

स्वायत्त शासन

(त्रैमासिक)

नगरपालिका विशेषांक

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान
inlogos

Municipal Association of Nepal (MuAN)

Vision:

"Making cities autonomous, prosperous and self-reliant."

Mission:

"Promoting urban governance by ensuring rights and enhancing capabilities of municipal governments."

Slogan:

"Muan or Municipalities."

Working Area

Working Area I: Advocacy and Lobbying

GOAL 1/1 The state structure in the new constitution is based on strong, financially and politically autonomous local self-governments.

GOAL 1/2 Local government elections are scheduled as soon as possible. In the mean time, until local elections are held an appropriate accountability mechanism is established and implemented.

GOAL 1/3 Municipalities are financially and administratively autonomous (with regard to the legislative and policy framework) and are enabled to operate in a transparent and responsive manner.

Working Area II: Information and Networking

GOAL 2/1 The urban stakeholders network (MuAN, RLCs, UDTC and other relevant partners) has become an effective structure with regular consultations, joint activities and is capable to significantly improve the services to the municipalities on basis of their needs.

GOAL 1/2 All municipalities are enabled to effectively utilize ICT, particularly internet/Email. Each municipality has a trained ICT focal person working to fulfill their information/communication needs.

GOAL 2/3 A forum for urban governance and development issues is being provided for municipalities and relevant partners through regular multimedia publications and communication about the most up to date trends in the sector.

Working Area III: Technical and Advisory Support

GOAL 3/1 Municipalities will have significantly expanded their capacities for effective and efficient service delivery and operate according to the existing provisions, rules and regulations.

GOAL 3/2 The municipalities have a proper financial management system in place and are able to mobilize resources according to their needs.

GOAL 3/3 MuAN serves as an intermediary between government and non-government agencies and the municipalities in accordance to their needs.

Municipal Association of Nepal

Dillibazar, Kathmandu, Post Box 14286

Phone : 01 4436725, Fax : 01 4418671

Website : www.muannepal.org.np

स्वायत्त शासन
Local-Self Governance
(Quarterly)

असार, २०७३, वर्ष ३, अंक १०, स्वायत्त शासन (June/July, 2016)

प्रधान-सम्पादक
खेमराज नेपाल

प्रबन्धक
विनोदप्रसाद ढकाल

सम्पादक
गोपीकृष्ण ढुंगाना

सह-सम्पादक/व्यवस्थापक
नरविर देवान

प्रकाशक
स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान
Institute of Local Governance
Studies (Inlogos)

नयाँ बानेश्वर, काठमाडौं
जि.पि.ओ. बक्स २१०९८
टेलिफोन : ४४६५९४२
इमेल: info@inlogos.org
inlogos.org@gmail.com
वेबसाइट: www.inlogos.org

मुद्रण:
आरम्भ एड. प्रा. लि.
बबरमहल, काठमाडौं
फोन : ४२६३९७६
इमेल: aarambhaad@gmail.com

क्र. सं.	विषय सूची	पृष्ठ
१.	नगरपालिका : के छ, के छैन ? - खेमराज नेपाल	१
२.	काठमाडौंको बाहिरी चक्रपथ अवधारणा र कार्यान्वयन - ई. किशोर थापा	५
३.	नगर सौन्दर्यमा सम्पदा - विष्णुराज कार्की/सरस्वती सिंह	९
४.	वित्तीय स्थितिका आधारमा स्थानीय निकायको पुनर्संरचना - डा. खिमलाल देवकोटा	१३
५.	राजधानीमै विकास भएको छैन - डा. भाइकाजी तिवारी	२३
६.	स्थानीय स्वायत्त शासन र विमा - खेमप्रसाद बराल	२५
७.	नगरपालिका र वित्तीय व्यवस्था - गुरु सुवेदी	२९
८.	नेपालमा विद्युतीय सुशासनको अभ्यास - हेम शर्मा पोखरेल	३३
९.	समृद्ध नेपालका लागि सडक सञ्जाल - गोपीकृष्ण ढुंगाना	३७
१०.	नगरपालिकाहरूको संरचना र विकासका समस्या तथा समाधान - ई. गिरिजाप्रसाद गोरखाली	४१
११.	सामाजिक परिचालन कार्यक्रमको प्रभाव स्थानीय निकायलाई पच्यो दबाव - पंकज अधिकारी	४३
१२.	नेपालमा सिस्टर-सिटीको अवस्था र अवसर - कलानिधि देवकोटा	४६
१३.	नगरपालिकाका विविध पक्षबारे अध्ययन गरिएका अभिलेखहरूको नामावली	४८
१४.	स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानका क्रियाकलापहरू	५२
१५.	२१७ नगरपालिकाहरूको विवरण	५५

प्रकाशकीय

एकात्मक शासन प्रणालीको लामो अभ्यास पश्चात हामी सङ्घीय शासन प्रणालीमा प्रवेश गरेका छौं । नेपालको नयाँ संविधानले अधि सारेको संघीय, प्रदेश र स्थानीय सरकारको अवधारणाको अभ्यास हुन बाँकी नै रहेको अवस्थामा यसको के कस्तो प्रभाव रहला भन्न सकिने अवस्था छैन । तथापि हामीले यसतर्फ हाम्रो चासो व्यक्त गरेका छौं । अब बन्ने गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्ला सभाको स्वरूप कस्तो हुने हो, यसबाट स्थानीय शासन पद्धतिमा के कस्तो प्रभाव पर्ला ? र सार्वजनिक सेवा प्राप्त गर्ने नागरिकहरूको अधिकारको सम्मान कसरी हुन सक्छ ? भन्ने विषयमा हाम्रो ध्यान गएको छ ।

प्रतिष्ठानले आफ्नो बाह्रौँ स्थापनाको दिन २०७३ वैशाख ६ गते एक राष्ट्रिय गोष्ठीको आयोजना गरेको थियो । यस गोष्ठीमा नेपालको संविधान र स्थानीय शासनका विषयमा कार्यपत्र प्रस्तुत भई व्यापक छलफल भएको थियो । स्थानीय शासन र सार्वजनिक सेवा प्रवाहसम्बन्धी सरोकार राख्ने निकाय, संस्था र विज्ञ महानुभावहरूको सहभागिता रहेको यस कार्यक्रमले स्थानीय शासन पद्धतिको प्रवर्द्धनका लागि महत्वपूर्ण मार्गदर्शन प्रदान गरेको छ । यसै अवसरमा हामीले बालमैत्री स्थानीय शासन प्रवर्द्धन गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका दुईवटा गाउँ विकास समितिलाई पुरस्कृत गरेका छौं । यस कार्यले स्थानीय शासनको क्षेत्रमा कार्यरत निकाय, संघसंस्था र व्यक्तित्वलाई थप हौसला प्राप्त हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

नेपालमा केही समय पहिले दुई वा सोभन्दा बढी गाविसलाई मिलाएर नगरपालिका घोषणा गर्ने कार्यले तीब्रता पाएको थियो । तर हाल गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या तथा सीमाना निर्धारण आयोग गठन भइसकेको अवस्थामा यो कार्य स्थगित भएको देखिन्छ । तथापि कुनै पनि नयाँ कार्यहरूको अभ्यास गर्दा यसका सबल पक्षहरूका साथै चुनौतीहरू पनि उत्तिकै महत्वका साथ देखिने गर्छन् । यसैले नगरपालिका गठन गर्दा कतिपय टिकाटिप्पणीहरू आए । तर यसमा के चाहिँ सत्यता हो भने नगरपालिका घोषणा गर्नु मात्रै समस्याको समाधान होइन । यसको सञ्चालन कसरी हुन्छ र सञ्चालनको व्यवस्थापन कसरी मिलाइएको छ भन्ने महत्वपूर्ण पक्ष हो । यससम्बन्धी विवेचनाहरू यस अंकमा समावेश भएका छन् । यी विषयहरू हाम्रा पाठकका लागि उपयोगी हुनेछन् भन्ने प्रतिष्ठानको विश्वास रहेको छ ।

यस प्रकाशनमा विभिन्न विज्ञ व्यक्तिको लेख रचना समावेश गरिएको छौं । उहाँहरूको सुझना बिना यो प्रकाशन यस रूपमा आउन सक्ने थिएन । सम्बन्धित सबै लेखकहरू धन्यवादको पात्र हुनुहुन्छ । यस्तै हामीले हाम्रो प्रकाशनका पाठकहरूलाई प्रेरणाका स्रोतका रूपमा लिएका छौं । जसका सुझाव र टिप्पणीहरू हाम्रा लागि मार्गदर्शन बनेका छन् । विगतका प्रकाशनहरूमा धेरै सुझाव र विवेचनाहरू प्राप्त भएका छन् । पाठकको धारणालाई उच्च सम्मान गर्दै हामीले हाम्रो प्रकाशन परिस्कृत गर्ने गरेका छौं । यसलाई भविष्यमा पनि निरन्तरता दिइनेछ । यस अंकमा पनि पाठकहरूको प्रतिक्रिया प्राप्त हुने नै छ भन्ने विश्वास लिएका छौं । पत्रिकाको यस अंकलाई प्रकाशनको यस अवस्थामा ल्याई पुऱ्याउन थुप्रै निकाय, संघ संस्था र व्यक्तिको सहयोग प्राप्त भएको छ । प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने सबैलाई हार्दिक धन्यवाद दिँदै भविष्यमा पनि यस्तै सहयोगको अपेक्षा गर्दछु ।

धन्यवाद ।

वीरेन्द्रबहादुर देउजा
कार्यकारी अध्यक्ष, स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान
मिति २०७३/०३/०७

सम्पादकीय

स्थानीय तहको निर्वाचन : नीति-कार्यक्रम मात्र होइन, आँटिलो कार्यान्वयन चाहियो

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३०३ ले अहिले कायम रहेका स्थानीय तहका निकायहरूको निर्वाचन गर्न ढोका खोलिदिएको छ। निर्वाचित भएपछि ती जनप्रतिनिधिहरूको पदावधि यो संविधान बमोजिम कायम हुन आउने स्थानीय तहको निकायहरूको निर्वाचन नभएसम्म कायम रहनेछन् भनेर धारा २९५ को उपधारा (३) र (४) को व्यवस्थसँग जोडेको छ। ती उपधाराहरूमा नेपाल सरकारले गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या र सिमाना निर्धारण गर्न एउटा आयोग गठन गर्नेछ, र त्यो आयोगको कार्यविधि एक वर्षको हुने उल्लेख गरेको छ।

नेपाल सरकारले आयोग गठन गरेर हाल काम गरिरहेको अवस्था छ। एक वर्षपछि आयोगको सिफारिस अनुसार नयाँ कायम रहन आएका स्थानीय तहका इकाई (सरकार) हरूमा पुनः निर्वाचन गराउनु पर्ने भएकाले त्यो बेलासम्म मात्र हाल निर्वाचित पदाधिकारीहरू रहनेछन्। संविधानमा गरिएको समयको पावन्दीलाई हेर्दा २०७३ सालको अन्त्यमा स्थानीय पुनःसंरचना आयोगले आफ्नो सिफारिस दिइसक्नुपर्नेछ। वर्तमान व्यवस्थापिका संसदको कार्यकाल २०७४ साल माघ ७ गतेसम्म मात्र कायम रहने धारा २९६ को उपधारा (१) ले तोकिसकेको हुँदा उक्त आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन गर्न सरकार, राजनीतिक दल, व्यवस्थापिका संसद र निर्वाचन आयोगलाई नौ महिनाको मात्र म्याद रहनेछ। उक्त नौ महिनाभित्र संविधानमा उल्लेख गरेअनुसार स्थानीय तहका इकाईहरूको संख्या र क्षेत्र निर्धारण गरिसक्नुपर्छ। यदि ऐन नियमहरू बनाएर समयसीमाभित्र निर्वाचन गर्न नसके संघीय संसद निर्माण हुँदैन। किनकी स्थानीय तहका सरकारमा निर्वाचित प्रमुख र उपप्रमुख राष्ट्रिय सभा सदस्यका मतदाता हुने धारा ८६ को उपधारा (२) को खण्ड (क) ले व्यवस्था गरेको छ। यसर्थ स्थानीय तहको निर्वाचन गराउन अपरिहार्य छ।

सरकारले स्थानीय निर्वाचन गराउँछु भनेर नीति वा बजेटमा राखेको यो चौथो पटक हो। तर निर्वाचन भएन वा गराइएन। त्यसैले यसपल्टको स्थानीय निर्वाचन कार्यक्रम स्वतः शंकाको घेराभित्र छ। त्यसका कारणहरू हुन् : १) सरकार र राजनीतिक दलहरूको प्राथमिकतामा स्थानीय निर्वाचन कहिल्यै परेन। 'भ्याए सके गरौंला' भन्ने पाराको जनबुझो लगाउने नारामात्र भयो। २) २०६३ सालपछि मूलप्रवाहमा आएका र नयाँ उम्केका दलहरू जस्तै माओवादी, मधेसवादी र जनजाति केन्द्रित दलहरूलाई स्थानीय निर्वाचन भए आफ्नो दलिल अनुसारको संघीय संरचना नआउने मनोवैज्ञानिक डर भइरह्यो। ३) स्थानीय तहको निर्वाचन भए अहिलेको व्यवस्थापिका संसदको सदस्यहरूले 'मुखै योजना' बनाएर सरकारी ढुकुटीबाट निर्वाचन क्षेत्र विकासको नाममा ठूलो रकम बाँड्ने गरेका छन्, त्यसको अन्त्य हुने देखेर मुखले स्थानीय निर्वाचन गराउनुपर्छ भनिरहे पनि मन र कार्यले स्थानीय निर्वाचनको पक्षमा सामूहिक रूपमा कोही उभिएनन्। ४) निर्वाचन गराउने भन्ने सरकार र दलले अरू राजनीतिक दलसँग कहिल्यै सहमति खोजेनन्, गरेनन्। एकाइकी प्रयास मात्र देखाए। ५) केन्द्रको राजनीति यति अस्थिर छ कि निर्वाचन गराउँछु भन्ने सरकार तत्काल बाहिरिन्छ। अर्को सरकार गठन हुनै महिनौं लाग्छ। कता निर्वाचन गराउनु ? ६) अहिलेको प्राथमिकता भनेको भूकम्पपछिको पुनर्निर्माण हो, जुन काम युद्धस्तरमा गर्नुछ। निर्वाचन घोषणा गरेपछि निर्वाचन आयोगले आचारसंहिता लागू गर्छ र निकास र निर्माण दुवै ठप्प हुन्छ। होइन, पुनर्निर्माणमा आचारसंहिता लाग्दैन भन्ने हो भने सरकारमा हुने दलले के के छिराएर मतदातालाई प्रभाव पार्ने हुन्, आँकलन गर्न गाह्रो छ।

स्थानीय तहका सरकारहरूमा सबभन्दा महत्वपूर्ण र शक्तिशाली संस्था नगरपालिकाहरू हुन्। नगरपालिकाहरू दलीय शक्तिकेन्द्र बनिरहेका छन्। उद्योग व्यापार र वित्तीय विकासका केन्द्रहरू भइरहेका छन्। गुणस्तर शिक्षा र स्वस्थोपचारका केन्द्रहरू नगरपालिकाहरू बनिरहेकाले गाउँबाट बसाईसराई तीव्र भइरहेको छ। सडक सञ्जालको केन्द्र विन्दु नगरपालिकाहरू हुन्। जनसंख्या व्यवस्थापन, आर्थिक कृयाकलापको अभिवृद्धि, खेलकुद र मनोरञ्जनको विकास र स्वस्थ र सुरक्षित सहर सिर्जना गर्न नगरपालिकाहरूमा दीर्घकालिन योजनावद्ध विकास नै अबको पूर्वशर्त हो। यी सबै कुरा समयभित्रको आवधिक निर्वाचन भए मात्र गर्न सकिन्छ। सबै राजनीतिक दलहरूसँग आग्रह छ- अन्य कुरामा बेमेल भए सहमतिमा पुग्ने उपायको खोजी गर्दै गर्नुहोस्। तर जनतालाई स्थानीय तहको सरकारका माध्यमबाट सार्वभौम बन्ने अधिकार मताधिकारबाटै आउने हुँदा त्यसबाट बञ्चित नगरियोस्।

रामेराज नेपाल

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान
Institute of Local Governance Studies (Inlogos)

कार्यसमिति

वीरेन्द्रबहादुर देउजा
अध्यक्ष

खेमराज नेपाल
निवर्तमान अध्यक्ष

वंशीधर घिमिरे
उपाध्यक्ष

सूर्यशरण रेग्मी
कोषाध्यक्ष

पद्मा मोहिनी माथेमा
सदस्य

रविन्द्रनाथ अधिकारी
सदस्य

बालप्रसाद श्रेष्ठ
सदस्य

कृष्णा कार्की
सदस्य

विनोदप्रसाद ढकाल
सचिव/निर्देशक

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानका साधारणसभा सदस्यहरु, टेलिफोन र इमेल

1	Bal Prasad Shrestha	4770041 / 9841572261	balprasad@hotmail.com
2	Banshidhar Ghimire	4359758 / 9818052340	bansidharghimire@yahoo.com
3	Bidur Mainali	4490452 / 9851046494	muan@ntc.net.np
4	Binod Prasad Dhakal	4357268 / 9841264841	binodpdhakal@hotmail.com
5	Birendra Bahadur Deoja	4477539 / 9841271317	bbdeoja47@yahoo.com
6	Chandra Mani Adhikari	4483186 / 9851065662	adhikaricm@hotmail.com
7	Damodar Adhikari	5572204 / 9851100347	damodar.adhikari@gmail.com
8	Dilli Prakash Ghimire	5015125 / 9841283904	ghimiredp@yahoo.com
9	Dinesh K. Thapaliya	6635831 / 9851122366	dkthapaliya@gmail.com
10	Diwakar Neupane	5541076 / 9841286644	neupanedu@hotmail.com
11	Gyani Singh K.C.	4270447 / 9843412674	.
12	Hom Nath Adhikari	9852680117	homnathadhikari@gmail.com
13	Indra Prasad Karki	4249384 / 9841756854	karkiindra@hotmail.com
14	Khaga Prasad Nepal	4430047 / 9841738452	khaga.nepal@gmail.com
15	Khem Raj Nepal	4430049 / 9843 361499	bnepal5@gmail.com
16	Khom Dutta Baral	4770742 / 9841411714	kdbaral@hotmail.com
17	Krishna Karkee	2035104 / 9851017926	kkarkee@hotmail.com
18	Krishna Prasad Jaisi	9851137130 / 9741021708	kjaishi@yahoo.com
19	Krishna Prasad Sapkota	9851027698	kpkavre@gmail.com
20	Mahesh Dahal	4479834 / 9841930044	maheshdahal62@gmail.com
21	Manoj Kumar Khadka	9841273960	manojkhadka419@yahoo.com
22	Padma Mohini Mathema	4272597 / 9851083225	padma.mathema@gmail.com
23	Purushottam Nepal	6635827 / 9851123402	nepalpur@yahoo.com
24	Rabindra Adhikari	4412088 / 9841524775	rabindraadhikari34@gmail.com
25	Rajendra Man Shrestha	5260309/ 9803158047	rajendra47000@yahoo.com
26	Ram Babu Panta	4415858 / 9851032484	rambabu@icfc.subisu.net.np
27	Ram Krishna Bhurtel	4359997 / 9851071668	bhurtelrk@hotmail.com
28	Ramesh Chandra Poudel	4785564 / 9851173222	pauadelrc@gmail.com
29	Shanta Kumar Pradhan	4247007 / 9841537200	skp_bhojpur@hotmail.com
30	Siddha Raj Panta	9851114876	siddharaj.pant@gmail.com
31	Surendra Nath Aryal	4270178 / 9818305349	
32	Surya Saran Regmi	4107553 / 9841444614	regmisurya@hotmail.com
33	Uddab Prasad Timalsena	4620907 / 9851132950	me_uddab@hotmail.com

Institutional Members

1	Mahila Ko Haat, Kathmandu	4414891 / 9841463062	bnepal5@gmail.com
2	NCDC Ilam	027 520792 / 9852680109	kajighale@gmail.com
3	NACOF	5011124/ / 9841336189	prem12nepal@gmail.com

प्रतिष्ठानको अनुरोध

यस पत्रिकामा छापिएका सामग्रीहरूका विषयमा पाठक प्रतिक्रिया पठाउन ।

यस पत्रिकाको आगामी अंकमा सफल कार्यक्रमहरू छपाउनका लागि लेख र फोटो पठाउन ।

यस पत्रिकामार्फत सूचना-सन्देश र सन्देशमूलक विज्ञापन पठाउन ।

१. विनोदप्रसाद ढकाल

२. नरवीर देवान

निर्देशक

फोन : ४४६५९४२

फोन/फ्याक्स : ४४६५९४२

मोबाइल : ९८४९२६४८४९

मोबाइल : ९८४९३४४७५०

इमेल : binodpdhakal@inlogos.org

इमेल : info@inlogos.org, inlogos.org@gmail.com

ऐतिहासिक र बहुउपयोगी विशेषाङ्कहरू

श्री प्रधानसम्पादकज्यू

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित त्रैमासिक पत्रिकाहरू 'महाभूकम्प विशेषाङ्क' असोज २०७२, अंक ६+७ र 'प्रविधि विशेषाङ्क' माघ २०७२, अंक ८+९ दुवै एकैचोटि पढ्ने मौका मिल्यो। महाभूकम्प आफैले भोगेर मानसिक तनाव भेलेको व्यक्ति परें म। तनावकै कारण शान्ति खोज्दै संयुक्त राज्य अमेरिका गएका बेलामा यी विशेषाङ्कहरू प्रकाशन भएका रहेछन्। घर फर्कनासाथ दुवै पत्रिका पढ्न पाएँ। दुवै पत्रिका सर्सती हेर्दै जाँदा महाभूकम्प विशेषाङ्क नै पहिले पढ्न मन लाग्यो।

भाग १ : महाभूकम्प विशेषाङ्क

उक्त ऐतिहासिक विशेषाङ्कमा छापिएको 'महाभूकम्प त्रासदी भूकम्प २०७२ : फर्कर हेर्दा' भन्ने शीर्षकको श्री खेमराज नेपालद्वारा लिखित १४ पन्ने पहिलो लेख नै पढ्न पुगें। उक्त लेख अनगिन्ती स्रोत, साधन र व्यक्तिगत कुराकानीबाट संकलन गरिएका तथ्याङ्क, विस्तृत विवरण, भौतिक क्षति, राहत र उद्धार कार्यमा जुटेका देशहरू, संस्थाहरू र व्यक्तिहरूका नामै खुलाएर लेखिएको रहेछ। त्यो लेख पढेपछि अरू लेखहरू पढ्ने नपर्ने जस्तो भान परेको थियो। तर १० वटा जिल्लाहरूका विशेष विवरणहरू जिल्लाकै आधिकारिक व्यक्तिहरूबाट लेखिएकाले सबै पढें।

'सुरक्षित घर कसरी बनाउने' भन्ने शीर्षकको श्री किशोर थापाजीको व्याख्यात्मक लेख उपयोगी छ। परन्तु केही रेखात्मक स्केचहरू पनि राखिदिएको भए सर्वसाधारण व्यक्तिलाई बुझ्न सजिलो हुन्थ्यो। त्यस्तै सुरक्षित पर्खाल यसरी बनाउने भन्ने सिकाइदिएको भए उत्तम हुन्थ्यो।

यसै अङ्कको पाना १०५-१०६ मा ब्रह्मशमसेर राणाद्वारा लिखित 'नेपालको महाभूकम्प १९९०' भन्ने पुस्तकबाट र पाना १०७ मा निरञ्जन थापाद्वारा लिखित 'भदौ ५ महाभूकम्प २०४५' नामको पुस्तकबाट निकालेर क्षतिको केही विवरण, तथ्याङ्क र मानसिक त्राससमेत राखिदिएकाले यो विशेषाङ्क ऐतिहासिक बनेको छ।

सोही विशेषाङ्कमा श्री भोजराज पोखरेलज्यूले लेख्नुभएको तर अर्को विशेषाङ्कमा छापिएको पाठक प्रतिक्रिया पढ्दा हरफ २०, २१, २२ मा पोखरेलज्यूलाई 'दाँतमा दुङ्गा लागे भैं भयो विभिन्न लेखहरूमा एकरूपता भएको भए राम्रो हुन्थ्यो' भन्ने वाक्यांशको बारेमा मेरो भन्नु यस्तो छ : विभिन्न जिल्लामा भएका भूकम्प क्षतिका किसिम र मात्रा पनि असमान भएकाले लेखहरूमा समानता आउन सक्दैनथ्यो। एकै जनाले वा केही व्यक्तिहरूले संयुक्तरूपमा लेखेको रिसर्च पेपरमा एकरूपता ल्याउन सकिन्थ्यो। भूकम्पको विषय परिस्थितिमा आफ्ना जिल्लाका बारेमा लेख्न सक्ने व्यक्तिको पहिचान गर्नु, अनुरोध गर्नु, लेखकले लेख्न स्वीकार गर्नु र लेख उत्पादन हुने नै सहानीय हो। तसर्थ, सम्पादक र प्रकाशक मण्डललाई म चाहिँ धन्यवाद दिन चाहन्छु।

भाग २ : प्रविधि विशेषाङ्क

यो बहुउपयोगी विशेषाङ्क विद्वान र विशेषज्ञहरूले लेख्नु भएका विभिन्न सान्दर्भिक प्रविधिहरूलाई नेपालमा कसरी प्रयोग गर्न सकिन्छ वा गरिँदछ भन्नेबारे लेखिएका लेखहरूको संगालो हो। यसमा जम्मा २१ वटा प्रविधिको बारेमा लेखिएका अत्यन्त उपयोगी लेखहरू समावेश गरिएका छन्। लेखहरू मात्र होइन चार कोष्ठभित्र निककै रमाइला र उपयोगी कृषि वा स्वास्थ्यसम्बन्धी सामग्री पनि राखिएका रहेछन्।

नेपालमा सित्तैमा पाइने घाम (सूर्यदेवता), हावा (वायुदेवता) र पानी (जलदेवता) हुन्। तिनीहरूलाई हामीले उपयोग गर्न नजानेको मात्र हो। त्यस्तै जडिबुटी, कुहिरोको पानी, गोबर वा मलमूत्रजस्ता प्रविधिबारे पनि यस विशेषाङ्कमा लेखिएको छ। सामान्य वा जटिल प्रविधिको बारेमा सर्वसाधारण व्यक्तिलाई ज्ञान दिने र सक्ने मान्छेले प्रयोग पनि गर्न सक्नेछन् भन्ने कुरा यस विशेषाङ्कले सिकाएको छ।

२०६२ सालदेखि बुलेटिन सुरु गरेर हाल पत्रिकाको रूपमा विशेषाङ्क सहित दसवटा अङ्क प्रकाशित गरेको सफलताको लागि स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानलाई बधाई छ साथै आगामी अङ्कहरूका निम्ति शुभकामना पनि।

श्री प्रधानसम्पादकज्यू

वर्ष २, अङ्क ८+९ २०७२ माघमा स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानबाट प्रकाशित 'स्वायत्त शासन' चौमासिक भरखर हातमा पयो। हुन त मैले यो प्रकाशनबाट प्रकाशित अगाडिका अङ्कहरू पढ्ने मौका पाईन। पत्रिका प्रकाशसँग सम्बद्ध व्यक्तित्वहरू हेदा नै यसको गरिमा भल्किने प्रष्ट छ। मैले व्यक्तिगतरूपमा चिनेका व्यक्तित्व प्रधान-सम्पादक रहनु भएको र वहाँको व्यक्तित्व, भावना र प्रकाशन गरेका अन्य कृतिहरू समेत पढेको हुनाले यो 'स्वायत्त शासन' पत्रिका प्रकाशन हुँदासम्म नछुटाई पढ्ने अठोट समेत लिएको छु। यो अङ्क मलाई सम्भरेर हात लगाई दिने मित्र ललित नेपालप्रति आभारी छु।

यो प्रविधि विशेषाङ्कमा जम्मा २१ वटा लेखहरू प्रकाशित रहेछन्। कुनै पनि लेखलाई कम महत्व दिएर छानेर पढ्ने खालका छैनन्। जुन विषय र क्षेत्रसँग विवरणात्मक लेख छापिएका छन् सबै सारभूतरूपमा पाठकको स्यावासी पाउन योग्य छन्। फोहरमैला व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्था र देखिएका चुनौतिहरूदेखि खानेपानीसँग सम्बन्धित सरसफाई, उपभोक्ता समितिको सक्रियता र आयोजना दीगो हुने अवस्थासम्मका गहन लेखहरू पढ्दा महत्वपूर्ण जानकारी प्राप्त हुनेछ।

विशेषगरी स्थानीय निकायहरूले 'स्थानीय प्रविधि' को विकास गरी दीगो विकासमा टेवा पुऱ्याउन सके देश विकासमा उल्लेख्य योगदान पुग्छ भन्ने सम्पादकीयमा नै प्रस्ट पारिएको छ। स्रोतको समुचित प्रयोग र स्थानीय प्रविधिको विकास गर्न सके उत्तम हुने कुरा निर्विवाद हो र यसको लागि चाहे केन्द्रीय सरकार चाहे स्थानीय सरकार अविच्छिन्न रहनु पर्छ। वैतनिक व्यक्तिकोबाट मात्र आधारभूत उपलब्धि प्राप्त गर्न सकिदैन।

यस अङ्कमा वर्तमान परिवेशमा भूकम्पपीडितको लागि आवास निर्माण गर्ने/गराउने ज्ञानवर्द्धक कुराहरू छन्। आवास बनाउँदा सीप/प्रविधिमा ध्यान पुऱ्याउनु पर्छ नत्र जोखिम बढ्छ भन्ने हेक्का राख्न नसक्ने समुदायलाई लेखकद्वय केदार शर्मा र ललित नेपालले "घर मौलिकताको खोजी, नक्सा र नमुनाको आड" शीर्षकमा नक्सासहित प्रकाश पार्नु भएको छ, यो नै यस अङ्कको विशेष खुराक पनि हो। आम जनसमुदायलाई सुसूचित गराउन फिल्डमा खट्ने प्राविधिकहरूलाई एक/एकप्रति उपलब्ध गराउन सके यस अङ्कको ओज थप बढ्ने निश्चित छ।

भानुभक्त बराल

प्रमुख जिल्ला इन्जिनियर, जिल्ला प्राविधिक कार्यालय, पाँचथर

नगरपालिका : के छ, के छैन ?

- खेमराज नेपाल*

१. नगर के हो ?

नगर (सहर) हुनु भनेको समृद्धिको चिन्ह हो। गाउँ विकसित भएपछि नगर बन्ने हजारौं वर्षदेखिको परम्परा हो। कृषिबाट गैरकृषि कार्यमा संलग्न हुनु गाउँबाट सहरमा स्तरोन्नति भएको मानिन्छ। यसरी औद्योगिक सहरिकरण भयो। इन्डस भ्याली, इजिप्टिसियन, रोमन सबै सभ्यताको विकास नगरमा आधारित छ। यस्तो सहरिकरण पानीको छेउमा भएको पाइन्छ। आचार्य कौटिल्यले पनि कौटिलीय अर्थशास्त्रको दुर्ग विधानम्, अध्याय ३, प्रकरण १९ मा 'सहरलाई धन उपाजनको केन्द्र बनाउनु पर्छ। नदीको संगममा, ठूला-ठूला तालहरूको किनारमा, फूल फुल्ने जलाशयका तटमा सहर बसाउनु पर्छ। चारैतिर साना-साना नहरहरू बनाएर पानीको प्रबन्ध गर्नुपर्छ। विक्रि गरिने वस्तुको संग्रह र विक्री गर्ने ठाउँको व्यवस्था हुनुपर्छ' भन्ने उल्लेख गरेका छन्। कालान्तरमा यिनै सहरहरू चारैतिरबाट सुरक्षाका लागि पानी वा पर्खालले घेरेर किल्लाको रूप लिए। शासक बस्ने राजधानी सहर बने। रोमन साम्राज्यको स्थापना कालमा शासक बस्ने किल्लामा रहेका वासिन्दा मात्र सच्चा नागरिक हुन्थे। नगरमा बस्नेलाई अंगीकृत नागरिक भनिन्थ्यो। सायद नगरमा बस्ने देशदेशान्तर घुम्ने भएर होला।

२. नेपालमा नगरको उदगम

नेपालको सन्दर्भमा नगर वा सहरको विकास निम्नानुसार भएको पाइन्छ :-

(क) परम्परानुगत हाटबजार (ख) गढी, गौडा, गोश्वाराका रूपमा सामरिकी महत्व दिएर रहेका ठाउँहरू जस्तै चौवाटो, भञ्ज्याङ, व्यापारिक नाकाको

वस्ती (ग) महत्वपूर्ण धार्मिकस्थलको विकास र विस्तार गरेका ठाउँहरू, (घ) औद्योगिक विकास र यातायातको चाप भएको ठाउँ, (ङ) पूर्वाधार विकास गरी बनाइएको आवास तथा व्यापारिक क्षेत्र, (च) जिल्ला सदरमुकामको बजार, र (छ) गाउँको संख्या घटाएर एक मजबुत संस्थाको रूपमा विकास गर्न बनाइएका ईकाईहरू।

नेपालमा सामरिकी महत्वका ठाउँहरू तत्कालीन शासक वर्गसँग प्राप्त हतियार र रणनीतिक दाउपेच अनुसार डाँडाका टुप्पा वा भञ्ज्याङहरू ठहर्‍याएकाले हाम्रा बजारहरू त्यस्ता ठाउँमा विकास हुन थाले। कौटिल्यले भने अनुसार पानीका छेउमा भएनन्। पानीविनाका नगरहरू विकास भए।

३. नगरपालिकाको संस्थागत विकास

नेपालमा सबैभन्दा पुरानो सहर भोटाहिटीलाई मान्नुपर्छ। किनभने सबैभन्दा पहिलो नगरपालिका तत्कालीन प्रधानमन्त्रीले १९७६ पुस २ गते काठमाण्डौ (भोटाहिटी) म्यूनिसिपल्टी सवाल सनद जारी गरी गठन गरे। रैती दुनियाँबाट ७ जना भलाद्मी र सरकारबाट मनोनित मेम्बर र चेयरम्यान, भाइस चेयरम्यान, इन्जिनियर र हाकिम गरी जम्मा ११ जनाको समिति बन्यो। अंग्रेजबाट सिकेर बनाइएकाले होला कतिपय नाम र पद अंग्रेजीमा राखियो। यसमा दुईवटा कुरा महत्वपूर्ण छन् :- १) सहरी विकासमा इन्जिनियरिङ महत्वपूर्ण हुन्छ भनेर इन्जिनियरको अनिवार्यता सोचियो। २) नगरपालिकाको प्रमुख कार्य नगर सफा राख्नु हो। आज एक सताब्दी पार गर्न लाग्दा यी दुवै कुरा अझ सान्दर्भिक भएर आएका छन्। नगरपालिकाको छुट्टै ऐन बनाएर सञ्चालन हुन थालेको २००९ सालदेखि

हो। त्यसपछि नगर पञ्चायत ऐन, २०१९ र स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ बाट नगरपालिकाहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन्।

४. नगर : सरकारको प्राथमिकतामा नपरेको क्षेत्र

नगर र सहर पर्यायवाची शब्द भए तापनि नेपालको राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय नीति र कतिपय ऐन, नियममा समेत यी दुई शब्द भिन्नार्थमा प्रयोग भइरहेको पाइन्छ। विकेन्द्रीकरण कार्ययोजना अन्तर्गत नगरपालिकालाई गाउँ र जिल्ला सरह स्थानीय तहको जनप्रतिनिधिमूलक संस्था मानेकाले नगरलाई सम्बोधन पनि उही सरह गरिएको छ। नगरपालिकाको संस्थागत विकास संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले हेर्ने र नगरको योजनावद्ध विकास सहरी विकास मन्त्रालयले हेर्ने गरी तोकिएको छ। ठूला खानेपानी आयोजनाहरू खानेपानी मन्त्रालय र सडक विस्तार भौतिक योजना तथा यातायात मन्त्रालयले हेर्ने गरिएको छ। यो विभाजित मनस्थिति र व्यवस्थाले गर्दा राष्ट्रिय वार्षिक तथा आवधिक योजनामा व्यवस्थित सहर निर्माण गर्ने कहिल्यै प्राथमिकतामा परेन। अहिलेसम्म हेर्न लायकको सहर निर्माण हुन सकेको छैन। राजइच्छामा नेपालमा राजविराज, सुर्खेत, टीकापुर, महेन्द्रनगर जस्ता केही नगरहरू व्यवस्थितरूपमा सिर्जना गरेको भए तापनि विस्तार र वृद्धि अव्यवस्थित भइरहेको छ। अहिलेको बजेटमा स्मार्टसिटी, सेटलाइट सिटीको कार्यक्रम राखिएको छ, तर त्यससम्बन्धी अध्ययन गरिएको प्रतिवेदन पाइएको छैन।

महानगर बनाइएको काठमाण्डौलाई हेर्‍यो भने अन्य मुलुकसरह 'सिटी' हुन चाहिने सबै पूर्वाधार भएको हुनुपर्ने

* पूर्वसचिव, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय

थियो । तर प्राचीन काठमाण्डौ अर्भै गल्लीहरू, बहा(ल)हरू, गुठीहरू, सत्तल-पाटी-पौवाहरू, विहारहरू, हिटीहरूले भरिएको र जात्राहरू, भोजभतेरहरू र तान्त्रिक पूजाआजाले चलेको सहर हो । आधुनिक काठमाण्डौको विस्तारित क्षेत्र वातावरणीय दृष्टिकोणले बस्न नमिल्ने कंक्रीट भवनहरूको अव्यवस्थित टोलबस्ती हो । गत वर्षको भूकम्पले त्यही आधुनिक काठमाण्डौमा अत्यधिक क्षति पुऱ्यायो । नेपालका ठूला सहरहरूमा विगत ३०/४० वर्षमा धनाढ्य गाउँलेहरूको चाप अत्यधिक बढेको छ । त्यस्तै गरिव सुकुम्वासीहरूले खाली जग्गा वा नदी किनारा अतिक्रमण गरेर बसेका छन् र राजनीतिक दलको संरक्षण पाएका छन् । गाउँले संस्कृति सहर पसेको छ । आधुनिक सहरी संस्कृति परम्पानुगत संस्कृतिसँग मिश्रण भएर नयाँ संस्कृतिले जन्म लिएको छ । पुरानो रैथाने कलाकौशल केही स्मारकहरूमा बाहेक अरूमा नेपाली मौलिकता हराइसकेको छ । योजनाबद्ध विकासले भौतिक पूर्वाधारसँगै सामाजिक साँस्कृतिक विकासलाई समेत समेट्नु पर्ने हो- त्यो भएको छैन । साना र नयाँ नगरपालिकाहरूमा अर्भै गुईँठा र दाउराले खाना बनाइरहेका छन् । धेरै नगरपालिकाको अधिकांश भाग खेती प्रणालीमा आधारित ग्रामीण बस्तीले ढाकेको छ ।

नगरपालिकाको निर्वाचन राजनीतिक दलहरूको प्राथमिकतामा परेको छैन । अरू काम सकेर भ्याए गर्ने तरिकाले निर्वाचन 'हुन नसक्ने बेला' तोकेको हुन्छ । त्यसैले कतिपय सरकारले निर्वाचन गर्ने भने तापनि हालसम्म भएको छैन ।

५. संस्था ठूलो, ऐनको दायरा सानो

विश्वमा धेरै मुलुकले राजधानी सहरलाई बेग्लै ऐनबाट बढी स्वायत्तता दिएर सञ्चालन गरेको पाइन्छ । नेपालमा भने स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ मा जिल्ला र गाउँ सरहकै रूपमा नगरपालिका ऐन राखेर महानगर र उप-महानगर सञ्चालन गरिँदै आएको छ । यो त विसौलीको भाँडो धानीको पुऱ्यो जस्तो भएको छ । राजधानी काठमाण्डौ महानगर चलाउने छुट्टै ऐन

२०६० सालमा स्थानीय विकास मन्त्रालयले मस्यौदा गरिसकेको थियो, तर आजसम्म पनि लागू भएन । महानगर तथा उपमहानगरका आयोजनाहरू प्राविधिक दृष्टिले जटिल, लगानीका दृष्टिले राष्ट्रिय आयोजना बराबरका र व्यवस्थापनका दृष्टिकोणले बढी संवेदनशील हुने हुँदा यिनीहरूलाई ठूलो क्षेत्रफल, कर राजस्व उठाउने बढी अधिकार, प्रशासन, वित्तीय र व्यवस्थाकीय स्वायत्तता र केही न्यायिक निरूपणका अधिकार आवश्यक पर्छ । संयुक्त राष्ट्रसंघ जनसंख्या कोषले सन् २०३० सालमा विकासोन्मुख मुलुकका त्यसमा पनि दक्षिण एशियाका सहरहरूमा अत्याधिक बसाइँसराइ हुन सक्ने प्रक्षेपण गरिसकेको पृष्ठभूमिमा नगरपालिकाले थाम्नु पर्ने चापलाई आँकलन गरी दिनुपर्ने अधिकारमा संकुचन कदापि हुनुहुँदैन ।

६. सेवा, शर्त र सुविधा किटान नभएका कर्मचारी

संस्थालाई अग्रगमनतर्फ नडोहोऱ्याउने वाहक कर्मचारी हुन् । स्थानीय सरकारलाई गतिशील बनाएर स्थायित्व दिने पनि कर्मचारी नै हुन् । अहिले नयाँ बनेका नगरपालिका सहित पुराना नगरपालिका, उप-महानगर र महानगरमा गरेर हजारौँ स्थानीय कर्मचारी कार्यरत छन् । महानगरमा कमैमात्र कर्मचारी अस्थायी छन् । जनउत्तरदायी संस्थामा कर्मचारीहरू जनमुखी, सक्षम, इमान्दार पनि चाहिने तर सेवा, शर्त र सुविधा ऐनद्वारा प्रत्याभूति पनि नगर्ने गर्दा सम्पूर्ण कर्मचारी हतोत्साही भएका छन् । तालिम, सरूवा, बढुवा, पुरस्कार जस्ता गैरमौद्रिक र तलब, भत्ता, उपदान, पेन्सन, उपचार खर्चजस्ता मौद्रिक सुविधाहरूको प्रत्याभूति दिएर कर्मचारीलाई उत्प्रेरित गर्नुपर्छ । २०६० सालमा नै यस कुराको बोध भएर स्थानीय विकास मन्त्रालयले स्थानीय सेवा ऐन मस्यौदा गरिसकेको थियो, तर आजसम्म कार्यान्वयन भएन । अबको काम धेरै सूचना-प्रविधिमा आधारित हुनेहुँदा र नगरवासीमा सूचना प्रविधिको पहुँच पर्याप्त भएकाले इ-सुशासन पद्धतिमा जानुपर्छ । अहिलेको

युगमा कुचोले बढारेर सहर सफा राख्न सम्भव छैन, मेसिनहरू प्रयोग गर्नुपर्छ । अबका कर्मचारी संख्या थोरै, उत्पादकत्व धेरै गर्ने यान्त्रिक र प्राविधिक ज्ञान भएका कर्मचारी चाहिन्छ ।

७. नगरपालिकाको बनौट : विकास भन्दा बाध्यता

नगरपालिका घोषणा गर्दा प्राविधिक समितिले निश्चित आधारमा नगरपालिका घोषणा गर्नुपर्ने कानूनी प्रावधान छ । ती आधारहरू प्रायः वस्तुनिष्ठ भन्दा विषयगत आधार हुने गरेकाले अन्य बाह्य कारणहरूबाट प्रभाव परेका हुन्छन् । उदाहरणका लागि धेरै गाविसहरू प्रशासनिक र आर्थिक दृष्टिकोणले स्वनिर्भर हुन नसक्ने भएकाले गाविसको संख्या घटाउनु परेको छ र त्यो संख्या घटाउने सजिलो उपाय धेरै गाविसहरूलाई समेटेर नगरपालिका बनाउनु हो । राजनीतिक दलका नेताहरूले आफ्नो 'भोट बैंक' कायम गराउन क्षेत्र नमिले पनि 'यता र उता' मिलाउन दबाव दिएर बनाइएका पनि छन् । दुई जिल्लाका सिमानामा अवस्थित दुईतिरका सहर बजारलाई गाभेर एउटै बनाउन नसकिने अवस्था छ । सरकारले नगर योजना बनाएर त्यसअनुसार न्यूनतम पूर्वाधार तयार गरी नगरपालिका बनाउनु पर्ने हो । सरकारसँग त्यो क्षमता नभएकै कारणले स्थानीय जनताले नगर योजना बनाएर लागू गर्न सजिलो होस् भनेर ठूलो क्षेत्र ओगटेर नगरपालिका बनाइएका छन् । अव्यवस्थित बसोबासो भएको तर व्यापारधन्दा चलेका हाटबजारहरूलाई नगरपालिका बनाइएको छ । त्यस्ता ठाउँमा सडक, विजुली, पानी पुऱ्याउन गाह्रो छ, तैपनि सहर भनिएको छ । जनताले माग गरेर नगरपालिका बनेका ठाउँमा पनि 'ल्याण्ड पुलिस' गरेर 'जोनिङ' गरी सुन्दर सहर सृजना गर्न जनता तयार छैनन् । फोहोरमैला व्यवस्थापन, खानेपानीको यथेष्ट आपूर्ति, खुला मैदान र उद्यानहरूको व्यवस्था नै नभएकालाई नगरपालिका बनाउनु परेको छ । बाढी, पहिरोको प्रकोप र भूगर्भिक स्थायित्वको दृष्टिकोणले हेरिएकै छैन, हालका कतिपय नगरपालिकाहरू उच्च जोखिममा छन् ।

८. नगरपालिका पूर्वाधार विकास गर्न वित्तीय संस्थाको अभाव

पछिल्ला समयमा सरकारले घोषणा गरेका नगरपालिकाहरूलाई नगर योजना बनाउन यथेष्ट क्षेत्रफल दिएको छ। स्वस्थ, सुन्दर र हरियाली सहर बनाउन नगरपालिकाहरूलाई अल्पकालिक र दीर्घकालिक ऋणहरू चाहिन्छ। आफ्नो सीमित स्रोतबाट बनाउन सम्भव छैन। सरकारको अनुदानले मात्र नगर बनाउन सकिँदैन। नगरका योजनाहरू प्राविधिक दृष्टिकोणले जटिल र खर्चालु हुन्छन्। अहिले नगर विकास कोषले केही अनुदान वा सीमित मात्रामा ऋण दिइरहेको छ। अब नगर विकास कोषलाई नगरपालिका पूर्वाधार विकास बैकको रूपमा परिणत गरेर नगरपालिकाहरूलाई निश्चित कार्यविधिको आधारमा ऋण पाउने गराउनु पर्छ। निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गर्ने क्षेत्रको विस्तार गर्नुपर्छ।

९. नेपालको संविधान २०७२ : नगरपालिकाका लागि नयाँ अवसर

नेपालको संविधान २०७२ ले स्थानीय तहको एउटा सरकार नगरपालिकालाई बनाएको छ। संविधानको अनुसूची ८ मा अधिकार क्षेत्र पनि तोकेको छ। स्थानीय सरकारका पक्षधरका लागि यो कोशेढुङ्गा भएको छ। नगरपालिका ऐन बनाएर यो अधिकारको क्षेत्रलाई कार्यान्वयनको स्तरमा स्पष्ट गर्न बाँकी छ। धारा ३०३ मा संक्रमणकालका लागि यथास्थितिमा निर्वाचन गर्ने व्यवस्था पनि राखेको छ। सरकारले आगामी मंसिरमा निर्वाचन गराउने नीति र बजेटसमेत व्यवस्था गरेको छ। तर ऐनहरू संशोधन गर्न बाँकी छ। यथास्थितिमा काम चलाउ स्थानीय निर्वाचित सरकारहरूलाई दीर्घकालीन नीति र योजना बनाउन अप्ठ्यारो पर्छ। 'नहुनुभन्दा कानो मामा निको' जस्तो मात्र हो। स्थानीय युवा राजनीतिक कार्यकर्ताका लागि नेतृत्व विकासको यो अनुपम अवसर पनि हो।

ऐन बन्नुभन्दा पहिला स्पष्ट गर्नुपर्ने कुराहरू धेरै छन्। जस्तै उपत्यका भित्रका नगरपालिकाहरू मिलाएर 'मेट्रोपोलिटन सिटी' को रूपमा जाने नजाने, राजधानी सहरलाई प्रान्तीय सरकार सरहको अधिकार र मान्यता

दिने नदिने, नगरपालिकाभन्दा तल उपनगरपालिका राख्ने नराख्ने जस्ता अरू प्रश्नको निर्व्योला गर्न जरूरी छ। साथै, ट्वीन सिटी, स्मार्ट सिटी, सेटलाइट सिटी, ग्रीन सिटी, साइबर सिटी, रकगार्डेन सिटी जस्ता सिटीहरू स्थापना गर्ने नगर्ने नीतिगत स्पष्टता ल्याउन जरूरी छ। सिटी र आयस्रोत हेरी स्वयत्तताको मात्रा तय गर्नुपर्ने हुन्छ। जल, जमिन र जङ्गल नगरपालिकाका मुख्य स्रोत र साधन हुन्। अधिकार क्षेत्रमा यी तीन कुरा स्पष्टसँग तोकिएको छैन। गाउँ विकास समितिविहिन जिल्लाका जिल्ला विकास समिति (जिल्ला परिषद्) को भूमिका नयाँ ढंगले परिमार्जन गर्न जरूरी छ। विशेष र संरक्षित क्षेत्र बनेमा त्यसको संगठन र जनप्रतिनिधित्व सहितको गठन कस्तो हुने स्पष्ट गर्नुपर्छ।

१०. नगर सुरक्षा कम प्राथमिकतामा परेको

विनायोजना अव्यवस्थित सहरको विस्तार र वृद्धि भएका कारणले नगरहरूमा सामाजिक आर्थिक अपराधहरू दिनानुदिन वृद्धि भइरहेको छ। अपराधका तौरतरिका र प्रकृतिमा पनि पृथक्ता आएको छ। एकल वा सामूहिक बलात्कार, यौन व्यापार, चोरी, डकैती, बन्धक बनाएर फिरौती माग, अपहरण, बैंक लुटपाट, हत्या र कुलतमा लाग्नेको संख्या बढिरहेको छ। साइबर अपराध र हुण्डी व्यापार मौलाएको छ। कालोबजारी, भ्रष्टाचार, महंगी अकासिएको छ। सहरभित्रको यातायात र ट्राफिक व्यवस्था नगरवासीको हुर्मत लिने खालको छ। सहरी विलासिता र वातावरण प्रदुषणले मानिसहरूमा नयाँ रोग थपिएका छन्। शारीरिक अशक्तता, किशोरी र बृद्धबृद्धाहरूको स्थिति भन्नु नाजुक छ।

भूकम्प, आगलागी जस्तो संकट पर्दा बाहिर निस्कने खुला मैदान, उद्यान, पार्कहरू छैनन्। बिना हतियारका नगर प्रहरी प्रभावकारी छैनन्। दमकल र पानीको व्यवस्थाबारे आवाज चर्को छ, काम धिमा छ। नगरमा गरिबीको प्रतिशत बढ्दै छ। बसाइँसराइले र सुकुमबासीले सहरलाई कुरूप र अभावै अभावको बनाएको छ। जुन वर्गलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ता दिने भनिएको

छ, अधिकांशले पाएका छैनन् वा नियमित छैन। आर्थिक कृयाकलाप सहर-केन्द्रित भएकाले बसाइँसराइ बढिरहेकै छ। ठूला अस्पताल र उच्च शिक्षा सहर-केन्द्रित भएकाले विरामी र युवाको चाप सहरमा बढ्दै जाने छ। नगर सुरक्षाका विविध पक्ष केलाएर प्राथमिकतामा पार्नु जरूरी छ।

११. घर मलिलोमा, खेती रूखोपाखोमा

संयोग नै भनौं, जति नगरपालिका बनेका छन्, ती नगरपालिकाले ओगटेको जमीन प्रायः सबै मलिलो र बढी उब्जाउ हुने जमिन छ। तर नगरपालिका बनेपछि ती उर्वरा जमिन प्लटिङ्गमा परिणत गरिए र घडेरी बने। जहाँ उब्जाउ हुने हो त्यहाँ घर बस्ती छ र जहाँ रूखोपाखो र ढुङ्गयान, गेगुयान छ, त्यहाँ खेती गरिएको छ। अब उर्वरा जमीनमा बस्नेले रूखोपाखोको उत्पादन खानु परेको छ। अभाव र महंगी नभए के हुने ? सहर कस्तो ठाउँमा बसाल्ने ? कहिल्यै योजना बनेन। यसको मुख्य कारण राष्ट्रिय बसोबासो नीति (National Settlement Policy) को अभाव हो। हाम्रोमा पुनर्वास नीति र कार्यक्रम आयो, पूर्णवासको नीति आएन।

१२. सहरमा नैतिकता र आचरणमा हास

सभ्य मानिसको जमात नै समाज हो। सभ्यताको विकास संस्कृति र परम्परादेखिको चालचलनबाट भएको हुन्छ। पाश्चात्य शिक्षा र संस्कृतिले अतिक्रमण गरेको हाम्रो वर्तमान समाज गन्तव्य नभएको दिशाहीन भएर चलिरहेको छ। पारिवारिक सौहार्दता खलबलियो। ब्रत, पुराण नाचगानमा सीमित हुनथाले। गुरुशिष्यको सम्बन्ध 'हेलो' मा परिवर्तन भयो। स्थानीय भन्दा आयातित ठूलो मानिन थालियो। खानपिन, बोलीचाली, व्यवहार सबै आयातित हुन थाले। विश्वव्यापीकरण हुनु राम्रो पनि हो, तर मौलिकतालाई दाउमा राखेर होइन। परिणाम के भयो भने सहरबासी महंगी र अभावको चपेटोमा चेप्टिएर रहनु पर्दा बढी तनावमा बाँच्न थाले। मीठोभन्दा रूखो बोली, अरूलाई सहयोग गर्नेभन्दा आफ्नो स्वार्थ पूर्ति गर्ने, सदाचारभन्दा

दुराचार, कर्तव्य पालनाभन्दा अधिकारको बहस धेरै हुन थाल्यो । घर निर्माण गर्दा नक्सा पास नगर्ने, नक्सा एउटा पास गरेर निर्माण अर्कै गर्ने, कर राजश्व नतिर्ने छल्ने, सडक वा अर्काको जमिन मिच्ने, सार्वजनिक सम्पत्ति हिनामिना गर्ने, छल्ने, ठग्ने र अरूलाई सताउने कार्यले गर्दा सहरमा 'छर-छिमेक' भन्ने हरायो । सहरबासीले आफ्ना प्रयासबाट सदाचार पद्धतिको विकास गर्नु अत्यावश्यक भएको छ । पूर्वीय दर्शन र अध्यात्म चिन्तनलाई नेपालका नगरहरूले विकासको जग बनाउनु पर्छ ।

१३. फितलो अनुगमन, मूल्यांकन

विधिको शासन र योजनावद्ध विकासको आधार नै दरो अनुगमन र

मूल्यांकन हो । अहिले नगरपालिकाहरूमा बढ्दो भ्रष्टाचार, अनियमितता, अधुरो आयोजनाहरू र कमसल कार्य बढिरहनमा नियमित र दरो अनुगमन र मूल्यांकन पद्धति नभएर हो । भ्रष्टाचार वा अनुचित कार्य गर्ने दण्डित भएन । अब नगरपालिकाहरूले इ-सुशासन लागू गर्नुपर्छ । बाहिरको विज्ञहरूको दल वा कम्पनीलाई अनुगमन र मूल्यांकन गराउनु पर्छ । यसबाट बढी पारदर्शिता हुन्छ, जनआवाजलाई सम्बोधन हुन थाल्छ । राजनीतिक दलको होइन, नगरबासीको नगरपालिका हुन थाल्छ ।

अन्त्यमा,

समाज गतिशील र परिवर्तनमुखी हुन्छ । माथि भनिएका कुराहरूमा क्रमिक

सुधार ल्याउन राजनीतिक नेतृत्व, आवधिक निर्वाचन, योजनावद्ध विकास र पानी व्यवस्था यसका पूर्वशर्त हुन् । नगरको विकास बढी क्लिष्ट प्रकारको हुनेहुँदा नेतृत्व लिनेले विज्ञहरूको जमातलाई काम गराएर उनीहरूको सिफारिसअनुसार दृढताका साथ लागू गर्नुपर्ने हुन्छ । गाउँ-सहर सम्बन्ध र ठूलो-सानो सहर बीचको नयाँ क्षेत्रहरू पहिचान गरेर अन्तर्सम्बन्ध बढाउनु पर्ने बेला आएको छ, अन्तरनिर्भरता कायम गर्नुपर्ने भएको छ । 'नाराको सहर होइन योजनावद्ध पाराको सहर' बनाऔं । राम्रो सहरमा बस्ने हो भने महँगो सहरमा बस्दैछु भनेर नगरबासी तयारीमा रहनुपर्छ ।

काठमाडौं महानगरपालिकाको विद्यमान संरचनाअधि भएका विभिन्न संरचनाका प्रमुखका रूपमा काम गर्ने व्यक्तिहरू

२००९ सालमा जनकमान श्रेष्ठ, सभापति

२०१४ सालमा प्रयागराज सिंह सुवाल, सभापति

२०१७ सालमा चन्द्रानन्द नेवा, (अधिकांश समय वडाध्यक्ष र केही समय कायममुकायम प्रधानपञ्च)

२०२२ सालमा गणेशमान श्रेष्ठ, प्रधानपञ्च

२०२७ सालमा चन्द्रानन्द नेवा, पुनः कायममुकायम प्रधानपञ्च

२०३३ सालमा स्व. बासुदेव ढुङ्गाना, प्रधानपञ्च

२०३४ सालमा का.वा. प्रधानपञ्च, मुक्तिनारायण प्रधान

२०३६ सालमा पञ्चायत सुधार आयोगका अध्यक्ष, प्रेमबहादुर शाक्य, प्रधानपञ्च

२०३९ सालको निर्वाचनबाट प्रधानपञ्चमा निर्वाचित कमल चित्रकार

२०४४ सालको निर्वाचनबाट प्रजातान्त्रिक समूहबाट प्रधानपञ्चमा निर्वाचित हरिबोल भट्टराई

प्रजातान्त्रिक समूहबाट प्रधानपञ्चमा निर्वाचित हरिबोल भट्टराईले पञ्चायत दिवस बहिष्कार गरेका कारण उनी पदबाट हटाइएपछि, कायममुकायम प्रधानपञ्च बनाइएका वडाध्यक्ष मध्येका एक स्व. शारदाप्रसाद भट्टराई ।

२०४६ सालमा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना भएपछि २०४९ सालमा सम्पन्न स्थानीय निकायको निर्वाचनपछि निर्वाचित मेयर पि. एल. सिंह, जसले काठमाडौं नगरपालिकालाई महानगरपालिका घोषणा गरेका थिए ।

२०५४ सालमा सम्पन्न स्थानीय निर्वाचनबाट निर्वाचित केशव स्थापित, उनको कार्यकाल सकिएपछि अहिलेसम्म स्थानीय निकायको निर्वाचन हुन सकेको छैन ।

काठमाडौंको बाहिरी चक्रपथ अवधारणा र कार्यान्वयन

- ई. किशोर थापा*

प्रस्तावित बाहिरी चक्रपथ

अवधारणा

काठमाडौं उपत्यकामा बढ्दो सहरीकरणलाई व्यवस्थित गर्न र विद्यमान सडकमा सवारीको चापलाई कम गर्ने उद्देश्यले बाहिरी चक्रपथको अवधारणा आजभन्दा १५ वर्ष पहिले तयार भएको हो। सडक विभागले नेपीकन नामक परामर्शदाता संस्था (यो सरकारी निकायलाई केही वर्ष पहिले खारेज गरियो) ले यसको सम्भाव्यता अध्ययन गरेको थियो।

अध्ययन भएको केही वर्षपछि मेलम्ची खानेपानी आयोजना सुरु भयो र सो आयोजनाले थोक वितरण प्रणाली निर्माण गर्न एलाइन्मेन्ट तयार गर्‍यो। जसअनुसार पाइप गाड्नका लागि प्रस्ताव गरेको क्षेत्रमा जग्गा अधिग्रहण गरी बाहिरी चक्रपथ जस्तो एउटा सडक निर्माण गर्ने प्रस्ताव गरिएको थियो। तत्कालीन काठमाडौं उपत्यका

नगर विकास समिति (हालको काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरण) को अग्रसरतामा मेलम्ची थोक वितरण प्रणालीको एलाइन्मेन्ट सँगसँगै थानकोट-चापागाउँ १३२ केभिए विद्युत प्रसारण लाइनका एलाइन्मेन्ट समेत मिलाएर बाहिरी चक्रपथको एलाइन्मेन्ट तयार गरिएको थियो।

मेलम्ची आयोजना र विद्युत प्रसारण लाइन आयोजनालाई आवश्यक पर्ने जग्गा उपलब्ध गराउन सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले नेपालमा हाल प्रचलित जग्गा एकीकरण विधिबाट जग्गा प्राप्त गर्ने र कोही पनि जग्गाधनीलाई आफ्नो थातथलोबाट विस्थापित नगर्ने नीतिबाट बाहिरी चक्रपथको अवधारणा निर्देशित थियो। यो अवधारणाअनुसार काम गर्दा जग्गा अधिग्रहणको भन्कट कम हुने, मुआब्जा वितरण गर्न नपर्ने, सडक बिजुली र खानेपानीको समन्वयात्मक

प्रयासबाट एकीकृत पूर्वाधार विकास हुने र सडक सँगसँगै सुनियोजित रूपमा सहरी विकास भई काठमाडौंको अव्यवस्थित सहरीकरणलाई केही मात्रामा नियन्त्रण गर्न सकिने सोचाइ राखिएको थियो। यस योजनाबारे तत्कालीन भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयमा व्यापक छलफल भई यसलाई सडक आयोजनाका रूपमा मात्र नहेरी समग्र सहरी विकास आयोजनाका रूपमा अधि बढाउने निर्णय गरिएको थियो। २०६१ सालमा मन्त्रपरिषद्बाट बाहिरी चक्रपथको एलाइन्मेन्ट स्वीकृत भएपछि यसलाई कार्यान्वयन गर्न सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग अन्तर्गत रहने गरी एउटा छुट्टै आयोजना कार्यालय स्थापना भएको थियो जसको पहिलो आयोजना प्रमुखका रूपमा यो पत्तिकारले काम गर्ने अवसर पाएको थियो।

सडकको रेखाङ्कन

बाहिरी चक्रपथको रेखाङ्कन गर्दा निम्न कुरालाई ध्यान दिइएको थियो :

१. विकासका दृष्टिले पछि परेका काठमाडौंका ऐतिहासिक बस्तीहरू जस्तै टोखा, सतुङ्गल, बुङ्गमती, ठेचो, सिद्धिपुर, लुभु, बोडे, गोकर्णलाई जोडेर साँस्कृतिक सम्पर्क मार्गका रूपमा विकास गर्ने।
२. हालको चक्रपथ र उपत्यकाको वरिपरिको पहाडको फेदीबाट समान दूरी कायम गर्ने।
३. बालाजु क्षेत्रमा नागार्जुन डाँडा नजिक रहेकाले हालको चक्रपथलाई नै फराकिलो बनाएर गोंगबुदेखि सितपाइलासम्म सोही एलाइन्मेन्ट कायम गर्ने।
४. भक्तपुरमा पहिलो चरणमा कटुञ्जेदेखि ठिमी, बोडे हुँदै गोकर्ण जोड्ने र दोस्रो चरणमा भक्तपुरको जगाती

* President, Society of Nepalese Architects, पूर्वसचिव, सहरी विकास मन्त्रालय

हुँदै भक्तपुरको सहरी क्षेत्रलाई भित्र पादै खरीपाटी, डाँछी, जगडोल हुँदै गोकर्ण जोड्ने ।

यो माथिको रेखाङ्कनलाई लिएर प्राविधिक तथा राजनीतिक स्तरमा निकै छलफल गरिएको थियो । सुरुमा मन्त्रपरिषद्बाट स्वीकृत भएको एलाइन्मेन्टलाई जनआन्दोलन २०६२/६३ पछि बनेको सरकारले पुनः परिवर्तन गरी नागार्जुन डाँडामुनि सुरुङ्ग सहितको एलाइन्मेन्ट स्वीकृत गरेको थियो भने ठिमी-बोडे-गोकर्णको एलाइन्मेन्ट खारेज गरी जगाती-खरीपाटी-डाँछी-जगडोलको एलाइन्मेन्ट स्वीकृत गरेको थियो । यो एलाइन्मेन्ट अनुसार भक्तपुर जिल्लाको कटुञ्जेदेखि जगातीसम्म विद्यमान अरनिको राजमार्गको करीब चार किलोमिटर लामो सडकलाई नै बाहिरी चक्रपथभित्र गाभ्ने योजना थियो । यसै बखत केही स्थानीय राजनीतिक कार्यकर्ता र उपत्यकाका निर्वाचित सांसदले सो चक्रपथलाई अझ लामो बनाएर उपत्यका वरिपरिका डाँडासम्म पुऱ्याउनु पर्ने अडान राखेका थिए । सहरी योजनाकारहरू उक्त सडकले सहरी विस्तारको व्यवस्थापनका लागि आवश्यक ठान्दथे भने सांसदहरू आ-आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रमा मोटरबाटोले समेट्न नसकेको क्षेत्रलाई समेट्नु पर्ने धारणा राख्दथे । तर मन्त्रपरिषद्ले दोस्रोपटक स्वीकृत गरेको करिब ७२ किलोमिटर लम्बाइको एलाइन्मेन्टलाई नै आधार मानी आयोजना कार्यालयले जग्गा प्राप्तिसम्बन्धी कार्य अघि बढाएको छ ।

बाहिरी चक्रपथको औचित्य माथि नै प्रश्न ?

आयोजना सुरु भएपछि भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालयमा बाहिरी चक्रपथ आयोजनाबारे हरेक दिनजसो बैठक र छलफल हुने गर्दथ्यो भने गैरसरकारी क्षेत्र र नागरिक समाजमा पनि यसको पक्ष-विपक्षमा छलफल सुरु भएको थियो । बाहिरी चक्रपथले उपत्यकाको दीर्घकालीन विकासमा सघाउ पुऱ्याउँदैन बरु यसले उपत्यकामा बचेखुचेको कृषिभूमि नष्ट गर्छ भन्ने तर्क केही सहरी योजनाकार र वातावरणविद्ले राखेका थिए । चक्रपथ निर्माणपछि जग्गा व्यवसायीहरूको

व्यवसाय मात्र बढ्ने र किसानहरू विस्थापित हुने उनीहरूको तर्क थियो । यसरी सरकारभित्रका र बाहिरका विज्ञहरूको बीचमा नै बाहिरी चक्रपथको आवश्यकताबारे दुईमत देखियो यद्यपि सरकार त्यसको निर्माणका लागि प्रतिबद्ध देखिएको थियो ।

जनआन्दोलन २०६२/६३ पछि बाहिरी चक्रपथमा तीब्र राजनीति सुरु भयो र केही राजनीतिक दलका नेताहरू यसको खुलै विरोध गर्न थाले । बाहिरी चक्रपथले उपत्यकाका कृषि पेशा गर्ने समुदाय विस्थापित हुने र बाहिरबाट आएका आप्रवासीले उपत्यका भरिने उनीहरूको जिकिर थियो । यसबाट यहाँका आदिवासी नेवार समुदाय अल्पमतमा पर्ने र उपत्यकाको साँस्कृतिक र धार्मिक पहिचान नै लोप हुन सक्ने भन्दै बाहिरी चक्रपथको निर्माणलाई संविधान नबनेसम्म स्थगित गर्ने उनीहरूको माग थियो । तर पनि सरकारले यसको काम अघि बढिरहोस् भन्नाका लागि प्रत्येक वर्ष केही बजेट छुट्याउने र जग्गा एकीकरणको योजना र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनको कामलाई अघि बढाएको हुँदा हाल कूल लम्बाइको ७० प्रतिशत क्षेत्रको जग्गा एकीकरण योजना तयार भइसकेको अवस्था छ । तर निर्माण कार्यको सुरुआत गर्ने आँट कसैले गर्न सकेको छैन । सडकको निर्माण कहाँबाट सुरु गर्ने ? कुन मोडालिटीबाट गर्ने भन्नेबारे पनि अन्योल देखिन्छ । अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा बाहिरी चक्रपथ निर्माणका लागि राजनीतिक र प्रशासनिक अठोटको कमी देखिन्छ । विगत तीन वर्षयता काठमाडौँ उपत्यका विकास प्राधिकरण र सडक विभागको ध्यान सहरी क्षेत्रका सडक विस्तार कार्यतर्फ मोडिएकाले बाहिरी चक्रपथले प्राथमिकता नपाएको हो कि जस्तो देखिन्छ ।

जग्गा एकीकरणको अवधारणा

सडक निर्माण गर्दा जग्गा प्राप्तिको परम्परागत विधि भनेको जग्गा प्राप्ति ऐन २०३४ अनुसार जग्गाधनीलाई उचित मुआब्जा दिएर जग्गा प्राप्त गर्नु हो । यो प्रकृया अपनाउँदा जग्गाधनी किसानहरू विस्थापित हुने, सहरी क्षेत्र भएका कारण जग्गाको मूल्य निर्धारण

अत्यधिक हुन गई सरकारलाई ठूलो आर्थिक भार पर्ने, सडकले छोएका जग्गाका धनीहरू लाभान्वित हुने र पछाडिका जग्गाधनीहरूलाई कुनै फाइदा नहुने, सडकको छेउछाउमा मात्र लहरे बस्ती बस्ने तर समग्र क्षेत्रको विकास नहुने आदि समस्या र प्रवृत्ति देखा पर्दछन् । सरकारले आयोजना ल्याएकै कारण कुनै ठाउँको जग्गाको भाउ दोब्बर चौब्बर हुने, त्यही भाउमा मुआब्जा दिनु पर्ने तर सो सडकबाट हुने लाभवापत सरकारले केही नपाउने बरु जग्गा प्राप्तमा भू-माफिया, राजनीतिक कार्यकर्ता र सरकारी कर्मचारीको चलखेल हुने अवस्था सिर्जना भएको देखिन्छ । यसका साथै आफ्नो सम्पूर्ण जमीन सडकमा परेर त्यहाँबाट विस्थापित हुने अवस्था पनि आउन सक्छ । माथि उल्लेख भएको परिस्थिति सिर्जना नहोस् भन्ने अभिप्रायले विद्युत ट्रान्समिसन र मेलम्ची खानेपानी आयोजनालाई आवश्यक पर्ने जग्गा पनि निःशुल्क प्राप्त होस् र बाहिरी चक्रपथ पनि साँससँगै बनोस् भन्नाका लागि सहरी योजनाकारको सल्लाह र तत्कालीन सरकारको निर्णयबमोजिम जग्गा एकीकरण (ल्याण्ड पुलिङ्ग) विधिबाट सडकको केन्द्र रेखाबाट दुवैतर्फ दुई सय ५० मिटर क्षेत्रलाई प्रभाव क्षेत्र कायम गरी त्यसभित्र परेको जग्गालाई एकीकरण गरी सडक र खुला क्षेत्रका लागि प्रत्येक जग्गाधनीबाट निश्चित प्रतिशत जग्गा योगदान गराई बाँकी जग्गा विकसित घडेरीका रूपमा जग्गाधनीलाई नै फिर्ता गर्ने शर्तमा जग्गा एकीकरण योजना सञ्चालन गर्ने सोचाइ लिइएको थियो ।

जग्गा प्राप्तिपछि सडकको निर्माण सडक विभागले र जग्गा एकीकरणको काम तत्कालीन काठमाडौँ उपत्यका नगर विकास समितिले गर्ने सहमति भएको थियो । कालान्तरमा मेलम्ची आयोजनाले थोक वितरण प्रणालीको रेखाङ्कन परिवर्तन गरेर हालको चक्रपथको एलाइन्मेन्टलाई कायम गर्‍यो । त्यसैगरी विद्युत प्रसारण लाइनको काम पनि विभिन्न कारणवश अधुरै छोडियो ।

जग्गा एकीकरणबाट सडकले छोएका जग्गावाला मात्र लाभान्वित नभई पूरा टोलकै बासिन्दा लाभान्वित

हुने भएको र सडक निर्माण सँगसँगै व्यवस्थित सहरीकरण पनि हुने, आयोजनाबाट कोही विस्थापित हुन नपर्ने भएकाले यो मोडल हरेक दृष्टिकोणले उपयुक्त ठहर्‍याइएको हो । यसका लागि आयोजनाले बाहिरी चक्रपथले छोएको पूरा क्षेत्रलाई विभिन्न सेक्टर र ब्लकमा विभाजन गरेर योजना तयार गरेको थियो ।

विभिन्न सहायक अध्ययन र प्राविधिक तथा सामाजिक परामर्श

बाहिरी चक्रपथ आयोजना एक बृहत् सहरी विकास आयोजना भएकाले कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने विभिन्न प्राविधिक अध्ययन गराएको थियो जसमा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन, प्रस्तावित चक्रपथ र हालका रेडियल सडकको इन्टरसेक्सनको अध्ययन, बस्ती विकासको अवधारणा आदि पर्दछन् । अध्ययन सँगसँगै विभिन्न विज्ञ समूहसँग छलफल गर्ने र स्थानीय स्तरमा जग्गाधनी र सरोकारवालासँग पनि विभिन्न समूहमा छलफल गरिएको थियो । ती छलफलबाट आयोजनाको अवधारणाबारे सरोकारवालालाई जानकारी गराउन र सुझाव संकलन गर्न सजिलो भएको थियो ।

राजनीतिक चक्रव्यूह

बाहिरी चक्रपथ आयोजनाको सुरुवात यस्तो समयमा भएको थियो जुनबेला एकातर्फ देशमा सशस्त्र द्वन्द्व चर्किरहेको थियो भने अर्को तर्फ सरकारहरू छिटोछिटो परिवर्तन हुने, संसद विघटन हुने, संसद पुनःस्थापनाका लागि आन्दोलन चर्किरहेको अवस्था थियो । सरकारले चालेका कुनै पनि कदमलाई विपक्षीले असफल बनाउने र त्यसका लागि जनतालाई भड्काउने प्रयास भइरहन्थ्यो । स्थानीय निकायविहीन अवस्थाले गर्दा स्थानीय स्तरमा सरकारको उपस्थिति थिएन र संसद विघटन भएकाले निर्वाचित जनप्रतिनिधि थिएनन् । द्वन्द्वका कारण कर्मचारीहरूको मनोबल खस्केको थियो र एक प्रकारको त्रासको अवस्था थियो ।

२०६२/६३ को जनआन्दोलनपछि बाहिरी चक्रपथ बनाउनु पर्छ भन्ने पक्ष शासन सत्ताबाट हट्यो र त्यसको विरोध

गर्ने पक्ष सत्तामा पुग्यो जसबाट बाहिरी चक्रपथको अवधारणामा नै प्रश्न चिन्ह लाग्यो । केही राजनीतिक दल र जातियताका वकालत गर्ने नागरिक समाजले बाहिरी चक्रपथ आयोजनाको खुलै विरोध गरे । राजनीतिक नेतृत्वले यसबाट हात भिके पनि कर्मचारीतन्त्रले यसलाई कुनै न कुनै रूपमा अधि बढाएका कारण यो आयोजना खारेज भएन । काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरणभित्र एउटा आयोजना कार्यालयका रूपमा यसले निरन्तरता पाइने रथ्यो र अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगको सहयोगले बजेटको निरन्तरता पायो ।

काठमाडौं उपत्यकामा बाहिरी चक्रपथ बनाउने कि नबनाउने भन्ने कुरा राजनीतिक नेतृत्वले निर्णय गर्ने विषय हो, योजनाकारले सल्लाह दिने हो र प्राविधिकहरूले यसको कार्यान्वयन गर्ने हो । जब राजनीतिक नेतृत्वले यसको औचित्य माथि नै प्रश्न उठाउँछ भने योजनाकार र प्राविधिकको केही जोड चल्दैन । हुनत विगत २०/२५ वर्षको अवधिलाई हेर्दा राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीयस्तरका विकासका विकास-निर्माण कार्यहरू राजनीतिक नेतृत्वको प्राथमिकतामा परेको देखिँदैन । अधिकांश नेता, कायकर्ता तथा बहालवाला मन्त्रीहरू आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रका स्थानीयस्तरका स-साना योजनालाई रातो किताबमा पार्नका लागि नै मरिहत्ते गरेको देखिन्थ्यो जुन अद्यावधिक कायमै छ । काठमाडौं उपत्यकाको हकमा पनि यो लागू हुन्छ । आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रका मठमन्दिर, कुलो, इनार, सामुदायिक भवन, क्लब भवन, पार्टी कार्यालयजस्ता स्थानीयस्तरका कामबाट माथि उठेर समग्र उपत्यकाको दीर्घकालीन महत्वको बाहिरी चक्रपथ जस्तो परियोजनाका बारे सोच्ने र काम गर्ने समय उनीहरूलाई पहिले पनि थिएन र अहिले पनि नभएको जस्तो देखिन्छ ।

काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरणलाई जिम्मेवारी

सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागले छुट्टै कार्यालय खोलेर सुरु भएको आयोजनालाई काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरणमा गाभ्ने निर्णय

भएपछि सो प्राधिकरणले त्यसको जिम्मा लिएको छ तर विगत ३/४ वर्षदेखि काठमाडौंको सडक विस्तारमा व्यस्त उक्त निकायले बाहिरी चक्रपथ आयोजनातर्फ पर्याप्त ध्यान पुर्‍याएको छैन । राजनीतिक नेतृत्वबाट पनि कुनै निर्देशन पाएको छैन । जग्गा एकीकरणको मोडलमा पनि विभिन्न विकल्पबारे छलफल भएको सुनिन्छ तर ठोस निर्णय भएको जानकारी पाइएको छैन ।

बाहिरी चक्रपथको निर्माणको जिम्मा उक्त निकायलाई दिनुको कारण जग्गा एकीकरणका लागि उक्त निकायको कानुनी हैसियत रहेको र विगतमा धेरै त्यस्ता आयोजना सम्पन्न गरेको अनुभव भएकाले पनि हो । हुन त जग्गा एकीकरणको माध्यमबाट नेपालमा ठूला सडक निर्माण भएको उदाहरण छन् । पोखराको न्यूरोड र नेपालगञ्जको न्यूरोड त्यहाँका नगर विकास समितिले धेरै वर्षअघि नै निर्माण गरेको भए तापनि हालका वर्षमा यस्तो काम भएको छैन । यो आयोजनाका लागि प्राधिकरणले आफ्ना तीनवटा जिल्ला कार्यालयलाई परिचालन गर्नुपर्ने हुन्छ र जिल्लास्तरमा ऐन अनुसारको जग्गा व्यवस्थापन उप-समिति गठन गर्नु पर्ने हुन्छ । निर्वाचित स्थानीय जनप्रतिनिधि नभएका कारण स्थानीय समस्याहरू सुल्झाउन निकै कठिन हुने अवस्था छ ।

काठमाडौं तराइ फास्ट-ट्र्याक र बाहिरी चक्रपथको अन्तर्सम्बन्ध

काठमाडौं तराइ फास्ट-ट्र्याकको डिजाइन गर्दा बाहिरी चक्रपथको एलाइन्मेन्टलाई विचार गरी ललितपुरको खोकनाको विन्दुमा बाहिरी चक्रपथसँग जोडिने योजना रहेकोमा सो क्षेत्रमा जग्गा अधिग्रहणमा विवाद भई फास्ट-ट्र्याकको एलाइन्मेन्ट नै बदल्नु पर्ने अवस्था आएको छ तर फास्ट-ट्र्याकलाई कीर्तिपुर क्षेत्रमा बाहिरी चक्रपथको कुनै न कुनै विन्दुमा जोड्ने पर्ने हुन्छ । काठमाडौं उपत्यकाभित्र प्रवेश गरेपछि फास्ट-ट्र्याक भएर आउने सवारीको सहज निकास दिन बाहिरी चक्रपथको सो खण्ड निर्माण गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

वर्तमान अवस्थामा सडकको आवश्यकता र औचित्य

बाहिरी चक्रपथको कुरा चलन थालेको पनि एक दशकभन्दा बढी भइसकेको छ र यस बीचमा देशमा धेरै राजनीतिक परिवर्तन भइसकेका छन् । राजनेताहरूले अब राजनीतिक आन्दोलन सकिएको र समृद्धिको युग आरम्भ भएको उद्घोष गरेका छन् । राजनेताका भाषण र कुराकानीमा विकास निर्माणले ठाउँ पाउन थालेको छ ।

२०६३ सालपछि काठमाडौं उपत्यकाको तीव्र सहरीकरण भएको छ र सरकारले उपत्यकाका सबै गाउँ विकास समितिलाई नगरपालिकामा रूपान्तरण गरेको छ । यस हिसाबले काठमाडौं उपत्यका पूरै नगर क्षेत्र भइसकेको छ । हालको चक्रपथबाट ४-५ किलोमिटर परसम्म बस्ती विस्तार भइसके काले ती बस्तीसम्म यातायातलगायत अन्य सेवा पुऱ्याउन ठूला सडकको सञ्जाल तयार गर्न ढिला भइसकेको छ । सहरको केन्द्रबाट विभिन्न दिशातर्फ फैलिएका रेडियल सडकहरूलाई जोड्न सकेमात्र वर्तमान चक्रपथमा देखिएको सवारीको चाप घटाउन सकिन्छ ।

यसैबीचमा काठमाडौं बाट बर्दिबासहुँदै पूर्वतर्फ जाने विपी राजमार्ग तयार भइसकेको अवस्थामा त्रिभुवन राजपथ र अरनिको राजमार्गलाई उपत्यकाको दक्षिणी भेकबाट जोड्ने बाइपास सडक आवश्यक भइसकेको छ र सोही सडकमा काठमाडौं तराइ फास्ट-ट्रयाक पनि जोड्न उचित देखिन्छ । अहिले पनि उपत्यकाको दक्षिणी तथा पूर्वीभागमा ठूला सडकको सञ्जाल छैन । लुभुवाट कोही मानिस खोकना जान चाह्यो भने ऊ हालको चक्रपथको ग्वाको पुगेर फेरी दक्षिणतर्फ लाग्नुपर्ने अवस्था छ र ती दुई स्थान

बीचको दूरीभन्दा तीन गुणा लामो बाटो पार गर्नुपर्ने बाध्यता छ ।

त्यसैगरी भक्तपुरका बासिन्दालाई पनि उपत्यकाका विभिन्न भागसम्म पुग्नका लागि अरनिको राजमार्गबाहेक अर्को विकल्प छैन । वर्तमान चक्रपथका विभिन्न चोक जस्तै कलङ्की, बल्खु, सातदोबाटो, ग्वाको, कोटेश्वर, चाबहिल, नारायणगोपाल चोक, बालाजु, सीतापाइलामा हरेक दिनजसो देखिने ट्राफिक जामबाट सहरवासी आक्रान्त भइसकेका छन् जसबाट मुक्ति पाउन अर्को चक्रपथ बनाउनुको विकल्प देखिन्छ ।

निर्माणका विधि र चरणहरू

बाहिरी चक्रपथको निर्माण गर्न निकै ढिला भइसकेको छ । सरकारको साधन, स्रोत र क्षमताका आधारमा विचार गर्दा यो सडकको निर्माण प्राथमिकता क्रमानुसार चरणबद्ध रूपमा अधि बढाउनु पर्दछ । पहिलो चरणमा त्रिभुवन राजपथमा पर्ने काठमाडौं जिल्लाको सतुङ्गलबाट कीर्तिपुरलाई भित्र पारेर चोभारसम्म जोड्न सकिन्छ, जुन करिब ६ किलोमिटर लम्बाइको हुनेछ, त्यहाँबाट खोकना, ठैब, लुभुहुँदै कटुञ्जेसम्म अर्धचन्द्राकार खण्ड निर्माण गर्न सकिन्छ । दोस्रो चरणमा भक्तपुर, खरिपाटी, चाँगुनारायण, डाँछी जोड्नु उपयुक्त हुन्छ । तेस्रो चरणमा डाँछी, गोकर्ण, बुढानिलकण्ठ, टोखा, बालाजु सीतापाइलाहुँदै सतुङ्गल जोड्दा उपयुक्त देखिन्छ । यसरी चरणबद्ध रूपमा बाहिरी चक्रपथको निर्माण गरेमा साधन स्रोतको परिचालन सहज हुनका साथै उपत्यकाको तीव्र सहरीकरणलाई व्यवस्थित गर्न सकिन्छ ।

अर्को कुरा सो चक्रपथको डिजाइनमा प्रस्ताव गरिएको चारलेनको सडक एकैपटक बनाउन पनि आवश्यक देखिन्छ । हाललाई सवारी चाप ज्यादा

भएको खण्डमा चारलेन र अन्य खण्डमा दुई लेनबाट सुरु गरेर क्रमशः चार लेनको बनाउन सकिन्छ ।

मूल सडकका लागि आवश्यक जग्गाको व्यवस्था भएपछि जग्गा एकीकरण अन्तर्गतका अन्य भित्री सडक र अन्य पूर्वाधारको विकास गर्ने कार्य क्रमशः गर्दै जानु उपयुक्त हुन्छ । यसरी काम गर्नका लागि जग्गाको व्यवस्थापन काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरण र सडकको विस्तृत डिजाइन र निर्माण सडक विभागद्वारा गराउनु पर्दछ । यसका लागि आवश्यक पर्ने रकमका लागि नेपाल सरकारको आन्तरिक स्रोतबाट मात्र सम्भव नहुने भएकोले एसियाली विकास बैंकजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायको सहयोग लिन सकिन्छ ।

निष्कर्ष

काठमाडौं उपत्यकामा बाहिरी चक्रपथ आवश्यक छ, छैन भन्ने बहस अब असान्दर्भिक भइसकेको छ । यहाँको जनसंख्याको अनुपातमा सडकको लम्बाइ ज्यादै कम छ र उपत्यकाका बासिन्दाले सहज यातायातको अभावमा दिनहुँ ठूलो कष्ट सहनु परेको छ । हालको आवश्यकता पूरा गर्दै भविष्यका पुस्ताको सुविधाका लागि पनि बाहिरी चक्रपथ लगायत सार्वजनिक यातायात चलन सक्ने फराकिला सडकको निर्माणलाई निरन्तरता दिनु पर्ने देखिन्छ ।

काठमाडौं उपत्यकालाई समृद्ध नेपालको राजधानीका लागि विकास गर्न सडक, खानेपानी विद्युत लगायतका पूर्वाधारमा लगानी गर्दै जानु आजको आवश्यकता हो र धेरै पहिलेदेखि आमजनताले अपेक्षा गरेको बाहिरी चक्रपथको निर्माण तत्काल सुरु गर्न काठमाडौं उपत्यका विकास प्राधिकरण र सडक विभागले सहकार्य गर्नु पर्दछ ।

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानले यो अंकलाई नगरपालिका विशेषांक बनाएर नगरसम्बन्धीका विविध विषयमा जानकारीमूलक प्रकाशन गरेकोमा मञ्च हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछ ।

अध्यक्ष

प्रेमप्रसाद नेपाल

नामसालिङ सहयोग मञ्च तथा परिवार

नगर सौन्दर्यमा सम्पदा

- विष्णुराज कार्की* / सरस्वती सिंह**

भौतिक एवं आध्यात्मिक सम्पदाको विकासक्रममा देखिएको हालसम्मको सफलता आदि मानवले सुरुआत गरेको संस्कृतिको प्रारम्भिक रूप थियो। नगर सौन्दर्य र सम्पदाको सम्बन्धमा विश्लेषण गर्दा फिरन्ते जीवनको दर्शन र विकास पश्चात् परिवर्तित रूपान्तरण भएको प्रारम्भिक कृषि विकासको अवधारणा सँगसँगै स्थायी बसोबास र आरम्भले नगरको प्रारम्भिक विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ।

ताम्रयुगको प्रारम्भसँगसँगै भू-मार्ग व्यापारको आरम्भले नगरको विकासमा ठूलो फडको मारेको थियो। यस युगमा कौशलताको विकासका साथै सामाजिक चिन्तनको विकासमा समेत महत्वपूर्ण योगदान रहेको हुँदा मानव जातिले व्यवस्थित बस्ती विकासमा नयाँ योजनाहरूको कार्यान्वयनमा संलग्न हुँदै इसापूर्व तेस्रो र दोस्रो सहस्राब्दीको बीचमा स्थायी समाजको स्थापनाका लागि नगर परियोजनातर्फ उन्मुख रहयो। मिसोपोटामिया र हरपन क्षेत्रमा भएको सहरी सभ्यताको विकास पुरातात्विक प्रमाणहरूले उल्लेख गर्दछ। त्यसैगरी महेन्जोदारोमा पाइएको डिभिनिटी स्ट्रीट सुविधायुक्त ढंगमा निर्माण भएको, शैक्षिक संस्थाको भवन, खुल्ला स्नानघर (१२ मिटर लामो, सात मिटर चौडाई, २५ मिटर गहिरो) ट्याडकहरू व्यवस्थित ढंगबाट निर्माण कार्यलगायत सहरभित्र थुप्रै टावरहरू, बाटा, गल्ली एवं पोखरीहरू निर्माण गरिएको पाइन्छ।

ग्रामलाई नगरका रूपमा नगर शब्दको प्रयोग आदिकालीन अर्थमा ऋग्वेदका विभिन्न स्थानहरूमा धेरै

पटक उल्लेख भएको छ। त्यस्ता ग्रामहरू नजिक र टाढा हुन्थे। ग्रामहरू (जंगल) भन्दा छुटै अवस्थित हुन्थे। ग्रामको विकासक्रममा ग्रामभित्र पशुपालन आदि गर्न सुरु गरिएको थियो। यस्ता ग्राम कुनै खुल्ला हुन्थे। कुनै पुर (परखाल) ले घेरिएका हुन्थे। ग्रामहरूको वर्गीकरण गर्ने क्रममा कौटिल्यको अर्थशास्त्रले अष्टसत् ग्राम्य, शतसत् ग्राम्य, दिसत् ग्राम्यको उल्लेख गरिएको छ। नगरको सुरक्षाको नदी, पर्वत, जंगल, गुफा, केतु, वन आदिले सिमाना छुट्याइएका हुन्थे। अर्थात् नगरको सुरक्षाका लागि प्राकृतिक साधनहरूलाई आधार मानिएको हुन्थो।

मानसार ग्रन्थमा ग्रामको आकारका आधारमा ग्रामलाई आठ भागमा विभाजित गरिएको छ। प्रत्येक ग्रामलाई पर्खालले घेरिएको बाहिरतर्फ गहिरो खाई (खाडल) मुख्य प्रवेशद्वार र अन्य चार दिशामा एक एक गरी चार द्वार र पर्खालभित्र ठूला गल्ली र प्रहरी परिक्रमा गर्ने व्यवस्था खुल्ला बाटाघाटा र ठूलूला गल्लीहरू एकअर्कामध्ये विन्दुमा क्रस भएका र यस्ता क्षेत्रमा साधारण तथा मध्य भागमा सामुदायिक छलफलका लागि मापदण्ड निर्माण गरिएको हुन्थो। सामाजिक भवन जस्तै विद्यालय, भवन, कलेज, पुस्तकालय, अतिथि-गृह आदि एक क्षेत्रमा निर्माण गरिएको हुन्थो। घर एकै उचाइका र वातावरणीय खुल्लापन हुने गरी निर्माण गरिएका हुन्थे। जलद्वार ग्रामको भिरालो भागपट्टि निर्माण गरिएको हुन्थो। पोखरी र तलाउ बसोबासको क्षेत्रमा निर्माण गरिन्थ्यो। पुजा-अर्चनाका लागि मन्दिरको निर्माण सुविधा र पहुँचका

दृष्टिले धेरै बासिन्दा विशेषगरी बसोबासयुक्त क्षेत्रमा निर्माण गरिएको हुन्थो। त्यस्तै, बगैँचा र पार्कको पनि निर्माण गरिएको हुन्थो भने त्यसका आधारमा ब्लकहरू छुट्याइएका हुन्थे।

मिस्टर ट्याबेल अगाडि लेख्छन्, 'धेरै पुस्ताको अनुभवको उनीहरू सुरक्षाका दृष्टि एवं स्वास्थ्य मनमोहक सहरको व्यावहारिक नगर योजनामा पोख्त थिए। गल्लीहरूको निर्माण गर्दा बिहानदेखि गोधुलीसम्म सूर्यको प्रकाश र हावाको पहुँचलाई समेत ध्यान दिन्थे। स्वच्छ हावाका लागि मुख्य गल्लीहरू उत्तर-दक्षिणको योजनामा निर्माण गरिएका हुन्थे।

संसारभरि विकसित सभ्यताको आधारशिला उनै पूर्वाहरूको रचनाबाट प्रेरित थियो। हाम्रा मध्यकालीन नेपालका सहरहरू पनि उल्लेखित सिद्धान्तमा आधारित रहेका पाइन्छन्। यस समयका मुख्य गल्लीहरू पर्खालले घेरिएको आठ वटा नगर प्रवेश मूलद्वार (रत्न मल्लले निर्माण गर्न लगाएको) बाट सहरको मध्यभागसम्मको पहुँच एवं क्षेत्र निर्धारण गरिएको थियो। सहरको मध्यभागमा राजप्रासाद र सोको वरपर फराकिलो क्षेत्रमा परम्परागत वस्तु शैलीका विभिन्न आकार-प्रकारका सम्पदाहरू निर्माण गरिएको र तिनमा पौराणिक दृष्टान्त र नीति कथामा आधारित एवं हास्य विधाका काष्ठ कलाकृतिहरूले सिंगारिएको विशिष्ट चित्रहरू अंकित गरिएका छन्। माछाको काँडा आधारमा निर्माण भएको कान्तिपुर नगरको विभिन्न भागहरूमा मन्दिर, चैत्य, स्तुपा, पाटी, पौवा र मण्डपहरू निर्माण गरिएका छन्।

* पूर्वमहानिर्देशक, पुरातत्व विभाग, नेपाल

** कार्यकारी निर्देशक, हनुमानढोका संग्रहालय विकास समिति, काठमाडौं

प्रत्येक टोल (Independent unit) का मानिसहरूको आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने विविध स्रोतहरूको व्यवस्थापन गरिएको थियो। भन्सार एवं राजस्व संकलन गर्न नगर प्रवेशद्वार नजिकै सोह्रखुट्टे पाटी र पौवा एवं हुंगेधारो निर्माण गरिएको पाइन्छ। ती सबै स्थानबाट उठेको राजस्व लेखाजोखा गर्न भन्सार छें (भन्सार अड्डा) को निर्माण सहरभित्र गरिएको हुन्थ्यो। कान्तिपुरस्थित निर्मित तात्कालीन भन्सार छें काष्ठकला एवं वास्तुकलाको उत्तम नमुनाका रूपमा रहेको छ। त्यसैगरी, नगर जलप्रणाली दुई प्रविधिबाट व्यवस्थापन गरिएको पाइन्छ। पहिलो जरुवा मूल र दोस्रो खोलाको पानी पोखरीमा खसाली वितरण गर्ने प्रणाली लगायत इनार, पोखरी आदिबाट पनि व्यवस्था गरिएको हुन्थ्यो। यस्ता जलप्रणालीका लागि निर्मित हुंगेधाराहरू तात्कालीन वास्तुकलाका उत्तम नमुना मात्र होइन, सहरको सौन्दर्यका निधिहरू पनि हुन्। हुंगेधाराहरूको निर्माणमा प्रत्येक टोलमा लिच्छवीहरूले अपार सफलता हासिल गरेका थिए। यसै कालको प्रतिनिधिको रूपमा मल्लहरूले पनि निरन्तरता दिए। यी निधिहरू समसामयिक वास्तु संरचनामा द्योतक पनि हुन्।

हुंगेधारालाई पवित्र एवं सौन्दर्यपूर्ण बनाउन हुंगेधाराको टुटीमा विभिन्न देवदेवीहरूको मूर्तिहरू लगायत जलचरका आकृतिहरू कुँदिएको हुन्थ्यो। प्रत्येक हुंगेधाराको मुनि पौराणिक कथनअनुसार पृथ्वीमा पानी अवतरण गराउने रघुकूलवंशी राजा भगिरथको प्रतिकृति स्वरूप शिलाको प्रतिमा निर्माण गरिएको पाइन्छ। यस्तो पौराणिक आख्यानको परम्परागतलाई निरन्तरता दिँदै शिक्षात्मक सन्देश प्रवाह गर्ने सुन्दर मनोभावना वर्तमानका लागि अनुकरणीय छ। यस्ता हुंगेधाराहरू जीवित वा मूल बन्द भइसकेको भए पनि यिनीहरूले नगर शोभा बढाउन र पौराणिक चिन्तनलाई निरन्तरता दिइरहेका छन्। तर भौतिक विकासको क्रममा यी सम्पदाहरूमा भएको प्रहारले न्यूनतम संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने सोचलाई वृद्धि गर्न नितान्त आवश्यक छ। कति सुन्दर सोच थियो, पानीको महत्व दर्शाउन

धाराका दुवै गालामा जलचरहरूको आकृतियुक्त कलाकृतिले सजाइएको हुन्थ्यो। जसले धारामा अलमलिनु पर्दा आनन्दित तुल्याउँछ।

दरबार क्षेत्र, चोक, गल्लीमा स्थापित प्रस्तर एवं काष्ठ कलाकृतिहरूको आध्यात्मिक महत्व गुमिसके पनि रूपलङ्कारकै रूपमा सौन्दर्य रहेका छन्। यी वस्तुहरूको संरक्षण एवं सम्बर्द्धन गर्दै नगरको शोभालाई निरन्तरता दिन आवश्यक छ। यिनको भौतिक निरन्तरताका लागि लिच्छवीहरूले विकास गरेको प्रस्तरलेपन पद्धतिलाई मल्लहरूले पनि अनुशरण गरेका थिए। त्यस्तो प्रविधि र प्रकृतिका विकास गरी संरक्षण कार्यालय अक्षुण्ण राख्न आवश्यक छ।

नगर सौन्दर्यताको अर्को महत्वपूर्ण विधाका रूपमा मण्डप सम्पदालाई लिन सकिन्छ। मध्यकालीन सहरहरूमा मण्डप निर्माण गर्ने परम्परा रहेको पाइन्छ। यस्ता मण्डपहरू सांस्कृतिक, आध्यात्मिक, सामाजिक र राजनीतिक क्रियाकलापका लागि निर्माण गरिएको हुन्थ्यो। जसले सामाजिक मूल्य र मान्यताको विकासमा सामूहिक निर्णयलाई कडीका रूपमा निरन्तरता दिएको हुन्थ्यो। यी निधिहरूको निर्माण भव्य एवं सौन्दर्यले भरिपूर्ण काठमाडौं नगरमा स्थानमण्डप, असनमण्डप, केलमण्डप, मखनमण्डपको नाम उल्लेख पाइन्छ। यसैगरी, अन्य मध्यकालीन नगरहरूमा पनि मण्डपहरूको निर्माण भएको देखिन्छ।

हनुमानढोका क्षेत्रभित्र अवस्थित मण्डप वास्तुकलामा निर्मित काष्ठमण्डप २०७२ को भूकम्पले जगभन्दा माथि नष्ट भएको जगको अवस्थिति पत्ता लगाउन उत्खनन् गर्ने लण्डनस्थित दुर्हम विश्वविद्यालयका पुरातत्ववेत्ता प्रा. रविन कनिङ्घमसँगको कुराकानीमा उनले वैज्ञानिक परीक्षणको अन्तिम प्रतिवेदन आउन बाँकी नै रहेता पनि प्रारम्भिक वैज्ञानिक अनुसन्धानका आधारमा सम्पदाको पिँधमा इसापूर्व एक हजार वर्षअगाडि मानव वस्ती रहेको तथ्य उल्लेख गरेका थिए। उनले काष्ठमण्डप सातौं/आठौं शताब्दी अगाडि नै निर्माण भएको प्रमाणसमेत

पुरातात्विक प्रतिवेदनमा समावेश हुने कुरा खुलाएका थिए। सातौं/आठौं शताब्दीतिर मूल च्याम्बर बाहिरका अरू च्याम्बरहरू थपिएको हुन सक्ने अनुमान गरेका छन्।

उल्लेखित पुरातात्विक अध्ययन एवं अनुसन्धानले मानव सभ्यताको विकास इसापूर्व एक हजार वर्षअगाडि भइसकेको जानकारीले लिच्छवी पूर्वको राजनीतिक इतिहास अनुसन्धान गर्ने थप प्रेरणा मिलेको छ। यस विषयले नगरको शोभाका लागि मण्डप निर्माण गर्ने परम्परा लिच्छवीकालदेखि नै रहेको देखिन्छ। एउटै रुखको काठबाट निर्माण गरिएको जनविश्वास तीनछाने परम्परागत शैलीको काष्ठमण्डप तात्कालीन वास्तुकलाको उत्तम नमुनाको रूपमा रहेको र राष्ट्रिय गौरवको विषय थियो। यसको निर्माण काल र कर्ताका विषयमा रुमलिएको चिन्तनलाई पुरातात्विक प्रतिवेदनले निष्कर्षमा पुऱ्याउने छ। काष्ठमण्डपको भव्यताले नगरको शोभा बढाउनुका साथै बाह्य जगतमा समेत आकर्षणको विषय रहेको थियो।

मल्लकालीन तीनवटै दरबार क्षेत्रमा परम्परागत नेपाली एवं शिखर वास्तुशैलीका सम्पदाहरू नगर सौन्दर्यका अभिन्न निधिहरू हुन्। दरबार क्षेत्र वरपर निर्मित मठमन्दिर, विहार र चैत्यहरू पनि नगर सौन्दर्य अभिवृद्धि गर्ने महत्वपूर्ण निधिहरू हुन्। हिन्दू एवं बौद्धमार्गी दुवैले पूजाआजा गर्ने महाकाल भैरवको मूर्ति बौद्ध विहारको प्रवेशद्वारको दायर्रा राखिएको मूर्ति विशिष्ट महत्व एवं तान्त्रिक देवका रूपमा पूजा-अर्चना गर्न स्थापित मन्दिर साथै प्राचीन बज्रयोगिनी (साँखु), बज्रबाराही (बज्रबाराही, ललितपुर) हरिसिद्धि र अन्नपूर्ण (असन) का मन्दिर एवं मूर्तिहरूले आदिशक्ति र तान्त्रिक शक्तिका रूपमा छुट्टै पहिचानले आध्यात्मिक सौन्दर्यको उजागर गरेका छन्।

वैदिक देवताका रूपमा पूजित पशुपतिनाथ र नेपालमा पाँचौं शताब्दीदेखि पूजित विष्णुका चाँगु, इर्चंगु, विशंखु र साँखुका नारायणी मन्दिरहरूले उपत्यकाका चार दिशालाई शोभायमान तुल्याएका छन्। यी

वास्तुकलाहरूको उपस्थितिले पाँचौं शताब्दीदेखिको नेपाली वास्तुकलाको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । मन्दिर प्रांगणका अन्य विभिन्न देवीदेवताका मन्दिरहरू बुढानिलकण्ठ नारायण (बुढानिलकण्ठ) र हनुमानढोकास्थित बुढानिलकण्ठका मूर्तिहरू धार्मिक केन्द्रका साथै नगरका अमूल्य निधिका रूपमा रहेका छन् । विष्णुको अवतारको रूपमा पूजिने लोकप्रिय देवताका लागि निर्मित पाटनको कृष्ण मन्दिर, हनुमानढोका सुन्दरी चोकमा स्थापित दुईवटा शिला प्रयोग गरी निर्माण गरिएको अद्वितीय नमूनाको कालिया दमनको शिला मूर्ति, मोहनकाली चोकका कृष्ण, विष्णुका लीलामा आधारित काष्ठमूर्ति एवं चोक मध्यभागमा निर्मित ढुंगेधारा र सोको सजावटका लागि कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्लले निर्माण लगाएका मूर्तिहरू दरवारको भित्रीभागमा जडित १६ भन्दा बढी काष्ठ नमूनाको भ्याल जसलाई आँखीभ्याल भनिन्छ । जुन भित्रबाट बाहिर नियाल्न सकिन्छ, बाहिरबाट भित्र देख्न सकिन्न जस्ता एकहोरो पारदर्शी भ्याल निर्माण गर्न उनीहरू पोख्त थिए र सौन्दर्ययुक्त भ्याल निर्माण गर्न त्यतिकै सिसालु पनि थिए ।

सहरका भिन्न भागमा गणेश, भैरव, भीमसेन, भगवती, भद्रकाली र सरस्वती (विद्याकी देवी) का मन्दिर निर्माण गरी तीनका मूर्तिहरू प्रतिस्थापन गरी आध्यात्मिक उन्नतिको साथै वास्तुशैलीलाई कलाकृतिमय बनाएको पाइन्छ । शुभकारी लम्बोदर गणेशको महत्वपूर्ण केन्द्रहरू चावही चन्द्र गणेश, चोभार जलविनायक गणेश, सूर्यविनायक सिद्धि गणेश, काष्ठमण्डप अगाडि काठमाडौं गणेश र शिवको उग्ररूपमा पूजिने महत्वपूर्ण स्थानहरूमा कालभैरव, उन्मत्तभैरव हनुमानढोका, आकाशभैरव इन्द्रचोक त्यसैगरी असुर दमरको उग्रशक्तिका रूपमा शोभा भगवती आदि भगवती, नक्साल आदिशक्ति रूपमा प्रसिद्धि पाएका आठ अष्टमातृकाहरूमा भद्रकाली, चामुण्डा (टुँडिखेलको पूर्वतर्फको अन्तिम भाग), कंकेश्वरी विष्णुमती नदीको किनार र दक्षिणकालीका साथै भक्तपुर, ललितपुर र काठमाडौं तीन स्थान क्रमशः दत्तात्रय, दरवार क्षेत्र पाटन र मरुटोल काठमाडौंका

भीमसेन मन्दिरहरू उत्तम नमूनाका वास्तुकलाहरू हुन् ।

अस्पृशीय सम्पदाहरूको साँस्कृतिक एवं धार्मिक क्रियाकलापका केन्द्रका रूपमा तीनै सहरका दरवार क्षेत्रहरू रहेका छन् । भिन्न पौराणिक कथामा आधारित नाचका लागि काठमाडौं हनुमानढोका दरवार भित्रको डबली, भक्तपुर र ललितपुरका दरवार प्रांगणमा निर्माण गरिएका छन् । भट्ट हेर्दा, यी डबलीलगायत सहरका विभिन्न भागमा निर्मित अन्य डबलीको के महत्व होला साधारण रूपमा ठम्याउन गाह्रो पर्न जाने भए पनि यिनको साँस्कृतिक एवं धार्मिक महत्व र नगरलाई साँस्कृतिक एवं धार्मिक गतिविधियुक्त बनाउन व्यवस्थित रूपमा निर्माण भएको देखिन्छ । यी डबलीहरू विभिन्न पर्वमा आयोजित परम्परागत नृत्य, संगीत, बाजागाजा पस्कदै तिनको निरन्तरता दिइरहेका छन् । त्यसैले, तत्कालीन राजा पृथ्वीनारायण शाहले भनेका थिए, 'बाहिरको नाचगान एकदिन भन्दा बढी नराख्नु, वरु आफ्नै नाचगानलाई विशेष महत्व दिनु ।'

यसप्रकार, मध्यकालीन नगरहरू सुन्दर एवं हराभरा बनाउन मन्दिर, विहार, चैत्य, ढुंगेधारा, जलद्रोणी, जर्ल, पाटी, धर्मशालाले भरिभराउ र भक्तीभक्तकाउ बनाइएको हुन्थ्यो । पुण्य कमाउने उद्देश्यले गल्ली, चोक र दरवार क्षेत्रमा निर्माण भएका स्तुप, चैत्यहरू निर्माण आकर्षक शैली र विभिन्न कलाकृतिले सिँगारिएको पाइन्छ । यिनको निर्माण सामुदायिक र पारिवारिक रूपमा पूजाअर्चना गर्न भएको पाइन्छन् । गोला वा चर्तुभुज आधार, hemispherical dome गोला वा चतुष्कार त्रयोदश भुवन चैत्य निर्माण शैलीका तीन विषयले सुन्दरता वृद्धिको महत्वपूर्ण पक्षहरू रहेका छन् ।

परम्परागत शैलीमा निर्मित मन्दिरहरू आकार-प्रकारले भिन्न पाइन्छन् भने शिखरशैलीमा निर्माण सामग्री लगायत आकार-प्रकार भिन्न पाइन्छन् । यी शैलीहरूमा पाइने विविधताले नगर, दरवार क्षेत्रलाई सौन्दर्ययुक्त बनाउन योगदान पुऱ्याएको छ । परम्परागत शैलीमा निर्माण भएका

मन्दिरहरूमध्ये गोलाकार शैलीमा राजा प्रताप मल्लले निर्माण गर्न लगाएको हनुमानढोका नासलचोकस्थित पञ्चमुखी हनुमान मन्दिर र पशुपतिनाथ मन्दिरको दक्षिणी प्रांगणमा रहेको शिव मन्दिर मात्र हुन् । यी दुवै सम्पदाहरू परम्परागत शैलीका गोला आकारमा निर्मित विशिष्ट सुन्दर नमूनाहरू हुन् ।

मल्लकाल पश्चात् राज्य सत्तामा उदाएको शाहकाल र राणकालमा वास्तु संरचनाको क्षेत्रमा नयाँ आयाम थपियो । जसले नगरको सौन्दर्यतामा छुट्टै शैली भित्र्याइयो । यस कालमा नवकौशललाई भित्र्याउने क्रममा भीमसेन थापाको प्रधानमन्त्रीत्वकाल १८०६ सालदेखि राजपुत शैलीको प्रवेश र श्री ३ जंगबहादुर राणाको समयदेखि Neo-classical शैलीको प्रारम्भ भयो । नेपाली वास्तुशैलीले परम्परागत शैलीको निरन्तरताका साथै नयाँ शैलीलाई पनि आत्मसात् गर्दै अगाडि बढ्यो । पृथ्वीनारायणले निर्माण गर्न लगाएको नौतले वसन्तपुर दरवारले परम्परागत वास्तुकलाको विकासलाई उचाइमा पुऱ्याई दरवार क्षेत्रको सुन्दरता र भव्यतामा महत्वपूर्ण योगदान निर्वाह गर्‍यो । दुवै शैलीको उपस्थितिबाट नगरको सुन्दरता वृद्धि हुन गयो ।

यसकालमा निर्मित दरवार, सम्भ्रान्त वर्गका भवन, बुर्जायुक्त शिखरशैलीका मन्दिर, कलाप्रधान सम्पदाहरू जस्तै धरहरा, भूगोल पार्क, घटिकास्थान, फलामे साँगु आदि सम्पदाहरू नगरको सौन्दर्यता महत्वपूर्ण विधाका रूपमा रहेका छन् । भीमसेन थापाले थुप्रै-थुप्रै सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण गर्ने क्रममा राजपुत शैलीलाई भित्र्याए । हनुमानढोकास्थित मोहनकाली चोकको पुनर्निर्माण पाश्चात्य शैलीको बुर्जायुक्त दरवार निर्माण गर्न लगाएका थिए । उनले युरोपेली शैलीमा हनुमानढोका दरवार मूलप्रवेशद्वार निर्माण लगाएको विषय प्रवेशद्वार माथिको अभिलेखबाट प्रष्टिन्छ । यी सुधार निर्माण कार्यले परम्परागत शैलीबाट राजपुत शैलीमा परिणत गरी भव्य एवं सौन्दर्यपूर्ण बनाउने कार्य भएको थियो । तर मोहनकाली चोक र सुन्दरी चोक १९३४ सालको भुकम्पले भत्काएपछि जुद्ध शम्शेरले भीमसेन थापाले निर्माण गरेको

स्वरूपमा निर्माण नगरी परम्परागत शैलीमा च्यादर राखेर पुनःनिर्माण गर्न लगाएका थिए। १९३४ सालको भूकम्पले परम्परागत शैलीका सम्पदाहरूमा प्रभावित भएका थिए। श्री ३ जंगबहादुर राणाको युरोप फिर्ती पश्चात् ज्वाइँ सुरेन्द्रविक्रमका लागि निर्माण गर्न लगाएको त्रिभुवन र राष्ट्रिय आपतकालीन अवस्थामा राज्यकोष स्थापना गरी सञ्चय गर्न च्यांग्रे ढुकुटी निर्माण गर्न लगाएका थिए।

च्यांग्रे ढुकुटी हनुमानढोका भित्रको भण्डारखालमा रहेको पुरानो दुई चोक भएको ढुकुटी हनुपदर्छ। सम्पत्ति भण्डार (नगद र जिन्सी) का लागि निर्मित यो ढुकुटीको वास्तु शैली र योजना नेपाली वास्तु जगतको भण्डारण विधाको कोसेढुंगाका रूपमा रहेको छ। सर्वसाधारणको पहुँचका लागि श्री ३ चन्द्र शमशेरले निर्माण गरेको ढुकुटीबाट प्राप्त बहुमूल्य नगद एवं जिन्सीको प्रदर्शनी गर्ने योजनाअनुसार हनुमानढोका दरवार संग्रहालयद्वारा जीर्णोद्धार कार्य अन्तिम चरणमा पुऱ्याइएको छ।

जुद्ध शमशेरले सन् १९३४ सालको महाभूकम्प पश्चात् सम्पदाहरूको पुनर्निर्माण कार्यमा विशेष योगदान पुऱ्याउनुका साथै नयाँ योजनामा सहर निर्माण कार्यको थालनीसमेत गरे। जुद्धशालिक उत्तर, दक्षिण र पूर्व तर्फको मूलबाटोमा भिन्न बाटोमा भिन्न शैलीका निजी आवास निर्माण गर्ने योजना कार्यान्वयन गरी सहरको सुन्दरता वृद्धिका लागि नयाँ आयाम थपे। राणाकालमा निर्मित भवनहरू नगन्य संख्यामा रहेका छन्। पिपलबोट पूर्वउत्तर मूलबाटो निर्मित राणाकालीन रमा भवनको विशेषता र महत्वलाई ख्यालै नगरी कलात्मक भ्यालको बीचबाट टिनको चिम्नी निकालेर भान्सा प्रयोजनमा प्रयोग गरिएको छ। जसको महत्वलाई अलिकति पनि ख्याल गरिएन। लाग्दछ, यो भान्सा प्रयोजनका लागि निर्माण गरिएको थियो। यी बाटाहरूमा निर्मित भिन्न-भिन्न शैलीका भवनहरूको निर्माणले फ्रान्सको सञ्जीलीजा गल्ली निर्मित घरहरूले गिर्जाघर र कलाप्रधान सम्पदाहरूले सजिएको रमणीय वातावरण सिर्जना गर्ने प्रयास गरिएको थियो।

नयाँ सडकको व्यापारिक महत्व दिनप्रतिदिन आकासिने क्रममा परम्परागत सम्पदाको महत्व गौण हुने कम बढी रहेकाले बाँकी निजी सम्पदाहरूको फोटोग्राफी अभिलेखीकरण गरेर अधिल्लो नगर परिवेशका बारेमा यथेष्ट ज्ञान उपलब्ध गराउन अत्यावश्यक छ।

भूगोल पार्क नगर योजनाको प्रतिकृति हो। कुनै पनि घटनाको सम्भनास्वरूप वा नगरको शोभा बढाउन कलाप्रधान सम्पदाहरूको निर्माण गर्ने परम्परा विश्वभर पाइन्छ। सन् १९३४ सालको महाभूकम्पको सम्भनास्वरूप पुनर्निर्माण गतिविधि अभिलेखीकरण गरी पृथ्वीमा यस्ता अकल्पनीय प्राकृतिक दुर्घटना आउँदोरहेछ, भन्ने जानकारी हेतु पृथ्वीको मानचित्र निर्माण गरेको यो सम्पदा तात्कालीन कलाप्रधान सम्पदा हो। यस्तै, अर्को महत्वपूर्ण नगर शोभाको रूपमा धरहरालाई लिन सकिन्छ। जसको निर्माण तात्कालीन प्रधानमन्त्री भीमसेन थापाले गर्न लगाएका थिए। यो स्तम्भ नगरको सबैभन्दा अग्लो सम्पदा थियो। नगरको ऐतिहासिक गरिमा र तात्कालीन प्रविधिको महत्वपूर्ण यो सम्पदा २०१५ सालको भूकम्पले पूर्णतया नष्ट गरिदियो। यही मौका छोपेर आधुनिक प्रविधि भित्र्याउन आतुर रहेको सोचले यसको ऐतिहासिक महत्वलाई विर्सिएर नवीकरण गर्ने अभियान थालनी भएको सुनिन्छ। यस्ता सम्पदाहरू विभिन्न प्राकृतिक प्रकोप, भूकम्प र लामो समयको अन्तरालका कारण जीर्ण भई प्रभावित भएका उदारहणहरू विश्वभर नै पाइन्छ। तर नेपाली मनस्थितिलाई फ्रान्सको इफेल टावर चाहियो। सम्पदाको निर्माणमा अनुकरणीय प्रभाव नहुने होइन, अनुकरणपछि ऐतिहासिक महत्व ग्रहण गरेका सम्पदाको पुनर्निर्माणमा नयाँ शैलीमा निर्माण गरिने सोचले ऐतिहासिक तथ्यलाई नामेट गर्ने स्थिति उन्मुख रहेको छ।

समयको जानकारीका लागि बैदिककालदेखि नै अर्थात् धार्मिक स्थल वा संस्थाहरूमा घटिका अवयव घडी राख्ने भवन निर्माण गरिएको हुन्थ्यो। पानी घडीको व्यवस्थापन गरिएको

हुन्थ्यो, हनुमानढोका नासल चोकमा स्वयम्भु स्थिति सौर्य घडीबाट ज्ञात हुन्छ। तर घटिकालय राखिएबाट त्यस्तो प्रचलन रहेको देखिन्छ। निर्माण गरिएको प्रमाण नपाइए तापनि श्री ३ जुद्ध शमशेरद्वारा निर्मित घण्टाघर (घटिकालय) बाट घटिकालय स्थापना गर्ने परम्पराको विकास भएको थियो।

नगर सुविधायुक्त र सौन्दर्यपूर्ण बनाउने योजनामा सम्पदाहरूको महत्वलाई सिन्धुघाँटी सभ्यता, मिश्रको सभ्यता, बेविलोन लगायत विश्वमा अन्य स्थानमा विकसित सम्भाव्यतामा मल्लकालमा विशेष स्थान दिएको पुरातात्विक उत्खननबाट ज्ञात हुन्छ। वैदिक कालमा नगर योजनाका बारेमा उल्लेखित सन्दर्भमा सम्पदाहरूको निर्माण व्यवस्थापनको विस्तारित वर्णन गरिएको छ। सम्पदाहरू भौतिक एवं आध्यात्मिक द्योतकका साथै नगर सौर्यका अमूल्य निधिहरू हुन् जसले सभ्यता विकासलाई समेत प्रकाश पार्दछ।

सन्दर्भ-सामग्री

- A Dictionary of Hindu Architecture, Manasar series No. 1 - Prasann Kumar Acharya
- Bhaktapur Nepal - Giovannir Scheibler, Ratna Pustak Bhandar - 1182, Pubha Scroll painting, Nepal Art council
- डा. महेशराज पन्त- 'काष्ठमण्डप : एक चर्चा' पढिसकेपछि मनमा लागेका कुरा, केही बुँदा मात्र
- The Physical Development plan for the Kathmandu Valley, His Majesty's Government of Nepal, Kathmandu, June 1969
- दोस्रो वार्षिक प्रकाशन, हनुमानढोका दरवार संग्रहालय विकास समिति, २०७१
- The Early Sculptures of Nepal, 1982, New Delhi, Lain Singh Bangdel

वित्तीय स्थितिका आधारमा स्थानीय निकायको पुनर्संरचना

- डा. खिमलाल देवकोटा*

१. भूमिका

मुलुक संघीयतामा प्रवेश गरेको छ। संविधानसभा मार्फत् संविधान लेखने दशकौं अघिदेखिको नेपाली जनताको चाहना पूरा भएको छ। संविधानका प्रमुख विशेषतामा संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन व्यवस्था, बहुदलीय शासन प्रणाली, समानुपातिक प्रतिनिधित्व, धर्म निरपेक्ष, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकारको संरक्षण, स्वतन्त्र न्यायपालिका आदि रहेका छन्। संविधानको धारा ५६ मा नेपालको राज्य शक्तिको प्रयोग संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले गर्ने उल्लेख छ। उपधारा ४ मा स्थानीय तह अन्तर्गत गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्लासभा हुने व्यवस्था छ। गाउँपालिका, नगरपालिका र प्रान्तका बिच समन्वय गर्नु बाहेक जिल्लासभाको खासै भूमिका छैन। स्थानीय सरकारका रूपमा केवल गाउँपालिका र नगरपालिकालाई मात्र आर्थिक लगायतका अधिकारहरू संविधानले प्रदान गरेको छ।

नयाँ संविधानले स्थानीय निकायलाई वित्तीय स्वायत्तता प्रदान गरेको छ। वित्तीय स्वायत्तता भन्नाले स्थानीय निकायले आफ्नो वित्तीय नीति आफैँ तर्जुमा गर्ने, खर्च गर्ने तथा ऋण व्यवस्थापन गर्न पाउने संवैधानिक

अधिकारलाई बुझाउँदछ। वित्तीय स्वायत्तताको अभ्यास गर्दा कानूनी प्रावधान, जवाफदेहिता, जनसहभागिता, पारदर्शिता र उत्तरदायित्व निर्वाह गर्ने पद्धतिको सँगसँगै अवलम्बन गरिएको हुन्छ।

आर्थिक कुशलताका दृष्टिकोणबाट उचित मानिने वित्तीय स्वायत्तता राजनैतिक दृष्टिले सरकारलाई जनताको नजिक पुऱ्याउने, जनसहभागिता बृद्धि गर्ने, सार्वजनिक खर्चको सर्वोत्तम उपयोग र राजस्व परिचालनको प्रभावकारिता बृद्धि गर्ने माध्यम हो। केही हदसम्म स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले स्थानीय निकायका लागि वित्तीय स्वायत्तता समेत प्रदान गरेको छ। यस ऐनले स्थानीय निकायहरूका लागि कर, सेवा शुल्क, दण्ड जरिवाना लगायतका क्षेत्रबाट आयआर्जन गर्न सक्ने अधिकारहरू प्रदान गरेको छ।

राज्यशक्तिको प्रयोग गर्ने स्थानीय निकायहरू आर्थिक, राजनीतिक, प्रशासनिक लगायतका दृष्टिले सबल हुनु आवश्यक छ। यसै परिप्रेक्ष्यमा सरकारले केही महिना अगाडि स्थानीय निकायको उपयुक्त संख्या र सिमाङ्कन निर्धारण गर्न आयोग बनाएको छ। संविधान अनुसार आयोगको कार्यविधि एक वर्षको हुनेछ। आयोगका लागि अब पुगनपुग ९ महिनाको मात्र

समयावधि छ। यस अवधिमा आयोगले गाउँपालिका, नगरपालिका, स्वायत्त क्षेत्र, संरक्षित क्षेत्र र विशेष क्षेत्रको संख्या र सिमाना निर्धारण गरी सरकारलाई प्रतिवेदन हस्तान्तरण गर्नेछ। यस लेखमा संविधानले स्थानीय निकायलाई प्रदान गरेका अधिकारहरू र स्थानीय निकाय सुदृढीकरण उच्चस्तरीय सुझाव समितिका सुझावहरूको सामान्य विवेचना गरिएको छ। यसैगरी लेखमा स्थानीय निकायको आन्तरिक आयका आधारमा गाउँपालिकाको उपयुक्त संरचना (संख्या) प्रस्तावित छ।

२. अधिकारको सूची

संविधानले स्थानीय निकाय (गाउँपालिका र नगरपालिका) का लागि विविध २२ किसिमका कार्यक्षेत्रगत अधिकारहरू प्रदान गरेको छ। यी अधिकारमा स्थानीय कर संकलनदेखि शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, सडक, कृषि, सिंचाई, पशु, सहकारी, वातावरण, जलविद्युत, वन्यजन्तु, खानी, भाषा, संस्कृति, उर्जा, विपद् व्यवस्थापनजस्ता स्थानीय स्तरका सेवा प्रवाहसँग सम्बन्धित क्षेत्रहरू छन्। यी अधिकारहरू तालिका १ मा प्रस्तुत गरिएको छ। यसबाहेक संविधानमा संघ, प्रदेश र स्थानीय निकायका लागि साझा अधिकारको सूचीसमेत छ।

तालिका १ : स्थानीय निकायका लागि प्रदत्त अधिकारहरू

क्र.सं.	अधिकारको सूची
१	नगर प्रहरी
२	सहकारी संस्था
३	एफ. एम. सञ्चालन
४	स्थानीय कर (सम्पत्ति कर, घर बहाल कर, घर जग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर), सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क, विज्ञापन कर, व्यवसाय कर, भूमिकर (मालपोत), दण्ड जरिवाना, मनोरञ्जन कर, मालपोत संकलन

* स्थानीय निकाय वित्तीय आयोगका पूर्वसदस्य, वित्तीय संघीयता र स्थानीय स्वशासन विज्ञ

क्र.सं.	अधिकारको सूची
५	स्थानीय सेवाको व्यवस्थापन
६	स्थानीय तथ्याङ्क र अभिलेख संकलन
७	स्थानीय स्तरका विकास आयोजना तथा परियोजनाहरू
८	आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा
९	आधारभूत स्वास्थ्य र सरसफाइ
१०	स्थानीय बजार व्यवस्थापन, वातावरण संरक्षण र जैविक विविधता
११	स्थानीय सडक, ग्रामीण सडक, कृषि सडक, सिंचाइ
१२	गाउँ सभा, नगर सभा, जिल्ला सभा, स्थानीय अदालत, मेलमिलाप र मध्यस्थताको व्यवस्थापन
१३	स्थानीय अभिलेख व्यवस्थापन
१४	घरजग्गा धनीपुर्जा वितरण
१५	कृषि तथा पशुपालन, कृषि उत्पादन व्यवस्थापन, पशु स्वास्थ्य, सहकारी
१६	ज्येष्ठ नागरिक, अपांगता भएका व्यक्ति र अशक्तहरूको व्यवस्थापन
१७	बेरोजगारको तथ्याङ्क संकलन
१८	कृषि प्रसारको व्यवस्थापन, सञ्चालन र नियन्त्रण
१९	खानेपानी, साना जलविद्युत आयोजना, वैकल्पिक ऊर्जा
२०	विपद् व्यवस्थापन
२१	जलाधार, वन्यजन्तु, खानी तथा खनिज पदार्थको संरक्षण
२२	भाषा, संस्कृति र ललितकलाको संरक्षण र विकास

स्रोत : नेपालको संविधान २०७२

हामीकहाँ साधन र स्रोतको सीमितता छ। संविधान अनुसार धेरै क्षेत्रहरूमा खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ। अहिलेको व्यवस्था अनुसार प्रस्तावित सात प्रदेशमा ५५० जना निर्वाचित सांसद हुन्छन्। प्रदेश सभाको सञ्चालनका लागि ठूलो धनराशी खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ। अब केन्द्रकै हाराहारीमा प्रान्तमा विभिन्न मन्त्रालय लगायत धेरै प्रशासनिक एकाइहरू रहन्छन्। सभामुख, मन्त्री, प्रदेश प्रमुख लगायत पदाधिकारीहरूका लागि ठूलो धनराशी खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ। यसैगरी हरेक प्रदेशमा संसद भवन, अदालत, विभिन्न मन्त्रालयहरूका लागि भवन आदि प्रशासनिक एकाइहरूको गठन समेत गर्नुपर्ने हुन्छ। स्रोत साधनको सीमितताका कारण आफ्नो प्रशासनिक खर्चको व्ययभारका लागि समेत आधा भन्दा बढी प्रान्तहरू केन्द्रकै मुख ताक्ने अवस्था आउने संभावना छ।

संविधानअनुसार संघ, प्रदेश जस्तै स्थानीय निकाय पनि राज्यशक्ति प्रयोग गर्ने सरकार हो। स्थानीय निकायका सामान्य पूर्वाधार निर्माणका लागि समेत धेरै लगानी गर्नुपर्ने हुन्छ। तालिका १ अनुसारको क्षेत्रहरूको पूर्वाधार विकासका

लागि अबौं खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ। यस अनुसारको खर्च गर्ने हैसियत स्थानीय निकायको छैन (हेर्नुहोस् तल बुँदा ४ को विश्लेषण)।

३. गाविस टपु बनाउने स्थानीय निकाय सुदृढीकरण उच्चस्तरीय सुभावा समितिको सिफारिस

नेपालको राज्य संयन्त्रमा प्रशासनिक तह र संरचनाको संख्या अत्यधिक बढी छ। बढी तह र संख्याका कारण प्रशासनिक खर्च पनि बढ्छ र जनताले सही र सर्वसुलभ तरिकाले सेवा पनि प्राप्त गर्न सक्दैनन्। यसै परिप्रेक्ष्यमा डा. हर्क गुरुङ्गले छ दशक अगाडि नै जिल्लाको संख्या ७५ बाट घटाएर २५ मात्र गर्ने सुझाव दिएका थिए। जिल्लाहरूलाई घटाउने सम्बन्धमा हर्क गुरुङ्गले दिएका सुझावमा काठमाडौं उपत्यकाका ३ वटा जिल्ला मिलाएर काठमाडौं बनाउने, सिन्धुली, सर्लाही, महोत्तरी र घनुषा जिल्लाहरूलाई मिलाएर कमलामाथी जिल्ला नामाकरण गर्ने, सुनसरी र मोरङ जिल्लालाई गाभेर विजयपुर जिल्ला बनाउने आदि लगायतका थिए। जिल्ला मात्र नभई

स्थानीय निकायहरू विशेषगरी गाविसको संख्या घटाउनेसम्बन्धी अध्ययनहरू समेत भएका छन्। तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाका संयोजकत्वमा गठित स्थानीय निकाय सुदृढीकरण उच्चस्तरीय सुभावा समिति-२०६१ (जेष्ठ) ले ३ देखि ६ वटा गाविसलाई एकीकरण गरी एउटा गाउँपालिकाको गठन गर्ने र जिल्लामा यसको संख्या १७ भन्दा बढी नहुने सिफारिससमेत गरेको थियो। तत्कालीन स्थानीय विकास मन्त्रालयका सचिव खेमराज नेपाल समेत आयोगका सदस्य थिए।

यस समितिले स्थानीय निकायहरूको लागि प्रशासनिक संरचनामा समेत सुधार गर्ने गरी सिफारिस गरेको थियो। धेरै गाविस भएका जिल्लामा ६ भन्दा पनि बढी गाविस मिलाउनु पर्ने सिफारिस यस समितिको थियो। यस समितिले प्रत्येक जिल्लाका लागि सिमाङ्कन र नक्शा सहितको स्थानीय निकायको पुनर्संरचनाको सिफारिस गरेको छ। मुलुकभरीमा जम्मा ८५३ गाउँपालिका बनाउने महत्वपूर्ण सुझाव समितिको

थियो । संयोग नै मान्नु पर्दछ । अहिलेका परराष्ट्र तथा स्थानीय विकासमन्त्री कमल थापा स्थानीय विकास मन्त्रीको हैसियतमा २०६०/९/१७ देखि २०६१/२/२० सम्म त्यस समितिका संयोजक थिए । यो प्रतिवेदन अहिले पनि त्यत्तिकै उपयोगी छ ।

४. स्थानीय निकायको आम्दानीको विश्लेषण

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा ५५ देखि ६० सम्म गाउँ विकास समितिले लगाउन पाउने कर, सेवा शुल्क, दस्तुर, बिक्री, ऋण, नेपाल सरकार र जिविसबाट अनुदान लगायत अन्य प्रचलित कानून बमोजिम रकम प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ । ऐनले व्यवस्था गरेबमोजिम स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ को दफा ७० देखि ७२ सम्ममा कर दस्तुर सम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । नियमावलीको अनुसूची ४ मा गाविसले आफ्नो क्षेत्र भित्र लगाउन सक्ने करहरू जस्तै: मालपोत कर, भूमि कर, हाट बजार र पसल कर, वार्षिक सवारी साधन कर, मनोरञ्जन कर, बहाल विटौरी कर, विज्ञापन कर, व्यवसाय कर, व्यावसायिक भिडियो कर, प्राकृतिक स्रोत साधन उपयोग गरेको वर्गीकरण सहित ती करका दररेटहरू उल्लेख गरेको छ । साथै अनुसूची ५ मा स्थानीय संकलन र कर लगाउने व्यवस्था र अनुसूची ६ मा गाविसले आफ्नो क्षेत्र भित्रका अचल सम्पत्ति मूल्यांकनवापत

दस्तुर लिन पाउने व्यवस्था गरेको छ । ऐन तथा नियममा व्यवस्था भएबमोजिम गाविसहरूले आन्तरिक आयका रूपमा उपरोक्त कर दस्तुरहरू संकलन गर्दै आएका छन् भने यसवाहेक बाह्य स्रोतका रूपमा नेपाल सरकार, जिविसहरूका साथै अन्य निकायबाट समेत प्राप्त गर्दै आएका छन् । यसै गरी ऐनको दफा २१५ देखि २२० सम्म जिविसको आयका स्रोतको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । जसअनुसार जिविसले तोकिएको दरमा नबढ्ने गरी जिल्ला परिषद्बाट पारित दरमा आफैले निर्माण गरेको वा हस्तान्तरण भई आएको सडक, बाटो, पुल, सिँचाई, कुलो पोखरी आदिमा कर लगाउन सक्दछ । साथै जिविसले जिल्ला भित्रको ऊन, खोटो, जडिबुटी, वनकस (खर) ढुंगा, वालुवा आदिमा समेत कर लगाई आय संकलन गर्न सक्दछ । जिविसले करलगायत सेवा शुल्क, दस्तुर, बिक्री आदिबाट आन्तरिक आयका रूपमा रकम संकलन गर्दै आएको छ भने केन्द्रबाट समेत अनुदान र राजस्व बाँडफाँड वापत रकम प्राप्त गर्दै आएको छ । खर्च व्यवस्थापन र विकास कार्यका लागि स्रोतको कमी भएमा जिविसले आफ्नो हक भोगको चलअचल सम्पत्ति धितो राखी वा नराखी नेपाल सरकारको जमानािमा ऋण वा सापटी लिन पाउने व्यवस्थासमेत छ । त्यसैगरी, सामाजिक सुरक्षावापत खर्च हुने रकमको अख्तियारी पनि जिविसमा नै जाने र जिविसमार्फत् नै नगरपालिका तथा गाविसहरूलाई

पेशकीको रूपमा प्रदान गरी वितरणको व्यवस्था मिलाइएको हुन्छ । निक्षेपित क्षेत्रका कार्यालयहरूको अख्तियारी पनि जिविसमा नै जाने र कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट निकासालाई सम्बन्धित कार्यालयहरूमा पठाउने गरिन्छ । यसैगरी नगरपालिकाहरूले पनि अनुदान, स्थानीय विकास शुल्क (जगडा कोष सहित) र ऋणका अतिरिक्त ऐन र नियमावली बमोजिम स्थानीय आय स्रोतको रूपमा सम्पत्ति कर (घर जग्गा वा एकीकृत सम्पत्ति करमध्ये कुनै एक), व्यवसाय करलगायत विभिन्न सेवा शुल्क र दस्तुर (सिफारिस तथा नक्सापास दस्तुर) संकलन गर्दै आएका छन् । आ.व. २०६६/६७ देखि आ.व. २०७०/७१ सम्मको स्थानीय निकायको कुल आम्दानी र कुल आम्दानीमा स्थानीय आयको योगदान तालिका २ मा प्रस्तुत छ ।

तालिकाअनुसार गाविसको औसत कुल आम्दानीमा आन्तरिक आयको योगदान १०.३७ प्रतिशत छ । यसै गरी नगरपालिकाको आम्दानीमा ३८.०२ प्रतिशत छ । जिल्ला विकास समितिको कुल आम्दानीमा स्थानीय आय र राजस्व बाँडफाँडको प्रतिशत क्रमशः ८.४६ र ८.१२ छ । स्थानीय निकायहरूको यस किसिमको वित्तीय स्थितिले के संकेत गर्दछ भने स्थानीय निकायहरू केन्द्रीय अनुदानमा निर्भर छन् । वित्तीय स्थितिका आधारमा स्थानीय निकाय सवल छैनन् ।

तालिका २ : स्थानीय निकायको आम्दानीको विवरण (रु. अर्ब र प्रतिशत)

आर्थिक वर्ष	गाविस		नपा		जिविस		
	कुल आम्दानी	आन्तरिक आयको प्रतिशत	कुल आम्दानी	आन्तरिक आयको प्रतिशत	कुल आम्दानी	स्थानीय आयका प्रतिशत	राजश्व बाँडफाँडको प्रतिशत
२०६६/६७	९.७४	७.२९	४.२१	३३.२५	१६.४	१०.६१	१०.६७
२०६७/६८	९.८७	९.१२	५.४६	३०.२२	२०.३८	८.४४	७.८
२०६८/६९	९.५	१०.२१	७.५९	२९.६४	१९.७७	७.८४	७.६४
२०६९/७०	१०.१३	११.५५	७.६४	४३.९८	२३.५९	५.७७	५.८५
२०७०/७१	९.५१	१३.६७	७.१३	५३.०२	१९.२२	९.६३	८.६४
औषत	९.७५	१०.३७	६.४१	३८.०२	१९.८७	८.४६	८.१२

स्रोत : स्थानीय निकायहरूको वित्तीय स्थिति विश्लेषणका विविध अंकहरू, स्थानीय निकाय वित्तीय आयोग

आ.व. २०६८/६९ देखि आ.व. २०७०/७१ सम्मको विवरणका आधारमा सबै जिल्लाका गाविसहरूको स्थानीय आयको विवरण अनुसूची १ मा छ । अनुसूचीअनुसार बवाजुराका सबै गाविसहरूको औसत आय जम्मा रु. ८ लाख ४३ हजार छ । ७० वटा जिल्लाका गाविसहरूको आय रु. ५ करोड भन्दा कम छ । भनाईको अर्थ जिल्लाका समग्र गाविसहरूको आय जोड्दा रु. ५ करोडभन्दा कम हुनु हो । रु. ५ करोडभन्दा बढी आय हुने जिल्लामा काठमाडौं (रु. २१ करोड, हाल सबै नगरपालिका भइसकेको), रुपन्देही (रु. १० करोड), भ्र्पापा (रु. ९ करोड), मोरङ्ग (रु. ६ करोड) र ललितपुर (रु. ५ करोड) हो । सबै जिल्लाका गाविसहरूको औसत आय रु. १ करोड ५३ लाख छ । हाल ३१५७ गाविस मध्ये औसत आयभन्दा तल रहेका गाविसको संख्या २५९६ हुन्छ । सामान्य भाषामा भन्नुपर्दा, नेपालका ८२ प्रतिशत गाविसहरू आर्थिक रूपले सबल छैनन् । यस्तो स्थितिबाट बन्ने गाउँपालिकाको अवस्था कस्तो होला ? सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

आ.व. २०७०/७१ को विवरणका आधारमा ५८ वटा नगरपालिकाहरूको आन्तरिक आय अनुसूची २ मा प्रस्तुत गरिएको छ । अनुसूचीअनुसार सबै नगरपालिकाहरूको कूल आन्तरिक आयमा काठमाडौं महानगरपालिकाको योगदान ३७ प्रतिशत छ । काठमाडौं, पोखरा, भक्तपुर लगायत ७ वटा नगरपालिकाको योगदान ७० प्रतिशत छ । वार्षिक रु. ५ करोड भन्दाबढी आन्तरिक आय गर्ने नगरपालिका जम्मा ११ वटा छन् । रु. १ करोड भन्दाकम आय हुने नगरपालिका १७ वटा छन् । यस विवरणले पनि गाविसजस्तै अधिकांश नगरपालिकाहरूको वित्तीय स्थिति नाजुक रहेको देखाउँछ ।

यसै गरी आ.व. २०६८/६९ देखि आ.व. २०७०/७१ सम्मको आधारमा जिविसहरूको औसत स्थानीय आय र राजस्व बाँडफाँडको विवरण अनुसूची ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ । जिविसको स्थानीय आय र राजस्व बाँडफाँड संविधान अनुसारका प्रस्तावित गाउँपालिकामा जाने मान्यताका आधारमा सक्षम र असक्षम गाविसको विवरण

समेत अनुसूची २ मा छ । स्थानीय आय र राजस्व बाँडफाँड दुवै औसत भन्दा माथि रहेका गाविसहरूलाई योग्यको सूचीमा राखिएको छ । दुई वटामा एक क्षेत्र मात्र औसतभन्दा माथि भएमा आंशिक सबल र दुवै औसत भन्दा तल भएमा असक्षम/ अयोग्यको सूचीमा छ । यस मान्यताका आधारमा १२३८ गाविस (३९.२१ प्रतिशत) सक्षम, ३०३ गाविस (९.६० प्रतिशत) आंशिक सक्षम र बाँकी १६१६ गाविस (५१.१९ प्रतिशत) असक्षम छन् । औषतमा ५ गाविसको एउटा गाउँपालिका बनाउने हो भने सक्षम, आंशिक सक्षम र असक्षम गाउँपालिकाको संख्या क्रमशः २४८, ६१ र ३२३ हुनेछ ।

५. निष्कर्ष

अहिले स्थानीय निकायहरूको पुनर्संरचनाको कार्य सुरु भएको छ । संविधानको धारा ५६ मा नेपालको राज्य शक्तिको प्रयोग संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले गर्ने उल्लेख छ । उपधारा ४ मा स्थानीय तहअन्तर्गत गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्लासभा हुने र गाउँपालिका र नगरपालिकामा रहने वडाको संख्या संघीय कानूनबमोजिम हुने व्यवस्था छ । यसैगरी, उपधारा ५ अनुसार सरकारले कानूनअनुसार सामाजिक सांस्कृतिक संरक्षण वा आर्थिक विकासका लागि विशेष संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्र कायम गर्न सक्नेछ ।

स्थानीय निकाय लोकतन्त्र तथा विकासको आधार स्तम्भ हो । मुलुकमा संक्रमणकाल बढ्नुको प्रमुख कारण नै स्थानीय लोकतन्त्रको जग कमजोर हुनाले हो । स्थानीय लोकतन्त्रमा विश्वास गर्नेका लागि सबभन्दा सुखद पक्ष भनेको स्थानीय निकाय संविधानको प्रमुख अंग बन्नु हो । संविधामानै स्थानीय निकायको काम, कर्तव्य र अधिकारका बारेमा प्रष्ट पारिएको छ । राजस्व अधिकार, अन्तरसरकारी वित्तीय हस्तान्तरण र कमजोर स्थानीय निकायका लागि वित्तीय समानीकरण अनुदानको सुनिश्चितता समेत संविधानमा छ । सरकारले स्थानीय निकायको पुनर्संरचनाका लागि आयोग बनाएको छ । स्थानीय निकायको पुनर्संरचना बिल्कुल प्राविधिक विषय हो । प्रान्तको सिमाङ्गन प्राविधिकभन्दा पनि राजनीतिक

आँखाले गरिएको हुँदा यसका सबल भन्दा पनि दुर्बल पक्षहरू बढी छन् । प्रान्तको सिमाङ्गनमा देखिएका कमी कमजोरीहरूबाट शिक्षा ग्रहण गर्दै सबैलाई अपनत्व हुने गरी स्थानीय निकायको पुनर्संरचना गरिनुपर्दछ । सिमाङ्गन गर्दा आर्थिक अन्तरसम्बन्ध, भौगोलिक क्षेत्रगत निरन्तरता, प्रशासनिक सुगमता, राजस्व संकलनको अवस्था तथा सम्भाव्यता, जातीय/समुदायगत, भाषिक, पूर्वाधार विकास आदि सबै पक्षहरूमा ध्यान दिनु पर्दछ । पुनर्संरचना गर्दा गाविस मात्र हैन, नगरपालिकाको संख्यामा पनि विचार गर्नुपर्ने हुन्छ । साना/साना नगरपालिका जोडेर मेट्रो/सबमेट्रो खालका नगरपालिकाहरूको सिफारिस समेत आयोगले गर्नुपर्दछ । यसैगरी, अन्य देशजस्तै काठमाडौं उपत्यकाका सबै नगरहरूलाई मिलाएर राजधानी सिटी बनाउने सिफारिसको समेत आवश्यक छ ।

अन्तमा, अनुसूची ३ अनुसारको जिल्ला विकास समितिको आयलाई आधार मान्ने र औसतमा पाँच गाविसलाई मिलाएर एउटा गाउँपालिका बनाउने हो भने सक्षम, आंशिक सक्षम र असक्षम गाउँपालिकाको संख्या क्रमशः २४८, ६१ र ३२३ हुनेछ । हालका गाविसको आयलाई आधार मान्ने हो भने दुई तिहाईभन्दा बढी र जिविसको आयलाई आधार मान्ने हो भने ५० प्रतिशत भन्दा बढी प्रस्तावित गाउँपालिका आर्थिकरूपले असक्षम/अयोग्य हुनेछन् । नगरपालिकाको अवस्था पनि यस्तै हो । यस्तो अवस्थामा यी स्थानीय निकाय/स्थानीय सरकारले संविधान अनुसारको आर्थिक अधिकारको प्रयोग कसरी गर्लान् ? जनतालाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवा र माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निशुल्क कसरी देलान् निकै नै गम्भीर र सोचनीय विषय छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

१. नेपालको संविधान, २०७२
२. स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन तथा नियमावलीहरू
३. स्थानीय निकाय वित्तीय आयोगबाट प्रकाशित वित्तीय स्थिति र अन्य अध्ययन प्रतिवेदनहरू
४. विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखकका लेखहरू

अनुसूची १ : जिल्लागत रूपमा गाविसहरूको कुल स्थानीय आयको विवरण (रु. हजारमा)

क्र.सं.	जिल्ला	०६८/६९	०६९/७०	२०७०/७१	जिल्लाभरिका सबै गाविसहरूको औषत आय	प्रतिव्यक्ति स्थानीय आय (रु.)
१	ताप्लेजुङ्ग	१०६७	१२२७	१७४६	१३४७	११
२	पाँचथर	१३८७	१७३४	१८६५	१६६२	९
३	इलाम	२२०६	२४२७	२५३४	२३८९	८
४	भ्वापा	७४५६७	१००६६५	११३७५०	९६३२७	११९
५	संखुवासभा	१८१७	१९०८	२०१२	१९१२	१२
६	तेह्रथुम	२९६०	३२५६	३८४५	३३५४	३३
७	भोजपुर	१७६९	२०३४	२१५६	१९८६	११
८	धनकुटा	१९२८	२४१०	३७४६	२६९५	१६
९	मोरङ्ग	५८७६७	६४६४४	६८६८०	६४०३०	६६
१०	सुनसरी	१६०६७	२१६९०	३५३२४	२४३६०	३२
११	सोलुखुम्बु	२३४५	२४६२	२७४३	२५१७	२४
१२	खोटाङ्ग	७५०	८२५	१५५०	१०४२	५
१३	ओखलढुंगा	१३४५	१५४७	१५४२	१४७८	१०
१४	उदयपुर	३६७५	४५९४	५०४५	४४३८	१४
१५	सप्तरी	६७४५	७४२०	७७४१	७३०२	११
१६	सिरहा	१०२२३	१३८०१	२३४७३	१५८३२	२५
१७	दोलखा	२६२३	२७५४	३५७८	२९८५	१६
१८	रामेछाप	२०८९	२२९८	२५६९	२३१९	११
१९	सिन्धुली	४७२३	५४३१	१४२१२	८१२२	२७
२०	धनुषा	१०२३६	१२७९५	१३०४०	१२०२४	१६
२१	महोत्तरी	२३८७	२६२६	२४२१	२४७८	४
२२	सर्लाही	७०८९	९५७०	५९६३	७५४१	१०
२३	रसुवा	९३२	९७९	१०१०	९७४	२२
२४	धादिङ	५८९६७	६४८६४	६८०९०	६३९७४	१९०
२५	नुवाकोट	६१२४	८०४३	९७९०	७९८६	२९
२६	काठमाडौं	१७९१०७	२२३८८४	२३८०९०	२१३६९४	१२३
२७	भक्तपुर	३७१६९	४०८८६	३४४२१	३७४९२	१२३
२८	ललितपुर	४४६६२	६०२९४	६३२१८	५६०५८	१२०
२९	काभ्रेपलान्चोक	८४२०	८८४१	१४२३१	१०४९७	२७
३०	सिन्धुपाल्चोक	११२७०	१२३९७	११३४५	११६७१	४१
३१	मकवानपुर	२९८००	३४२७०	४७१२३	३७०६४	८८
३२	रौतहट	९७९८	१२२४८	१३२१५	११७५४	१७
३३	बारा	११२३४	१२३५७	१३२८१	१२२९१	१८
३४	पर्सा	८९६७	१२१०५	१४२१३	११७६२	२०
३५	चितवन	२३२८९	२४४५३	२८७६५	२५५०२	४४
३६	गोरखा	३८४२	४२२६	६७८९	४९५२	१८
३७	मनाङ	४००२	४६०२	५५४०	४७१५	७२१
३८	लमजुङ	२९३१	३६६४	४०५०	३५४८	२१
३९	कास्की	१८५५०	२०४०५	२९८९१	२२९४९	४७

क्र.सं.	जिल्ला	०६८/६९	०६९/७०	२०७०/७१	जिल्लाभरिका सबै गाविसहरूको औषत आय	प्रतिव्यक्ति स्थानीय आय (रु.)
४०	तनहुँ	७३९९	९९८९	११२३४	९५४१	३०
४१	स्याङ्जा	११४६५	१२०३८	६७१७	१००७३	३५
४२	गुल्मी	५९८०	६५७८	१०२१९	७५९२	२७
४३	पाल्पा	५७६३	६६२७	९९२१	७४३७	२८
४४	अर्घाखाँची	४९५४	६१९३	७५६३	६२३७	३२
४५	नवलपरासी	३१२३२	३४३५५	४४८७०	३६८१९	५७
४६	रूपन्देही	८५२७४	११५११९	१२४६८०	१०८३५८	१२३
४७	कपिलवस्तु	२४८१४	२६०५५	२७०८०	२५९८३	४५
४८	मुस्ताङ	१३५०	१४८५	३१५६	१९९७	१४८
४९	म्याग्दी	३३९८	३९०८	२५६७	३२९१	२९
५०	बाग्लुङ	२०७८	२५९८	३८१०	२८२९	११
५१	पर्वत	२७२५	२९९८	१८५९	२५२७	१७
५२	रुकुम	७६८	१०३७	८६४	८९०	४
५३	रोल्पा	७८९	८२८	१६४३	१०८७	५
५४	प्युठान	२७६५	३०४२	१८९७	२५६८	११
५५	सल्यान	२६४५	३०४२	३११०	२९३२	१२
५६	दाङ	१०१२५	१२६५६	१००३१	१०९३७	२०
५७	डोल्पा	७६५	८४२	९५९	८५५	२३
५८	मुगु	१२३०	१६६१	९८२	१२९१	२३
५९	जुम्ला	२३५६	२४७४	३३१२	२७१४	२५
६०	कालिकोट	९७८	१०७६	१९८०	१३४५	१०
६१	हुम्ला	७६५	८८०	२५६८	१४०४	२८
६२	जाजरकोट	६९२	८६५	२०७५	१२११	७
६३	दैलेख	१५५३	१७०८	१८७६	१७१२	७
६४	सुर्खेत	२१३३	२८८०	३१९६	२७३६	८
६५	बाँके	२३७००	२४८८५	२९६१३	२६०६६	५३
६६	बर्दिया	१७६८३	१९४५१	२०५६९	१९२३४	४५
६७	बाजुरा	३८९	४४७	१६९२	८४३	६
६८	अछाम	१७७८	२२२३	१७८६	१९२९	७
६९	बझाङ	१३७८	१५१६	१७४३	१५४६	८
७०	डोटी	१३२४	१७८७	२३४७	१८१९	९
७१	कैलाली	२१८५५	२२९४८	१०२५०	१८३५१	२४
७२	दार्चुला	१९८१	२१७९	२४३९	२२००	१७
७३	बैतडी	७८९	८६८	१६७८	१११२	४
७४	डडेल्धुरा	२८९०	३९०२	४१२७	३६४०	२६
७५	कञ्चनपुर	१२९०१	१३५४६	१५२३१	१३८९३	३१
	जम्मा	९७६४९३	११७१३१८	१३०२२४१	११५००१७	३१५४

स्रोत : स्थानीय निकाय वित्तीय आयोग

अनुसूची २ : ५८ वटा नगरपालिकाको आन्तरिक आयको विवरण

क्र.स.	नगरपालिका	आन्तरिक आय (रु. हजारमा)	प्रतिव्यक्ति आन्तरिक आय (रु.)	सवै नगरपालिकाको कुल आन्तरिक आयमा योगदान (प्रतिशत)
१	काठमाण्डौ	१३०२५२०	१२९८	३७.१०
२	पोखरा	२८३३७३	१०६९	८.०७
३	भक्तपुर	२६२९०२	३१४३	७.४९
४	ललितपुर	२१७६६९	९६०	६.२०
५	विराटनगर	१७२३०८	८४१	४.९१
६	वीरगञ्ज	११६४८६	८३८	३.३२
७	बुटवल	१०६२९६	८७९	३.०३
८	भरतपुर	१०२८४४	६९६	२.९३
९	हेटौडा	७४९२४	८७५	२.१३
१०	मध्यपुर-ठिमी	६९१३७	८२२	१.९७
११	सिद्धार्थनगर	५२९९१	८२१	१.५१
१२	धरान	४६५६०	३८८	१.३३
१३	दमक	४६१५०	६०९	१.३१
१४	इटहरी	३९७३५	५१७	१.१३
१५	धनगढी	३७७८६	३६३	१.०८
१६	नेपालगञ्ज	३३१७७	४५०	०.९४
१७	घोराही	३१३७९	४८२	०.८९
१८	कीर्तिपुर	३१३०८	४६६	०.८९
१९	जनकपुर	२६६६१	२७१	०.७६
२०	व्यास	२५७३२	५९०	०.७३
२१	इनरुवा	२५५०४	८८२	०.७३
२२	भीमदत्त	२४८७०	२३३	०.७१
२३	मेचीनगर	२४४६४	४२२	०.७०
२४	लहान	२१५६१	६३६	०.६१
२५	लेखनाथ	२०८८५	३५१	०.५९
२६	टीकापुर	१६९१५	२९७	०.४८
२७	इलाम	१५६११	८०४	०.४४
२८	रत्ननगर	१४६५५	३१४	०.४२
२९	तुलसीपुर	१४४७४	२७७	०.४१
३०	जलेश्वर	१३२८३	५३६	०.३८
३१	बनेपा	१३२५३	५३२	०.३८
३२	वाग्लुङ्ग	१३१६६	४२८	०.३७
३३	राजविराज	१२६७४	३३१	०.३६
३४	त्रियुगा	१२५६१	१७६	०.३६
३५	तानसेन	१२४५८	४००	०.३५
३६	विरेन्द्रनगर	११७४६	२२५	०.३३
३७	गोरखा	११२९३	३३३	०.३२
३८	धनकुटा	११२५२	३९७	०.३२
३९	पनौती	१०९६२	३८७	०.३१

क्र.स.	नगरपालिका	आन्तरिक आय (रु. हजारमा)	प्रतिव्यक्ति आन्तरिक आय (रु.)	सबै नगरपालिकाको कुल आन्तरिक आयमा योगदान (प्रतिशत)
४०	गुलरीया	१०५०९	१८४	०.३०
४१	कलैया	१०१८२	२३६	०.२९
४२	रामग्राम	९००२	३११	०.२६
४३	अमरगढी	८९१४	४०१	०.२५
४४	भद्रपुर	८७५७	४७०	०.२५
४५	कपिलवस्तु	८५३१	२७६	०.२४
४६	कमलामाई	८१५४	१९८	०.२३
४७	भीमेश्वर	७९७७	३४२	०.२३
४८	धुलिखेल	७८६८	४८४	०.२२
४९	विदुर	७९२८	२५५	०.२०
५०	मलगांवा	६६६३	२६५	०.१९
५१	वालिङ्ग	६४३७	२६६	०.१८
५२	पुतलीबजार	६२४३	१९९	०.१८
५३	खाँदवारी	५०८१	१९१	०.१४
५४	गौर	४७७१	१३५	०.१४
५५	सिराहा	४३०६	१४९	०.१२
५६	नारायण	४१३१	१८८	०.१२
५७	दिपायल-सिलगढी	३३१३	१२५	०.०९
५८	दशरथचन्द्र	१६६८	९६	०.०५
	जम्मा	३५१११५८	२९१०८	१००.००

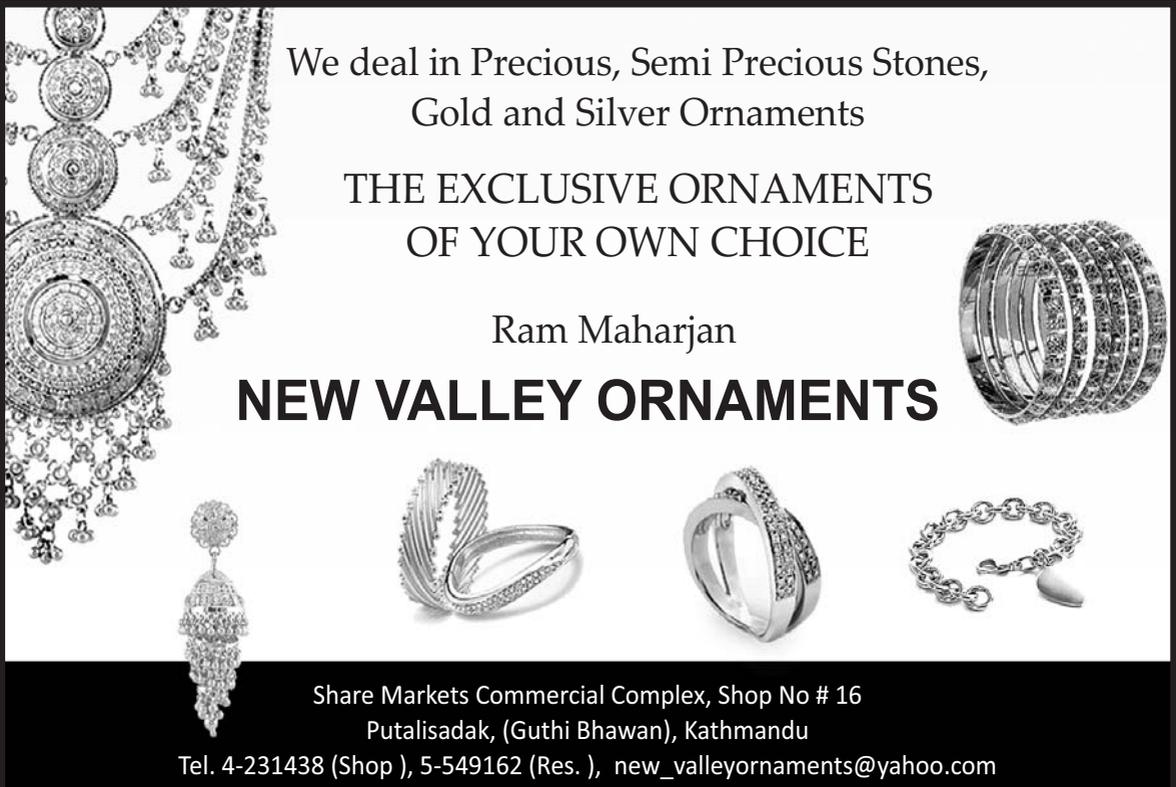
स्रोत : स्थानीय निकाय वित्तीय आयोगको तथ्याङ्कका आधारमा लेखकद्वारा विश्लेषण ।

We deal in Precious, Semi Precious Stones,
Gold and Silver Ornaments

**THE EXCLUSIVE ORNAMENTS
OF YOUR OWN CHOICE**

Ram Maharjan

NEW VALLEY ORNAMENTS

Share Markets Commercial Complex, Shop No # 16
Putalisadak, (Guthi Bhawan), Kathmandu
Tel. 4-231438 (Shop), 5-549162 (Res.), new_valleyornaments@yahoo.com

अनुसूची ३ : सबै जिविसको औसत आन्तरिक आम्दानी र सोका आधारमा योग्य गाविसहरूको संख्या

जिल्ला	स्थानीय आय (रु. हजारमा)	राजस्व बाँडफाँड (रु. हजारमा)	गाविसको संख्या (३१५७)		
			योग्य	आंशिक योग्य	अयोग्य
ताप्लेजुङ्ग	२९२२	७२६२			४८
पाँचथर	९०७९	९२२८			३८
इलाम	१७८२१	९९३८			४३
भापा	५१२३३	२०२७५	३३		
संखुवासभा	६४३४	१४१२५			२५
तेह्रथुम	२८३३	५६३७			२१
भोजपुर	३३१५	८६२५			५४
धनकुटा	९७७८	७४९१			२८
मोरङ्ग	८७४७८	५९८२२	५०		
सुनसरी	३३४७०	२७०९१	३९		
सोलुखुम्बु	१०१८	१३८२५३	१५	१५	
खोटाङ्ग	१८७९	६८१८			७२
ओखलढुंगा	१४६३	७१५४			५०
उदयपुर	१३६८१	९५३४			४०
सप्तरी	१४७८०	१९४४८			९१
सिरहा	२७३७३	४१६८५	६३		
दोलखा	१००५६	१९६१८			४८
रामेछाप	२७३५	२०५२५		२३	२२
सिन्धुली	२२८३९	२२०१३	५०		
धनुषा	१७१५२	२५२७०	३६	३५	
महोत्तरी	८११७	२५८२४	३३	३३	
सर्लाही	३३४०२	२६४७६	८४		
रसुवा	५७६	१२५४५			१८
धादिङ	९९५११	२००१४	४६		
नुवाकोट	२७६२४	२८७७७	६१		
काठमाडौं	५८३१२	७२५५३	०		
भक्तपुर	३२४०३	३३८७३	०		
ललितपुर	३५४८१	३१६८८	१९		
काभ्रेपलाञ्चोक	५८०२७	२०१९१	७५		
सिन्धुपाल्चोक	४६४४१	२७७८४	६८		
मकवानपुर	८१६२७	३९७८४	३५		
रौतहट	२१०६०	२७१५२	४२	४२	
बारा	४४०७२	३०१२५	६८		
पर्सा	१७२६६	१६०४०			६६
चितवन	३३५४०	२४५६५	८		
गोरखा	८८३०	४१०५६	३०	३०	
मनाङ	१५४३	१६२५३			१३
लमजुङ	५७३४	१७२७९			३५
कास्की	४५३७२	२६८०७	१६	१६	

जिल्ला	स्थानीय आय (रु. हजारमा)	राजस्व बाँडफाँड (रु. हजारमा)	गाविसको संख्या (३१५७)		
			योग्य	आंशिक योग्य	अयोग्य
तनहुँ	२९३४६	२७६९७	३७		
स्याङ्जा	८९९९	१९०८४			५३
गुल्मी	६५३३	२३८७८	३८	३७	
पाल्पा	१९७५०	२१८१०	३०	३०	
अर्घाखाँची	१३२५०	१२८९३			३५
नवलपरासी	४४८१८	४३११२	५६		
रुपन्देही	१८०९६७	३८१३१	४८		
कपिलबस्तु	७९९२४	२७१४३	५३		
मुस्ताङ	२४७०	२४२५५	८	८	
म्याग्दी	१८७४	२७३००	१८	१७	
बागलुङ	३८१३	१५४८२			५९
पर्वत	७४५५	१९४१२			४७
रुकुम	११७७	५२९०			३९
रोल्पा	४९९६	९९९८			४९
प्युठान	४६३८	११५१२			४२
सल्यान	५३२८	७३५०			३५
दाङ	१७२०१	२०८९३	१६	१५	
डोल्पा	१०५०	६४३८			२३
मुगु	२२६६	४०२६			२४
जुम्ला	३७११	९८४१			२६
कालिकोट	१०३१	२८०५			३०
हुम्ला	९८५	६६५१			२७
जाजरकोट	३०९६	४०९४			२६
दैलेख	२०५१	७३९०			४९
सुर्खेत	७५००	१३१९३			४०
बाँके	३३३८२	२०५४०	३३		
बर्दिया	९९४४	१४७७२			१८
बाजुरा	७६७	१२०८			२४
अछाम	३६८९	२३४५			५६
बझाङ	१७६६	३६७४			४२
डोटी	२४३५	४८३२			५०
कैलाली	४८४०५	२९९८१	२८		
दार्चुला	२४९३	५१३७			३६
बैतडी	२२४४	२२७७			५६
डडेल्धुरा	७६९७	३४६४			१८
कञ्चनपुर	२९८८०	१२८७८	२	२	
	१५९३१२३	१५२९३८५	१२३८	३०३	१६१६
प्रतिशत			३९.२१	९.६०	५१.१९

स्रोत : स्थानीय निकाय वित्तीय आयोगको तथ्याङ्कका आधारमा लेखकद्वारा विश्लेषण ।

राजधानीमै विकास भएको छैन

- डा. भाइकाजी तिवारी*

जनताले प्रष्ट बुझ्ने भाषामा विकासको नियम कानून चाहिन्छ। कसैले बदमासी गरे सर्वसाधारणले पनि अनुगमन गर्न सकोस्। यो ठाउँमा तीन तलाभन्दा अग्लो भवन बनाउन पाइने छैन भन्ने स्पष्ट खाका हुने हो भने सरकारले अनुगमन गरिरहनै पर्दैन, जनता आफैँ जागरुक हुन्छन् र त्यहाँ नियम मिचिन्। किनकी सबैले बुझेपछि नियम विपरित कार्य भएमा स्वतस्फूर्तरूपमा सबैबाट विरोध आउँछ। विद्यमान मापदण्ड गुमराहमा राखिएको छ। त्यसैले भवन निर्माणका विषयमा बारम्बार अनेक गुनासा र समस्या आइरहेका छन्।

सहरी ढंगमा विकास गर्न जनताले सरकारका योजना पनि सजिलैसँग बुझ्नुपर्छ। सडक, पुल आदिको योजना र बजेट सबै बुझ्नुपर्छ। त्यस्ता योजनाबारे सरोकारवाला सबैले बुझ्ने गरी विस्तृत जानकारी सहितको पम्प्लेट निकालेर वा नक्सा बनाएर जे गर्दा उपयुक्त हुन्छ त्यही गर्नुपर्छ जुन आजसम्म भएको छैन। जनता अनभिज्ञ हुँदाहुँदै कि काम सकिएको हुन्छ वा अधुरै रहे पनि जनता बोल्न सक्ने आधार भेटिदैन। यो गाउँका योजनामा मात्र होइन, सहरकै योजनामा पनि यस्तै अवस्था छ।

गुरुर्योजना विनाको विकास

काठमाडौँ देशको एकमात्र महानगरपालिका भएको सहर हो। काठमाडौँ देशको राजधानी पनि हो। दुःख लाग्छ, काठमाडौँकै विकास अहिलेसम्म हुन सकेको छैन। अहिले जे भएको छ त्यसलाई व्यवस्थित विकास भन्न मिल्दैन। विकासका लागि

गुरुर्योजना चाहिन्छ, काठमाडौँको गुरुर्योजना खै ? साँच्चै विकास भएको भए काठमाडौँमा खुला क्षेत्र, व्यवस्थित नदीनाला, ती क्षेत्रमा हरियाली र सफा पानी, वन प्रकृति, सम्पदा क्षेत्र, बगैँचा आदि कतै व्यवस्थित छन् छैन। यी जोगाउनु पर्छ भन्ने योजना नै छैन आजसम्म। यसका लागि आवश्यक पर्ने स्रोतसाधन सरकारबाट हुनुपर्छ र सम्बन्धित कर्मचारीहरू लागेर काम गर्नुपर्छ।

भूकम्प आएपछि मात्र बनेको छ-आधारभूत मापदण्ड २०७२। यसले मात्र व्यवस्थित सहरीकरणका केही कुरा गरेको छ। नयाँ भवन (घर आदि) बनाउँदा कम्तिमा ६ मिटरको सडकमा डेढ-डेढ मिटर छोड्नु पर्छ, सटर हाल्ने हो भने अरू दुई मिटर छोड्नु पर्छ। घर हिजोको मापदण्डमा फ्लोर एरिया रेसियोले धेरै छुट्टा दिएर विग्रिएको हो। पूरा जग्गाको क्षेत्रफलले बनेको घरको क्षेत्रफललाई भाग गर्दा आउने भागफललाई फ्लोर एरिया रेसियो (एफएआर) भनिन्छ। त्यो व्यापारिक क्षेत्रमा तीन (एक आना भए तीन गुणा अग्लो क्षेत्रफल घर बनाउन पाउँछ) पाइन्छ।

योजनाबद्ध क्षेत्रमा दुई गुणा क्षेत्रफल भवन बनाउन पाइन्छ भने अन्य आवासीय क्षेत्रमा १.७५ गुणा क्षेत्रफलमा बनाउन पाइन्छ। यो अनुसार घर, भवनहरू बनेका छन् छैनन् ? कुन एफएआरको नियमअनुसार बनेको हो र कुन होइन ? जनताले आजसम्म बुझेका छैनन्। नबुझेपछि विरोधको कुरो भएन। जसरी चले पनि ठिकै मान्न पत्थो जनताले। हो, सरकारी

दुरूपयोग यसरी हुँदा कसरी बन्छ, सहर व्यवस्थित ? यस्ता नियमकानून जनताले प्रष्ट बुझ्ने हो र सोही अनुसार काम हुँदै जाने हो भने सहरी क्षेत्र सुध्निन्छ।

अबको मापदण्डमा कुन क्षेत्रमा कति तला बनाउन पाउने ? भनेर सरकारले प्रष्ट तोकिदिनु पर्छ। तीन आनाभन्दा कममा कित्ताकाट गर्न नदिने अहिलेको मापदण्ड छ। यो सबैले बुझ्ने भाषा हो। तर ०६४ सालको मापदण्डले दुई आना दुई पैसा मानेको छ। तर पनि तीन आना न्यूनतम भन्ने नियम कडाईका साथ कार्यान्वयन हुन सकेकै छैन। अझ व्यवस्थित गर्ने हो भने चार आना हुनुपर्थ्यो। व्यवस्थितको हकमा तीन आना जग्गाको बढीमा ७० प्रतिशत ओगट्न र चार आनाको बढीमा ६० प्रतिशत मात्र ओगट्न (घरका लागि) पाइन्छ। बाँकी भाग हरियाली र पार्किङ आदिलाई छुट्ट्याउनु पर्छ भनेर आधारभूत मापदण्डमै उल्लेख छ। २०६४ को मापदण्डले बढीमा ९० प्रतिशतसम्म ओगट्न छुट्टा दिएको थियो।

अब नयाँ क्षेत्रमा न्यूनतम ६ मिटर र पुराना क्षेत्र र भत्किएर बनाउनु परेको अवस्थामा कम्तिमा चार मिटर सडक कायम गर्नुपर्छ। भइरहेको सहरलाई जीवन्त तुल्याउन जनघनत्व कम हुनुपर्छ। कसरी हुन्छ कम गर्ने पर्छ। अहिले राजधानीको केही मुख्य क्षेत्रहरूमा कोचाकोच छ। यसलाई छरप्रष्ट पार्न नयाँ र पूर्णआत्मनिर्भर सहर चाहिन्छ। मुख्य क्षेत्रको चाप घटाएर सहरलाई व्यवस्थित गर्न सकिन्छ। सरकारले काठमाडौँ उपत्यकाभित्र पाँच वर्षभित्र एउटा र आठ वर्षभित्र दुईवटा सहरलाई सेटलाइट सिटीका रूपमा विकास गर्दछ।

* प्रमुख आयुक्त, काठमाडौँ उपत्यका विकास प्राधिकरण

खुला क्षेत्र

विदेशमा भएका खुला क्षेत्र पार्कका रूपमा विकास गरिएका छन् । जंगलभित्र पनि पार्क बनाइएका छन् । त्रिभुवन पार्क र गोदावरी पार्क नेपालमा केवल दुईवटा उदाहरण छन् । यस्ता थुप्रै हुनुपर्छ । अरू प्रशस्त वनजंगललाई यसरी नै पार्कका रूपमा विकास गरिनुपर्छ । पति र सार्वजनिक जग्गालाई पार्कको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ, तर हुन सकिरहेको छैन । काठमाडौंभित्र थुप्रै नदी छन् तर तिनका करिडोरलाई हरियाली र पार्कका रूपमा योग्य बनाउन सकिएको छैन । करिडोरमा सडक विकास भएको छैन । मनोहरा करिडोर क्षेत्रको एक लाख रोपनी जग्गाको अध्ययन गर्दा ६० प्रतिशत खाली अर्थात् खेती गरिरहेको र पाँच प्रतिशतमा घर बनेको छ, बाँकी ३५ प्रतिशत वनजंगल छ । काठमाडौं उपत्यकाभित्र १८ प्रतिशत जंगल छ । रत्नपार्क, शंखपार्क, बालाजु आदि जस्ता पार्कले पनि निकै धानेको छ । कमलपोखरी र नारायणचउर पनि पार्कका रूपमा हरियाली कायम गर्दैछन् भने अब तीनकुनेलाई पनि सरकारले चाँडै विकास गर्दैछ ।

यातायात

व्यवस्थित सहरी यातायातका लागि मास ट्रान्जिटमा जानुपर्छ । एकैपटकमा एउटा सवारीसाधनले धेरै यात्रु बोक्न सकोस् । बढीमा असी र मध्यम खालको बसले ६० जनालाई सुविधा देओस् । अब जनसंख्याको बहाबलाई यातायातमा व्यवस्थित गर्न मेट्रो रेल चाहिन्छ, नै । दुई, चार, पाँच

डिब्बे रेलहरू प्रयोगमा ल्याउन ढिलो गर्नु हुन्छ । सामान सप्लाईका लागि ठूला गाडीलाई रातिमात्र चक्रपथभित्र पस्न दिनुपर्छ । हालको अव्यवस्थित पार्किङलाई तत्काल रोक्नुपर्छ । सार्वजनिक क्षेत्रमा पेइड पार्किङ गर्नुपर्छ, तर दलालको होइन, राज्यको कोषमा सिधै रकम आउनेगरी ।

बीस वर्ष चलिआएका थोत्रा गाडी फाल्ने सरकारी निर्णय १५ वर्ष बित्दा पनि कार्यान्वयन नहुनुले सहरी यातायातलाई समस्यामा पारेको छ । रुट पर्मिट जहाँ मन लाग्यो त्यहाँ र जति संख्यामा मन लाग्यो त्यति हुनुले पनि यातायात अस्तव्यस्त भएको हो । सहरमा सार्वजनिक सवारी साधन कम्तिमा १५ किलोमिटर प्रतिघन्टा दौडनुपर्नेमा पुराना र क्षमता भन्दा दोब्बर यात्रु बोकेर कछुवा गतिमा दौडिरहेको देख्नु परेको छ ।

बिजुली, पानी र फोहोर

सबै सहरी क्षेत्रमा २४सै घन्टा बिजुली र पानीको सुविधा हुनुपर्छ । नेपालमा कतिपय घरधनीले घरमा बिजुली नै देख्न पाउँदैनन् । खानेपानी कतिखेर आउँछ, पत्तो हुँदैन । पानी प्रशस्त भए सहर पनि प्रदूषण हुँदैन । कतिपयले त खानेपानीमै दैनिक अधिकतम समय खर्चिनु परेको छ । नदीनाला हरिया बग्नुपर्ने हो, छैन । पहिले पिउन र पौडी खेल मिल्ने बागमती, बल्लु, नखु, कर्मनासा, मनोहरा, धोबीखोला, हनुमन्ते, विष्णुमति, महादेव र साङ्ले जस्ता नदीहरू उपत्यकामा अप्रिय भइरहेका छन्, यो

हाम्रा लागि दुर्भाग्य हो । सफाईका अभियान चल्नु फरक कुरो हो ।

यी नदीमा ट्रिटमेन्ट प्लान्ट छैनन् । भएको बागमती र शंखमूलको पनि गतिलो छैन । यी नदीहरूलाई व्यवस्थित गर्न कम्तिमा पाँच सयवटा प्लान्ट आवश्यक हुन्छ । नदीमा पानीको बहाव पनि बढाउनु पर्छ । सेफ्टी टैंकी नबनाई सिधै ढल बनाएकाले दुर्गन्धित बनेका हुन् नदीनाला । डिपीसी पास गर्नुअघि सेफ्टी टैंकी बनाउनु अनिवार्य छ, तर बनाएपछि धेरैले त्यसलाई पानीट्याकीमा परिणत गरेका छन् । सौर्य उर्जा ब्याट्रीका कारण महंगो पर्छ । मुलुकले आफ्नै उत्पादन गरे सहज हुन्छ । नत्र अहिलेका ब्याट्री ६ महिना पनि टिक्दैनन् । हावावाट बिजुली निकाल्ने काम यूरोपमै कठिन देखिएको छ । नेपालको मुस्ताङको कागवेनी र बूटवलको तिनाउ नदीमा मात्र हावाको बहाव पुग्ला ।

अन्यमा,

जग्गा एकीकरण आयोजनाहरू समयमै थाल्ने र समयमै सम्पन्न गर्ने गरी प्राथमिकता दिनुपर्छ । सडक निर्माणमा पनि यस्तै सजगता अपनाएर पैदल र साइकललाई प्राथमिकता दिनुपर्छ । समग्रमा सबै सहरहरूमा गुरुयोजना बनाएर लागू गर्नुपर्छ र भन्नेपर्ने कुरा कम्तिमा २० र बढीमा ५० वर्षे योजना बनाएर काम नगरे सहर व्यवस्थित बनाउन गाह्रै पर्छ ।

प्रस्तुति : गोपीकृष्ण ढुंगाना

“प्रकृतिमा विविधता, अनन्तलिङ्गेश्वरको मौलिकता”

“मैले तिरेको कर मेरै लागि, समृद्ध नगर निर्माणको लागि” भन्ने नारालाई साकार पार्न एकीकृत सम्पत्ति कर अभियान सफल पारौं ।

एकीकृत सम्पत्ति कर कार्यान्वयन कार्यदल

एवं

अनन्तलिङ्गेश्वर नगरपालिकाको कार्यालय

गाम्वा, भक्तपुर

स्थानीय स्वायत्त शासन र बिमा

- रमेशप्रसाद बराल*

बिमा के हो ?

नेपालमा बिमा व्यवसायको नियमनकारी निकाय बिमा समितिले गत वैशाख ३० र ३१ गते काठमाडौंमा बिमासम्बन्धी एउटा महत्वपूर्ण भेलाको आयोजना गरेको थियो। जसलाई '3rd South Asian Insurance Regulators' Meet & International Insurance conference 2016' का नामले चिनिन्छ।

उक्त भेलामा सार्क मुलुकबाहेक अन्य मुलुकका समेत प्रतिनिधिहरूको सहभागिता रहेको थियो। भेलामा छलफल गरिएका विषयहरू निश्चयनै बिमा क्षेत्रका लागि मात्र नभई समग्र अर्थतन्त्रका लागि नै महत्वपूर्ण विषयहरू थिए। अन्य विषयहरूका साथै गत वैशाख १२, २०७२ मा नेपालमा गएको महाभूकम्प र त्यसपछिका पराकम्पनहरूबाट भएको नोक्सानीका विषयमा चर्चा गरिएको थियो। भेलाको मुख्य विषय नै 'Enhancing Insurance Outreach Through Regional Co-operation' भनिएको थियो। समावेश गरिएका धेरै विषयमध्ये 'Role of Regulatory Frameworks to Increase Insurance Outreach, Disaster & Catastrophic Risks Management with Reference to Effects of Climate Change, Gorkha Earthquake—Its Impact & Ways Forward, Reinsurance Practice, Support & Capacity in Asia Market., Health Insurance—Supplementing Social Security in the Health Sector, Implementing Agricultural Insurance—Learning from Other South Asian Countries आदि पनि थिए।

आजको दुनियाँले बिमा तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई वर्तमान अर्थशास्त्रका दुईवटा महत्वपूर्ण खम्बाको रूपमा हेर्ने गरेको छ। मुलुकको अर्थतन्त्रलाई सही दिशातिर डोच्याउँदै मजबुत अर्थव्यवस्थाको आधारशिला तयार गर्ने कार्यका लागि बिमा व्यवसायले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। त्यसैले विकसित मुलुकहरूको आर्थिक कारोबारको सूचीमा बिमा प्राथमिकतामा अंकित गरिएको हुन्छ।

हिजोआज चौबिसै घण्टा सम्प्रेषण भइरहने समाचार माध्यमहरूमा आगलागीले सिंगै गाउँ जलाएको, बाढीले पूरै गाउँ/सहर बगाएको, पहिरोले पूरा गाउँबस्ती पुरेको, सुनामीले विकसित सहरहरू ध्वस्त गरी ठुलो धनजनको क्षति गरेको आदि दुःखद दुर्घटनाहरू प्रसारण गरिरहेका हुन्छन्। हवाईजहाज दुर्घटना, अन्य सवारी साधनहरूको दुर्घटना, ठुलाठुला चोरी डकैतीहरू जस्ता समाचारले पत्रिकाका मुखपृष्ठहरू रंग्याइएका हुन्छन्। यस्ता असंख्य जोखिमहरूसँग हामी सधैं सचेत भइरहनु पर्ने हुन्छ। पाइला-पाइलामा विद्यमान जोखिमलाई आंकलन गर्दै होसियारीपूर्वक बाँच्न प्रयत्नरत रहनुपर्छ। घरमा आगलागीको खतरा, चोरी डकैतीको डर, डरलाग्दा रोगहरूको आक्रमण र अस्पतालको ठुलो खर्च सबैले हामीलाई आहत बनाइरहन्छ र राहतका लागि छटपटाउनै पर्ने हुन्छ। त्यसैले धेरै अगाडि अग्रजहरूले यस्तो त्रासबाट निश्चिन्त हुन एउटा विशेष व्यवस्थाको कल्पना गरे। तिनै अग्रजहरूद्वारा सोचिएको विशेष व्यवस्था आजको बिमा हो।

बिमा नाम जसले र जहिले दिइएको भए तापनि हाम्रो समाजमा अनन्त कालदेखि नै विद्यमान सहयोग र सहकारीको भावनाद्वारा सञ्चालित व्यवस्थालाई परिवर्तनको क्रममा विकास गरिएको नयाँ रूप नै वास्तवमा आजको बिमा हो। बिमालाई छोटो परिभाषाद्वारा परिभाषित गर्नुपर्दा जोखिम स्थानान्तरण प्रक्रिया भन्ने गरिन्छ। बिमाले जोखिमलाई निर्मूल गर्ने होइन, बरु जोखिमको परिणामद्वारा सिर्जित आर्थिक नोक्सानीको क्षतिलाई पूर्ति गरेर आर्थिक आहतलाई राहत पुर्याउने व्यवस्था हो भन्नु पर्दछ। बुझ्ने पर्ने विषय चाहिँ कस्ता जोखिमहरूको बिमा हुन सक्दछ, बिमा गरिएवापत कति पैसा तिर्नु पर्दछ, कुनै कारणवश बिमा गरिएको विषयवस्तु नोक्सान भई दाबी गरेको अवस्थामा कसरी कति क्षतिपूर्ति पाइन्छ, त्यसका लागि कस्तो प्रकारको सम्झौता गर्नुपर्दछ र त्यसमा कस्ता प्रकारका शर्त बन्देजहरू लगाइन्छ आदि हुन्।

के-के को बिमा गर्न सकिन्छ र कसरी सञ्चालन हुन्छ ?

केही दिन अघि मात्र पत्रपत्रिकाहरूमा 'विश्व बैकद्वारा महामारी बिमा घोषणा' भन्ने समाचारलाई सम्प्रेषण गरिरहेको हामी सबैले सुन्यौं। बहुपक्षीय कर्जादाता विश्व बैकका अध्यक्ष जोम मो किमले जापानको सेन्डाइमा चलिरहेको जी-सेभेनको बैठकमा नयाँ पण्डेमिक इमर्जेन्सी फाइनान्सिङ् फ्यासिलिटिको घोषणा गरेका हुन्। यो बिमा योजनाले विश्वमा ठुलो महामारी फैलिएकै अवस्थामा त्यसको नियन्त्रण तथा रोकथामका लागि तीव्रगतिमा रकम सञ्चालन गर्नेछ भनिएको छ।

* बिमा विज्ञ, पूर्व का.मु. प्रशासक, राष्ट्रिय बिमा संस्थान, पूर्वसल्लाहकार, नेपाल इन्स्योरेन्स कम्पनी

त्यस्तै एउटा अर्को समाचारमा भीमकाय विमा कम्पनी धराशयी हुन नदिने नियम आउँदैछ भन्ने शीर्षकमा अमेरिकी केन्द्रीय बैंक फेडरल रिजर्भका गभर्नर ड्यानियल टरल्लोले अमेरिकी वित्तीय स्थायित्वमा पर्ने जोखिम घटाउने गरी ठुला विमा कम्पनीका लागि कानून ल्याउन लागिएको विषय बताइरहेका थिए । विमा कम्पनीमा हुनुपर्ने तरलता विषयमा पनि छलफल भइरहेको विषयलाई पनि टरल्लोले बताएका थिए ।

विमाको विशाल क्षेत्रले धेरै विषयहरूलाई आफ्नो कार्यमा समावेश गरेको छ । विमा जे को पनि हुन सक्दछ, मात्र विमा गरिने कुनै विषयवस्तु हुनु पर्दछ । जोखिम सच्चा (Pure) हुनुपर्दछ, अनुमानित (Speculative) होइन । विमा गरिने विषयवस्तु आर्थिक मापदण्डअनुसार मापन गर्न सकिने हुनुपर्दछ । सार्वजनिक नियम कानूनको प्रतिकूल हुनुहुँदैन । विमितको विमा गरिने विषयवस्तुसँग कानूनी स्वामित्व स्थापना भएको हुनुपर्दछ । नियमहरूको परिधिभित्रका जुनसुकै विषयवस्तुमा परि आउने जोखिमलाई विमाले संरक्षण दिने गर्दछ । विमा गरिएको वस्तुको जोखिमद्वारा भएको आर्थिक क्षतिको पूर्ति गरिदिन्छ ।

विमा जोखिम स्थानान्तरण गर्ने प्रक्रिया हो भनी रहँदा निश्चय नै व्यक्ति वा व्यावसायिक संगठनले आफ्नो जिम्मेवारीमा रहेका अनिश्चित जोखिमहरूलाई विमा व्यवसायीको जिम्मेवारीमा स्थानान्तरण गर्दछ र सम्भाव्य जोखिमद्वारा सिर्जना हुनसक्ने आर्थिक नोक्सानीको चिन्ताबाट मुक्त हुन सक्दछ । त्यसका लागि उसले निश्चयनै केही मूल्य तिर्नु पर्दछ, जसलाई विमा शुल्क (Insurance premium) भनिन्छ । जो स्थानान्तरण हुने जोखिमद्वारा हुन सक्ने सम्भाव्य नोक्सानीको तुलनामा ज्यादै कम हुने गर्दछ, नगन्य हुने गर्दछ ।

एउटा साधारण उदाहरणबाट यसलाई स्पष्ट गरौं । हामी बस्ने घरहरू स्थान, व्यवसाय र प्रयोगका दृष्टिकोणले आगलागी, बाढी, पहिरो, भुइँचालो, चोरी, डकैती आदि धेरै जोखिमहरूमा हुन्छन् । मानौं एक करोड रूपैयाँ मात्र

जीवनभरको कमाइ खर्च गरेर निर्माण गरिएको त्यस घरलाई यी जोखिमहरूबाट हुनसक्ने आर्थिक नोक्सानीको संरक्षणका लागि विमाले खरिद गर्नु परेमा साधारणतया दस हजार रूपैयाँ मात्र खर्च गरेर किन्न सकिन्छ । तथापि हाम्रो प्राथमिकताको सूचीमा विमा पर्दैन र हाम्रो कमाइबाट फाल्टु पैसा (Disposable Income) नभएसम्म हामी हाम्रो घर विमाका लागि जतिसुकै सहूलियत पाए पनि त्यति उत्सुक हुँदैनौं । सायद अबै निकै लामो समयपश्चात् मात्र हाम्रा आर्थिक क्रियाकलापमा सहजरूपमा विमा हाम्रो प्राथमिकताको सूचीमा अंकित हुन जाला ।

ठुला-ठुला जोखिम र यसको स्थानान्तरणको प्राविधिक प्रक्रियालाई विमाले कसरी सम्पादन गरिरहेको हुन्छ, यो निश्चय नै सबैका लागि चासोको विषय हुने गर्दछ । यदाकदा विमा कम्पनीहरूको पुँजी संरचनाको विषयलाई लिएर पनि धेरै चर्चा परिचर्चाहरू हुने गर्दछन् । सिधा हेर्दा अरबौं रूपैयाँ पुँजी लगाएर निर्माण गरिएको एउटा विशाल कारखाना छ । सञ्चालन खर्च त्यति नै महङ्गो छ । यस्तो कारखानाले मुलुकको अर्थ व्यवस्थालाई नै टेवा पुऱ्याएको हुन्छ । यस्ता कारखानामा परिआउने प्राकृतिक तथा दैविक विपतबाट सिर्जना हुन सक्ने आर्थिक नोक्सानीको संरक्षणार्थ जोखिम धान्न काँध थाप्ने विमा कम्पनीहरूको पुँजी कारखाना आफैको तुलनामा धेरै कम, नगन्य पनि हुन सक्दछ ।

तर जोखिमको हिस्सा एकभन्दा बढी विमा कम्पनीहरूमा सारिएको हुनाले कारखाना र एउटा विमा कम्पनीमा मात्र सीमित हुँदैन । विमा एउटा अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जालसँग सम्बन्धित व्यवसाय हो । जोखिम स्थानान्तरणको प्रक्रिया विमा, पुनर्बिमा तथा पुनर्बिमाको पनि पुनर्बिमा गर्दै एउटा विशाल अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिको सञ्जालसँग सम्बद्ध हुन्छ र हातेमालोको यो विशाल प्रक्रियामा सहभागी कुनै पनि कम्पनीका लागि जस्तोसुकै भीमकाय जोखिमद्वारा सिर्जित आर्थिक नोक्सानी पनि त्यही विशाल अन्तर्राष्ट्रिय

सञ्जालको सहारामा सजिलै व्यवस्थापन गर्न सकिने हुन जान्छ ।

जोखिम स्थानान्तरणको यो प्रक्रियामा एउटा स्वच्छ व्यावसायिक कम्पनीले कुनै हालतमा पनि आफ्नो क्षमताभन्दा बढीको जोखिम आफ्नो दायित्वमा लिएर बस्दैन । एक पछाडि अर्कोमा बाँड्नुँड गर्दै सम्पूर्ण व्यवसायी कम्पनीहरूमा छरिदिएको हुन्छ । विमक र विमित बीचमा हुने सम्झौतालाई विमालेख भनिन्छ । यसमा उल्लेख भएका शर्त बन्देजहरूको पालना गर्दै स्वीकार गरिएको अवस्थामा परिआउने आर्थिक दायित्वका लागि एउटै किसिमका धेरै व्यवसायीहरूबाट संकलन गरिएको विमा शुल्कको संरचनामा निर्माण हुन गएको कोष पर्याप्त हुन्छ, सक्षम हुन्छ ।

दैवी प्रकोप र तिनको विमा व्यवस्था

गतवर्षको महाभूकम्पपछि हाम्रो आर्थिक क्षेत्रमा वा समाचार माध्यमहरूमा विमा बजारको विषयमा व्यापक चर्चा भइरहेको छ । चर्चा नोक्सान भएको कति सम्पत्तिको विमा भएको थियो भन्ने विषयमा हुन्छ । चर्चा नोक्सान भएको सम्पत्तिको विमा कम्पनीले कति दावी भुक्तानी गर्‍यो भन्ने विषयमा हुन्छ । चर्चा वास्तवमा विमा गरेर कति फाइदा भयो या भएन भन्ने विषयमा हुन्छ । धेरै गुनासाहरू छन्, विमा कम्पनीहरूले विमा लेख जारी गर्दाको अवस्थामा जूनरूपमा आश्वासन र क्षतिपूर्तिका लागि सहज प्रक्रियाको व्याख्या गरेर व्यवसाय प्राप्त गरेका हुन्छन् त्यो भुटो, व्यर्थ भएको र गलत भएको चर्चा भइरहन्छ । यद्यपि विमालाई जूनरूपमा आर्थिक आहतमा राहतको प्याकेजको रूपमा परिकल्पना गरिएको हुन्छ त्यो स्वभाविक होइन भन्न लाग्दा गल्ती नै हुन जान्छ ।

वास्तवमा विमा अन्तर्राष्ट्रिय बजारसँग आवद्ध व्यवसाय भएको नाताले यसका शर्त बन्देजहरू विश्वव्यापी रूपमा नै एकै प्रकारका हुने गर्दछन् । खासगरी भूकम्पको जोखिमका लागि सम्पूर्ण विमा बजारकै अनुसन्धाताहरूको पूर्ण र स्पष्ट रायहरूका आधारमा विभाजन गरेर

छुट्टयाइएको क्षेत्रका लागि आवश्यक शर्त बन्देजहरू लगाइने हुँदा विमालेख जारी गरिँदा यी विषयहरूलाई स्पष्ट गर्नु विमा कम्पनीका लागि अनिवार्य कार्य नै हो भने विमितले समेत त्यस्ता शर्त बन्देजहरूका विषयमा स्पष्ट रूपमा बुझी राख्नु त्यत्तिकै आवश्यक र अनिवार्य हो । जोखिम स्थानान्तरणको प्रक्रियामा ठुला-ठुला जोखिमहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जालमा आवद्ध नगराई जस्तोसुकै ठूला कम्पनीहरू पनि बाँच्न सक्दैनन् । पुनर्विमाको यही विशाल सञ्जाल नै आजको विश्वमा एकप्रकार अनन्त जोखिम स्वीकार गर्ने क्षमता विमा कम्पनीहरूलाई प्रदान गर्ने व्यवस्था हो ।

विमा कम्पनीहरूले अमेरिकाको ट्वीन टावरमात्र होइन, संसारभर जहाँसुकैका डरलाग्दा सुनामीहरू तथा भूकम्पहरूका जोखिमहरूलाई समेत यही अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जालको बल र आधारमा स्वीकारेका हुन्छन् र सहजै क्षतिपूर्ति गरिरहेका हुन्छन्, गर्न सक्दछन् । २०७२ वैशाखको भूकम्पबाट भएको जनधनको क्षतिले वास्तवमा हामी सबैलाई विमा व्यवसायको वास्तविक प्राविधिक ज्ञानको महत्वलाई बुझ्न कति आवश्यक छ भन्ने कुरा स्पष्ट दर्शाएको छ । विमा व्यवसायीद्वारा व्यवसाय अभिवृद्धिका लागिमात्र आतुरहुँदै बजारभर कुदाइएका कर्मचारीहरूद्वारा स्पष्ट नगरिएका विषयहरूले सिर्जना गरेका जटिलताहरूले विमक र विमित बीचको सम्बन्धलाई चिसो बनाउनमात्र नभई उनीहरूको विमा प्रति नै उदासिनता पैदा गर्ने कारणसमेत बन्न पुगेका छन् । ऋण लगानीकर्ता वित्तीय संस्थाहरू समेत आफैं ठगिएको महसुस गर्न बाध्य छन् । धितोमा लिइएको सम्पत्ति जायजेथाको मूल्यांकनमा कञ्जुस्याइँ गरेरमात्र नभई पर्याप्त मार्जिनसमेत राखेर गरिएको लगानीमा समेत पूर्ण सुरक्षित हुनका लागि विमितको सम्पत्तिको वास्तविक बजार मूल्यको आधारमा विमा संरक्षण लिन पर्दछ । त्यसो भएमा मात्र सम्बन्धित जोखिमबाट हुन गएको आर्थिक नोक्सानीबाट पूर्ण सुरक्षित भई वास्तविक क्षतिको पूर्ति हुन गई नोक्सानी खप्नु पर्दैन ।

यसलाई स्पष्टरूपमा बुझ्नका लागि सम्भौं एक करोड पर्ने जायजेथालाई नब्बे लाख मूल्याङ्कन गरी त्यसमा पनि चालीस लाख मार्जिन राखेर कम प्रिमियम तिर्न पचास लाखमात्र लगानीको विमा गरेमा त्यस्तो जायजेथा पूर्ण नोक्सानी भई दावी गर्दा विमाले त्यही अनुपातमा मात्र क्षतिपूर्ति दिने गर्दछ । यहाँ एक करोडको जायजेथा नोक्सानीमा किन कम क्षतिपूर्ति भनेर विमालाई दोष दिन पाइन्छ । पुरै एक करोडकै विमा गरिएको भए पुरै क्षतिपूर्ति हुन सक्दथ्यो र गुनासो गर्ने ठाउँ नै रहदैनथ्यो । जति मूल्यको विमाशुल्क बुझाइन्छ त्यत्तिकै मात्र संरक्षण हुन्छ र नोक्सानीको क्षतिपूर्ति पाइन्छ भन्ने विषयलाई सम्बन्धित सबैले बुझ्न जरूरी छ ।

भूकम्पको संरक्षणमा लिइएको विमालेखमा नोक्सानीको केही प्रतिशत वा तोकिएको एकमुष्ट रकम, नोक्सानीको अवस्थामा म आफैं व्यहोर्छु भन्ने कवोल गर्दा विमा शुल्कमा छुट पाउने व्यवस्था छ । अतः विमा शुल्क कम गर्न गरिएको कबुल अनुसारको शर्तलाई पालना गर्न लाग्दा विमा कम्पनीहरूले ठगेको ठहरिँदैन । यी र यस्ता शर्तहरू स्थानीय विमा कम्पनीहरूले यहीं सिर्जना गरेका होइनन्, अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनमा रहेका र अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जालमा आवद्ध सबै कम्पनीहरूले पालना गर्ने पर्ने शर्त बन्देजहरू हुन् ।

भरखरै मात्र अर्थमन्त्रीद्वारा प्रस्तुत बजेट भाषणमा व्यक्त गरिएको २०७२ वैशाख १२ को भूकम्प र त्यसपछिका पराकम्पहरूबाट हुन गएको आर्थिक नोक्सानीको तथ्यांकलाई केलाउने हो भने सम्पूर्ण धनजनको नोक्सानीको सारै नगन्य हिस्सा मात्र विमा भएको देखिन आउँछ । बजेटमा प्राथमिकता पाएका पुनर्निर्माणलाई आजसम्म विमा कम्पनीहरूका अफिसहरूमा प्राप्त भएका दावीहरूले कुनै उल्लेख्य रूपमा सहयोग पुऱ्याएको पनि सुन्नमा आएको छैन ।

यस हिसाबले नोक्सानी भएको नगन्य प्रतिशत सम्पत्तिको मात्र विमा भएको देखिन आएको छ । यस्तो अवस्था हामीहरू कहाँमात्र होइन, दुनियाँका

विकसित मुलुकहरू समेत यही अवस्थामा छन् । उदाहरणका लागि सन् २०१५ मा मात्र संसारभरमा प्राकृतिक दैवीप्रकोप तथा मानवद्वारा समेत सिर्जित तीन सय ५३ वटा ठुला प्रकोपहरूबाट हुन गएको नोक्सानी करिब ९२ विलियन डलर भएता पनि करिब ३२ विलियन अथवा मुस्कलले ४० प्रतिशतको मात्र विमा भएको पाइएको तथ्यलाई युरोपियन पुनर्विमक स्वीसरिले प्रस्तुत गर्दछ ।

राष्ट्रिय विमा, सामाजिक सुरक्षा व्यवस्था र स्थानीय निकाय

वास्तवमा राष्ट्रिय विमा तथा सामाजिक सुरक्षा, व्यावसायिक विमाभन्दा बेग्लै विषय हो । दुनियाँका विकसित मुलुकहरूमा देशका नागरिकहरूको अमनचैन र सुखका लागि राज्यले विभिन्न योजनाहरू सञ्चालन गरेको हुन्छ । मुलुकको आवश्यक आर्थिक गतिविधि सञ्चालनका लागि विभिन्न माध्यमबाट स्रोत उपलब्ध गराएर समुन्नत मुलुक निर्माण गर्ने देशवासीहरूप्रतिको दायित्वलाई विकसित मुलुकहरूले गाँस, बास र कपासको व्यवस्थाका लागि मात्र नभई स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारीका आवश्यक अवसरहरू लगायत मृत्युपर्यन्तका आवश्यकताहरूको परिपूर्तिका लागि पनि सहयोगीको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ ।

जन्मने, हुर्कने तथा सामाजिक उत्तरदायित्व निर्वाह गर्नका लागि सक्षम हुन आवश्यक तालिम प्राप्त गर्ने स्वाभाविक प्रक्रिया पूर्ण गर्ने क्रममा समेत राज्यले नागरिकलाई यथाशक्य सहयोगका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको हुन्छ । तत्पश्चात् एउटा जिम्मेवार नागरिक पनि सधैं अर्काको सहयोगका लागि समेत उद्यत हुने गर्दछ, तर त्यही नागरिक उत्तरार्द्ध जीवनमा आफ्नै दैनिक क्रियाकलापसम्मका लागि समेत अर्काको सहाराको अपेक्षा गर्न पर्ने अवस्थामा समेत पुग्न सक्दछ । नागरिकप्रति जिम्मेवार मुलुकले सम्पूर्ण देशवासीको पूरा जीवनलाई संयोजन गरेर उचित व्यवस्थापन मिलाउँछ । न्याय कानून तथा नीति नियमहरूको कडाईका साथ पालना गराउन कुनै कसर बाँकी

राख्दैन । सम्पूर्ण मानव जीवनको उतार चढावका प्रत्येक क्षणहरूको विश्लेषण गरेर राज्यले दिन पर्ने यी र यस्तै सुविधाहरूको व्यवस्थालाई नै वास्तवमा राष्ट्रिय विमा तथा सामाजिक सुरक्षा (National Insurance and Social Security) भन्ने गरिन्छ ।

स्थानीय स्वायत्त शासनको विषयमा चर्चा हुन थालेको लामो समय भइसकेको छ । स्थानीय तहले नै आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रको आर्थिक गतिविधिका लागि योजनासहित कार्यान्वयन सम्मको प्रक्रिया पुरा गर्ने तथा प्राकृतिक र अन्य स्रोतको प्रयोग र विकासबाट प्राप्त लाभलाई समन्वयित वितरण स्थानीय समुदायलाई गर्ने जिम्मेवारी कानुनले स्थानीय निकायलाई सुम्पिएको छ । जिम्मेवार पदाधिकारीहरू स्थानीय तहको सम्पूर्ण कार्यकारिणी अधिकारबाट मात्र सुसज्जित हुने होइन, सम्बन्धित क्षेत्रभित्रको सम्पूर्ण दायित्वलाई समेत निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ ।

स्थानीय विकासका पूर्वाधारहरू सडक, बिजुली, खानेपानी, हाटबजार,

ढल निकास, भोलुंगे पुल, पुलपुलेसा, सरसफाई आदि एकीकृत विकाससम्बन्धी सम्पूर्ण मूल्यवान संरचनाहरूको कार्यान्वयन मात्र होइन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन समेत गर्दै अद्यावधिक गराई सुचारू राख्ने दायित्वलाई पनि स्थानीय निकायले नै निर्वाह गर्नुपर्छ । यी र यस्ता विषयहरूको निर्माण सञ्चालनमा आवश्यक आर्थिक गतिविधिहरूका पछाडिको स्रोतलाई पहिल्याउँदै जाने हो भने हाल व्यवस्था गरिएका पुँजीगत अनुदान मात्र पर्याप्त हुँदैनन् । संघीय संरचनामा समानताको वितरण पनि आउँछ । अतः जनताका आधारभूत आवश्यकता तथा सेवा सुविधाहरूलाई सुलभ रूपमा जनताको घरदैलोमा उपयुक्त समयमा पुऱ्याउनका लागि विमा एउटा महत्वपूर्ण साधन बन्न सक्दछ । गएका वर्षहरूमा काठमाडौं, ललितपुर, भक्तपुरजस्ता ठूला नगरपालिकामा भूकम्पले पुऱ्याएको व्यक्तिगत धनजनको क्षति, तेह्रथुम, इलाम, ताप्लेजुङ सदरमुकाममा भएका आगलागी, दाचुला, बुटवलमा बाढीबाट भएको क्षतिहरूले के देखाउँछ भने

नगरपालिकाहरूले अब विमा गराउने कार्यक्रमलाई प्राथमिकतामा राखेर सञ्चालन गराउनु पर्छ ।

विपत् व्यवस्थापनको जटिल समस्यालाई प्रभावकारी बनाउने पहिलो जिम्मेवारी बोक्ने पर्ने स्थानीय निकायको काँधमा सिधै तथा गौणरूपमा समेत धेरै आर्थिक जटिलताहरू पनि विद्यमान रहेका छन् । स्थानीय निकायलाई सबल आर्थिक इकाईका रूपमा रूपान्तरण गर्नका लागि विमा एउटा महत्वपूर्ण साधन भएको हुनाले आर्थिक रूपमा सबल बनाई राख्न ज्यादै गतिलो भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ । स्थानीय निकायको कानुनी स्वामित्वमा रहेका सम्पूर्ण सम्पत्ति र जायजेशालाई आगलागी, बाढी, पहिरो, भूईँचालो, चोरी डकैती आदि सम्बन्धित सम्पत्तिसँग सम्बन्धित जोखिम, विरुद्ध विमालेख लिई संरक्षित गरिराख्ने हो भने यस्ता जोखिमहरूबाट नोकसान भएको अवस्थामा पुनर्निर्माणका लागि कसैको मुख ताक्नु पर्दैन ।

ललितपुर उप-महानगरपालिकाको अनुरोध

१. ललितपुर उपमहानगरपालिका क्षेत्रमा कुनै प्रकारको व्यापार व्यवसाय सञ्चालन गर्दा उप-महानगरपालिका कार्यालयमा व्यवसाय दर्ता गराएर मात्र सञ्चालन गरौं ।
२. कुनै पनि खाद्य पदार्थमा अखाद्य वस्तु मिसावट नगरौं ।
३. मासु व्यवसायीहरूले पसलमा जाली वा सिसा लगाएर मात्र मासु बिक्री वितरण गरौं ।
४. मासुका उपभोक्ताहरूले सुरक्षित स्थान र स्वस्थ मासु मात्र खरिद गरौं ।
५. सडक, ढल मिचेर आफ्नो पसल नराखौं ।
६. आफ्ना चौपायहरूलाई सहरमा जथाभावी नछाडौं ।
७. घरबाट निस्कने फोहरमेला तथा पानीलाई जथाभावी नफ्याकौं, नबगाउँ ।
८. प्लाष्टिक भोलाको प्रयोग नगरौं ।

ललितपुर उप-महानगरपालिकाको कार्यालय

पुल्चोक, ललितपुर

फोन : ९७७ १ ५५२२५६३

फ्याक्स : ९७७ १ ५५५३९६६

इमेल : info@lalitpurmun.gov.np

वेबसाइट : www.lalitpurmun.gov.np

नगरपालिका र वित्तीय व्यवस्था

- गुरू सुवेदी*

राष्ट्रको सर्वाङ्गीण विकासका लागि विगत केही वर्षदेखि मुलुकमा विकेन्द्रीकरणमा आधारित सहभागितात्मक विकास प्रयासलाई जोड दिँदै आइएको छ। यसैगरी, परस्पर सहयोगमा आधारित संघीयताका आधारमा संघीय इकाईहरू बीचको सम्बन्ध सञ्चालन गर्दै स्थानीय स्वायत्तता र विकेन्द्रीकरणका आधारमा शासन व्यवस्थामा समानुपातिक सिद्धान्तलाई समेत आत्मसात गर्दै संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक व्यवस्था सुदृढ गर्ने राज्यको राजनीतिक उद्देश्य हुनेछ, भनी राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरूमा उल्लेख भएको छ।

स्थानीय तहबाट प्रभावकारी रूपमा जनसेवा उपलब्ध गराउनु नै विकेन्द्रीकरणको सार हो। विकेन्द्रीकरणलाई प्रभावकारी ढङ्गबाट कार्यान्वयन गर्नका लागि स्थानीय निकायहरूलाई अधिकार सम्पन्न गराउनु पर्दछ। स्थानीय तहमा जनसवलीकरण र सक्षम स्वशासनका आधारमा विकास कार्यलाई अगाडि बढाउन व्यापक मात्रामा जनसहभागिता जुटाउन सक्नु पर्दछ। विकासका कार्यक्रमहरूलाई दिगो एवम् प्रभावकारी गराउन स्थानीय स्रोतको पहिचान र परिचालन गरी स्थानीय निकायहरूलाई स्रोत र साधनको व्यवस्थापनमा पूर्ण जिम्मेवार तुल्याई यसको स्वःस्फूर्त परिचालन र व्यवस्थापनलाई अगाडि बढाउनु पर्दछ।

नेपालमा सहरी क्षेत्रको क्रमिक विकाससँगै नगरपालिकाहरूको स्थापना हुँदै आएको पाइन्छ। श्री ३ महाराज चन्द्र शमशेरको पालामा काठमाण्डुमा १९५८ तिर माथिल्लो फाँट र तल्लो फाँटको नामले नगर कार्यालयको प्रारूप श्रीगणेश भएको पाइन्छ। माथिल्लो

फाँटले सामान्य प्रशासन सम्बन्धी काम गर्दथ्यो भने तल्लो फाँटले सरसफाइको काम गर्दथ्यो। दुवै निकायमा मनोनित प्रतिनिधिहरू रहने व्यवस्था थियो। राणा सरकारबाट नियुक्त हाकिमले यी निकायको प्रमुखको काम गर्दथे।

१९७६ सालमा भोटाहिटी म्युनिसिपल्टी गठन सवाल जारी भयो र औपचारिक रूपमा नगरपालिकाको सुरुआत भयो। हुन त पाटनले १९७५ सालमा नै नगरपालिका स्थापना भएको दाबी गरे तापनि ऐतिहासिक प्रमाणका लागि थप खोजी गर्नुपर्ने देखिन्छ।

२००६ सालमा नेपाल राज्य नगर पञ्चायत ऐन जारी भयो र पाँच वटा नगरपालिका गठन भए। उपत्यकामा पाटन, भक्तपुर र कान्तिपुर गरी तीनवटा नगरपालिकाहरू गठन भएका थिए भने उपत्यका बाहिर वीरगञ्ज र विराटनगर गरी दुई वटा नगरपालिका स्थापना गरिए।

२००९ सालमा नेपाल राज्य नगरपालिका ऐन, २००९ जारी भयो। यसबाट काठमाडौं (कान्तिपुर), ललितपुर (पाटन), भक्तपुर, विराटनगर, वीरगञ्ज र भद्रपुर नगरपालिकाहरू स्थापना भएको पाइन्छ। २०१४ सालमा पाल्पा (तानसेन) नगरपालिका गठन भएको पाइन्छ। २००९ सालदेखि २०१९ सालसम्म मुलुकमा सहरीकरण बढ्दै गएको देखिन्छ। यसैक्रममा २०१६ सालमा बुटवल र राजविराज (हनुमाननगर), २०१९ सालमा जनकपुर, पोखरा, नेपालगञ्ज, धरान र इलाम नगरपालिकाहरूको स्थापना भई नगरपालिकाहरूको संख्या १४ पुगेको देखिन्छ।

जनसंख्याको बृद्धिसँगै सहरी आवादी क्षेत्रको विस्तार हुँदै गयो। सहरी क्षेत्रको विकाससँगै व्यवस्थित सहरी विकासका लागि नगरपालिका गठनको प्रक्रिया क्रमशः बढ्दै गएको पाइन्छ। २०२४ सालमा सिद्धार्थनगर, हेटौडा (२०२७) मा, २०३२ मा लहान, धनगढी र वीरेन्द्रनगर (२०३३ साल) मा, महेन्द्रनगर २०३४ साल, त्रिभुवननगर, धनकुटा र भरतपुर २०३५ सालमा गठन भए। २०३८ देखि २०४३ सालको अवधिमा थप दस वटा नगरपालिका गठन गरिए। दिपायल (२०३८), जलेश्वर, कलैया, दमक, वनेपा, कपिलवस्तु २०३९ सालमा र इनरुवा, धुलिखेल, विदुर र मलंगवा २०४३ सालमा स्थापना भए।

१९४७ सालमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना भएपछि नगरपालिका ऐन, २०४८ लागू भयो। यसपछि व्यास, तुल्सीपुर र गौर नगरपालिका गठन भए। २०५२ मंसिरमा काठमाडौं महानगरपालिका घोषणा भयो। २०५२ माघमा विराटनगर, पोखरा र ललितपुर गरी तीन वटा नगरपालिकालाई उपमहानगरपालिकामा परिणत गरियो। २०५३ माघमा १५ वटा नगरपालिकाहरू गठन भए। यिनीहरू मेचीनगर, इटहरी, खाँदवारी, सिराहा, भीमेश्वर, पनौति, रत्ननगर, पृथ्वीनारायण, लेखनाथ, पुतलीबजार, वालिङ, बाग्लुङ, गुलरिया, टिकापुर, अमरगढी हुन्। यसैगरी, २०५३ चैत्रमा सातवटा नगरपालिका गठन गरिए। तिनीहरू त्रियुगा, कमलामाई, मध्यपुरिठीमी, कीर्तिपुर, रामग्राम, नारायण र दशरथचन्द्र (बैतडी) हुन्।

देउमाई, शिवसतासीधाम, लेटाङ-भोगटेनी, रामधुनी-भासी, पाखीबास, षडानन्द, मादी, सप्तकोशी, गोलबजार, दुधकुण्ड, गणेशमान-चारनाथ,

* उपसचिव, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय

मिथिला, सबैला, बर्दिवास, जिरी, मन्थली, रामेछाप, दुधौली, महागढीमाई, सिम्रौनगढ, कोल्हवी, गरुडा, पोखरीया, माडी, नारायणी, कार्यविनायक, गोदावरी, महालक्ष्मी, गोकर्णेश्वर, दक्षिणकाली, तारकेश्वर, शंखरापुर, चन्द्रागिरी, कागेश्वरी-मनोहरा, टोखा, नागार्जुन, बुढानिलकण्ठ, अनन्तलिङ्गेश्वर, सूर्यविनायक, चाँगुनारायण, महामञ्जुश्री-नगरकोट, काशीखण्ड, मेलम्ची, पालुङ्गटार, सुन्दरबजार, वाणगंगा, बुद्धवाटिका, भेरीगंगा, मुसीकोट, लमही, त्रिपुर, लिवाङ्ग, सानोश्री-ताराताल, बाँसगढी, बडीमालिका, भजनी-त्रिशक्ती, घोडाघोडी, दोधारा-चाँदनी, भलारी-पिपलाडी, परशुराम र पाटन नगरपालिका २०७१ मंसिर १६ गते गठन गरिए ।

२०७१ वैशाख २५ गते सूर्योदय, कर्काई, बिर्तामोड, शनि-अर्जुन, फिदिम, ताप्लेजुङ, चैनपुर, दुहवी-भलुवा, उर्लावारी, बेलबारी, पथरी-शनिश्चरे, सुन्दर-दुलारी, कोशी-हरैचा, रंगेली, कटारी, बेल्टार-बसाहा, भोजपुर, म्याङ्लुङ, शम्भुनाथ, कन्चनरूप, मिर्चैया, सिद्धिचरण, दिक्तेल, धनुषाधाम, छिरेश्वरनाथ, गौशाला, हरिवन, लालबन्दी, इश्वरपुर, पाँचखाल, चौतारा, निलकण्ठ, थाहा, चन्द्रपुर, गढीमाई, निजगढ, खैरहनी, चित्रवन, सुनवल, गैडाकोट, कावासोती, देवचुली, वर्दघाट, सैनामैना, देवदह, तिलोत्तमा, लुम्बिनी-सांस्कृतिक, कृष्णनगर, शिवराज, रामपुर, सन्धीखर्क, रेसुङ्गा, चापाकोट, बन्दीपुर, शुक्लागण्डकी, बेशीसहर, बेनी, कुशमा, शारदा, प्यूठान, चन्दननाथ, कोहलपुर, राजापुर, मंगलसेन, साफेबगर, दुल्लु, अत्तरिया, लम्कीचुहा, जयपृथ्वी, पुनर्वास, बेलौरी, अपी नगरपालिका गठन गरिए ।

पुराना आठ नगरपालिकाहरू क्रमशः विराटनगर, इटहरी, धरान, हेटौँडा, जनकपुर, भरतपुर, वीरगञ्ज, ललितपुर, बुटवल, पोखरा, नेपालगञ्ज, धनगढी २०७१ मंसिर १६ मा उपमहानगरपालिकामा परिणत भए । २०७२ असोज १ मा २६ नगरपालिकाहरू क्रमशः गौरादह, लालीगुराँस, हनुमाननगर, योगिनीमाई, सुखीपुर, धनगढीमाई, बज्रबाराही, कालिका, राप्ती,

वरहथवा, भानु, आबुखैरनी, मध्यविन्दु, भृकुटी, भिकोट, राइनास, करापुटार, मध्यनेपाल, भेरीमालिका, चौरजहारी, बागचौर, शुभाघाट, गंगामाला, कमलबजार, बेलडाँडी, बेदकोट, कृष्णपुर र बबई गठन भए ।

अहिले मुलुकमा २१७ वटा नगरपालिका छन् । यसलाई २१७ वटा सहरी क्षेत्र पनि भन्न सकिन्छ । नगरपालिकाको सञ्चालनका लागि स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ तर्जुमा भएको छ । २०५५ सालमै वीरगञ्ज नगरपालिकालाई उपमहानगरपालिकामा परिणत गरियो । यसप्रकार अहिले एउटा महानगरपालिका, १२ उपमहानगरपालिका र दुई सय चारवटा नगरपालिकाहरू नगर सरकारको रूपमा कार्यरत रहेका छन् ।

नेपालको संविधान २०७२ ले स्थानीय तहको व्यवस्थापकीय अधिकार गाउँ सभा र नगर सभामा रहने व्यवस्था गरेको छ । स्थानीय तहको कार्यकारिणी अधिकार गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकामा निहित रहने, नगर कार्यपालिकामा एकजना प्रमुख, एक जना उपप्रमुख, प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित एकजना वडाध्यक्ष, नगरसभाले निर्वाचित गरेका पाँचजना महिला र तीनजना दलित वा अल्पसंख्यक व्यक्ति सहितका सदस्य रहने, जिल्ला सभामा जिल्लाभित्रका नगर कार्यपालिकाका प्रमुख र उपप्रमुख सदस्य रहने व्यवस्था गरिएको छ । प्रत्येक नगरपालिकामा एक नगरसभा रहने र नगरसभामा नगरकार्यपालिका प्रमुख र उपप्रमुख, वडाध्यक्ष, प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित चारजना सदस्य समेत रहने, नगरसभामा प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा दुईजना महिलाको प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।

नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना पश्चात् स्थानीय निकायहरूलाई सुदृढ गर्ने तथा अधिकार सम्पन्न गराउने उद्देश्यले साविकका पञ्चायत ऐनहरू खारेज गरी २०४८ सालमा स्थानीय निकायसम्बन्धी तीन वटा ऐनहरू लागू गरिए । ती ऐनहरूले स्थानीय निकायहरूको स्वायत्तताका लागि वाञ्छित अधिकारहरू दिन नसकेकाले

बढी स्वायत्तताका लागि स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ लागू गरिएका हुन् ।

स्थानीय स्वायत्त शासनको अवधारणा अनुरूप आफ्नो क्षेत्रको विकासका लागि साधनको परिचालन र विनियोजनमा स्थानीय निकायहरूलाई अधिकार सम्पन्न तुल्याई विकासको प्रतिफल सन्तुलित रूपमा जनतासामु पुऱ्याउने प्रयासहरू भइरहेका छन् । आफ्नो क्षेत्रको विकास वित्तीय स्रोतको परिचालनबाट मात्र सम्भव हुने हुँदा नगरपालिकाहरूलाई आत्मनिर्भर र स्वावलम्बी बनाउने प्रमुख आधार नै वित्तीय स्रोत हो । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले नगरपालिकाहरूलाई विकासका विभिन्न कार्यहरूको जिम्मेवारी प्रदान गर्नुका साथै वित्तीय अधिकारहरूको पनि व्यवस्था गरेको छ ।

नगरपालिकाको गठन भएदेखि नै नगरपालिकालाई सरकारले वित्तीय अधिकार सुम्पंदै आएको पाइन्छ । २०१९ सालमा तत्कालीन नगर पञ्चायतहरूलाई घरधुरी कर र बहाल कर लगाउन पाउने अधिकार दिइएको थियो । यसरी नै व्यवसाय कर, भूमि करमा १० प्रतिशत अतिरिक्त सेवा शुल्क लगाउन पाउने, प्रवेश शुल्कमा २० प्रतिशतसम्म मनोरञ्जन कर लगाउने, नगर क्षेत्रभित्र दर्ता भएका सवारीमा वार्षिक सवारी साधन कर लगाउन पाउने अधिकार सुम्पिइएको थियो । यसरी नगरपालिकाले लगाउन पाउने कर अधिकार क्षेत्रमा समयानुकूल गर्दै सुधारका थुप्रै प्रयासहरू भएका पाइन्छन् ।

नगरपालिकालाई दिइएका करका आधारहरूमा घरजग्गा कर वा एकीकृत सम्पत्ति कर, मालपोत वा भूमि कर, सवारी कर (दर्ता र पटके), मनोरञ्जन कर, बहाल कर, विज्ञापन कर, व्यवसाय साधन कर र व्यावसायिक भिडियो करहरू छन् । त्यस्तै, नगरपालिकाले आफूले सेवा उपलब्ध गराएको पार्किङ, खानेपानी, बिजुली, सार्वजनिक टेलिफोन, फोहरमैला, सरसफाइ, ढल व्यवस्था, शौचालय, पार्क, स्नानगृह, स्वीमिङ पुल, व्यायामशाला, अतिथिगृह, पर्यटकीय

स्थल, हाटबजार, पशुबधशाला, धोबीघाट उपयोग, सडकबत्ती, सडक ढल मर्मत सुधार र अचल सम्पत्ति मूल्यांकनमा शुल्क लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसका अतिरिक्त नेपाल नगरपालिकालाई स्थानीय विकास शुल्क उपलब्ध गराउँदै आएको छ ।

उपर्युक्त बमोजिम नगरपालिकालाई वित्तीय अधिकारहरू दिइएको भए तापनि नगरपालिकाले केन्द्रबाट उपलब्ध हुने र नगरपालिका स्वयम्ले परिचालन गर्ने राजस्वका विविध कमीकमजोरीहरूले गर्दा वित्तीय परिचालन अपेक्षित रूपमा हुन सकेको छैन । विगत ३ वर्षमा नगरपालिकाले प्राप्त गरेको सरकारी अनुदान तल उल्लेख गरिएको छ :

- आ.व. २०७०/०७१ : ३ अर्ब ७६ करोड ५५ लाख ४७ हजार
- आ.व. २०७१/०७२ : ६ अर्ब ७६ करोड ३५ लाख ४७ हजार
- आ.व. २०७२/०७३ : ९ अर्ब ७२ करोड ९५ लाख २४ हजार

नगरपालिकाहरूलाई वित्तीय स्वायत्तता प्राप्त छ । यसको अर्थ हो वित्तीय विकेन्द्रीकरण । वित्तीय विकेन्द्रीकरण भन्नाले वित्तीय निर्णय गर्ने अधिकार र जिम्मेवारी प्राप्त हुनु हो । यसको माध्यमबाट स्थानीय सरकार (नगरपालिका) ले आफ्नो क्षेत्रका जनताप्रतिको उत्तरदायित्व निर्वाह गर्नुपर्दछ । वित्तीय विकेन्द्रीकरणका निम्नलिखित तीनवटा विषय क्षेत्र रहेका हुन्छन् । यी तीनवटै विषय क्षेत्रहरू नगरपालिकालाई प्राप्त भएको खण्डमा मात्र वित्तीय विकेन्द्रीकरण सही रूपमा भएको भन्ने गरिन्छ ।

- कर, राजस्व आर्जन गर्ने स्वायत्तता र पर्याप्तता
- खर्च गर्ने स्वतन्त्रता
- ऋण लिन अधिकार

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले उल्लिखित विषय क्षेत्रमा नगरपालिकालाई स्वायत्तता प्रदान गरेको छ । यी तिनै विषय क्षेत्रको अधिकार नगरपालिकाको परिषद्मा निहित रहेको

छ । परिषद्को स्वीकृतिले मात्र नगरपालिकाले यो अधिकार प्रयोग गर्ने गरेको छ । नगरपालिकाको वित्तीय स्रोत परिचालन, प्रभावकारी उपयोग, वित्तीय योजना तर्जुमा तथा वित्तीय अनुशासन कायम राख्ने कार्यमा परिषद्लाई प्रतिवेदन गर्न परिषद् सदस्यको अध्यक्षतामा बढीमा पाँच जना सदस्य रहेको एउटा लेखा समिति गठन हुने व्यवस्था स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा ९४ को उपदफा (२), (३) र (४) मा व्यवस्था छ । परिषद्का अन्य सदस्यहरू रहने गरी विभिन्न विषयगत समितिहरू रहने प्रावधान पनि सोही दफाले गरेको छ ।

स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ को नियम ११६ मा लेखा समितिको काम, कर्तव्य र अधिकारमा वित्तीय अनुगमन गर्ने, विनियोजित रकम र कार्यक्रम बीचको प्रगति हेर्ने, अनियमितता औल्याउने, बेरुजु फर्स्यौट गर्न लगाउने तोकेको छ ।

माथि उल्लेख गरिएको कानूनी संस्थागत व्यवस्था हुँदा हुँदै पनि नगरपालिकाहरूबाट Fund, Functions And Functionaries को समुचित व्यवस्थापन र नियमन हुन नसकेको तथ्य तलको आंकडाले पुष्टि गर्दछ ।

आर्थिक वर्ष २०६४/२०६५ देखि २०७०/२०७१ सम्मको (पुराना) ५८ वटा नगरपालिकाहरूको वित्तीय प्रगति प्रतिवेदनबाट देखिएको पेशकी र बेरुजुको अवस्थालाई तलको तालिकामा दिइएको छ ।

यो तथ्याङ्कले नगरपालिकाहरू आर्थिक अनुशासनको दायराभित्र नरहेको, खर्चमात्र गर्ने प्रवृत्ति बढेको तर खर्च गर्दा अपनाउनु पर्ने विधि, पुष्ट्याइका कागजातहरू, राख्नु पर्ने श्रेस्ता, प्रविधिको प्रयोगजस्ता विषय अबै पनि गौण बनेको देखिन्छ । तसर्थ, प्रविधिको उपयोगमार्फत् वित्तीय पारदर्शिता एवं

अनुशासन कायम गराउन सरकारका तर्फबाट कार्ययोजना सहितको नियमन प्रणाली अवलम्बन गर्नु पर्ने आवश्यकता छ ।

नगरपालिकालाई वित्तीय स्वायत्तता प्राप्त भएको भए तापनि यसको कार्यान्वयन पक्षमा भने केही चुनौतिहरू रहेका छन्, जसलाई निम्नबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- नगरपालिकाको संस्थागत क्षमता सुदृढ हुन नसक्नु,
- कानुनले निर्दिष्ट गरेका कर, राजस्वको सूचना र तथ्यांक अद्यावधिक नहुनु,
- नगरपालिकाले आवधिक वित्तीय योजना बनाउन नसक्नु,
- नगरपालिका र जिल्ला विकास समितिबीच कार्यको दोहोरोपना हुनु,
- नगरपालिकाले लिने कर, दस्तुर, शुल्क आदिलाई सेवासँग आवद्ध नगरिनु,
- नेपाल सरकारसँगको निर्भरता कम गर्नेतर्फ पहल नहुनु,
- खर्चमा मितव्ययीता र पारदर्शिता कायम गर्न नसक्नु,
- कानुनको पूर्णतः पालन नगर्नु ।

उपर्युक्त चुनौतिहरूलाई समाधानकूल सुधार गर्नका लागि वित्तीय योजना तर्जुमा गरी सोहीअनुरूप वित्तीय परिचालन तथा उपयोग गर्नु अहिलेको महत्तम आवश्यकता हो ।

नगरपालिकाहरूमा वित्तीय स्रोत परिचालनका पर्याप्त संभावना छन् । ती संभावनाको पहिचान, प्राथमिकीकरण, उपयोग र स्रोत परिचालनको योजनाबद्ध कार्यान्वयन गर्न सकेमात्र वित्तीय स्रोतको परिचालन प्रभावकारी रूपमा हुन सक्छ । स्रोत परिचालनका सम्भावनाहरूलाई देहायबमोजिम प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

पेस्की	बेरुजू	पेस्की र बेरुजू जम्मा
८,६१,१६,६०,४२०।-	१६,१०,४४,१४,१९९।-	२४,७१,६०,७४,६१९।-

स्रोत : संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय

- राजस्व परिचालन/आर्जन र सेवाको आवश्यकताको नीति एवं सोको निरन्तरता, बढी राजस्व आर्जन हुने क्षेत्रको पहिचान र उपयोग, संभाव्यता अध्ययन उपयोग एवं रणनीति अख्तियार गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने, जनशक्ति विकास एवं राजस्व प्रशासन सुदृढीकरण, समन्वय प्रभावकारी र पारस्परिक सहयोगमा आधारित बनाउन सकिने, बडा तहमा अधिकार प्रत्यायोजन र अनुगमन, निगरानी, परिमार्जन, तथ्याङ्कीय आधार तयारी र अद्यावधीकरण, सार्वजनिक-निजी

साभेदारी पद्धतिको अवलम्बन, सफल कार्यविधि एवम् उपलब्धि आदानप्रदान ।

- सेवा शुल्क पद्धति अवलम्बन, सरकारबाट थप अधिकार प्राप्त र प्रयोग गर्ने गराउने, सरकारी निकायको सहयोग ।
- संस्थागत प्रतिवद्धता, सामूहिक प्रयास र अभिलेख व्यवस्था, करदाता सम्मान र प्रतिस्पर्धा, नयाँ क्षेत्र पहिचान, कम्तिमा कुनै एउटा सार्वजनिक सेवा (जससँग नगरपालिकाबाट प्रवाह गरिने सेवा आवद्ध गर्न सकियोस्) प्राप्त र

वितरण, कर्मचारी मूल्याङ्कन, पुरस्कार र दण्ड व्यवस्था, सेवाप्रवाहका वैकल्पिक आयामको अवलम्बन, अध्ययन एवं अनुसन्धानमा निरन्तरता र पृष्ठपोषण ।

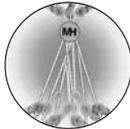
पुराना र नयाँ नगरपालिकाहरूका अवसर, सम्भावना र चुनौतिहरू एकै प्रकारका छैनन् । भौगोलिक, जनसांख्यिक र सहरी पूर्वाधारको अवस्थामा पनि पृथकता भएकाले अब नगरपालिकाहरूको विकासमा रणनीतिक पृथकता ल्याउनु पर्ने भएको छ ।

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानले स्वायत्त शासन त्रैमासिक पत्रिकामा नगरपालिका सम्बन्धी विविध विषयहरू समेटेर “नगरपालिका विशेषांक” प्रकाशन गर्न लागेको अवसरमा हार्दिक शुभकामना ।

“जोखिममा परेका महिलाहरूलाई सवलीकरण गर्नु हाम्रो उद्देश्य हो ।”

भगवती नेपाल, अध्यक्ष
तथा

महिलाको हात परिवार

डिल्लीबजार हाइट, काठमाडौं
फोन नं. ४४१४८९१

वैकल्पिक तथा नवीकरणीय उर्जा अन्तर्गत लघु जलविद्युत निर्माण, सुधारिएको पानीघट्ट, जैविक उर्जा (गोबरग्याँस), सुधारिएको चुलो, रकेट चुलो, ग्यासीफायर, सौर्य उर्जा (सौर्य खानेपानी, सोलार बत्ति, सोलार कुकर, सोलार ड्रायर) आदिको निर्माण गर्न ;

साथै सफ्टवेयरमा आधारित वस्तुगत विवरण सहितको आवधिक योजना तयारी गर्न र नवीकरण उर्जा सम्बन्धी कार्य गर्नु परेमा हामीसँग सम्पर्क गर्नुहोस् :

नामसालिङ सामुदायिक विकास केन्द्र (NCDC), इलाम

सम्पर्क नं. ०२७ ५२०४९९, ५२०७९२

Email: ncdcilam@ntc.net.np, Website: www.ncdcilam.org.np

नेपालमा विद्युतीय सुशासनको अभ्यास

- हेम शर्मा पोखरेल*

सामान्य प्रशासन मन्त्रालयको अन्तर्राष्ट्रिय अवलोकन कार्यक्रम अन्तर्गत भरतमणि शर्मा, योगराज पौडेल, लिलानिधी कोइराला र म २०५५ सालतिर थाइल्याण्डको लोक सेवा आयोगको कार्यशैलीका विषयमा अध्ययन अवलोकन गर्न गएका थियौं। फर्किने बेलामा मलेशियाको प्रशासन व्यवस्थासम्बन्धी सामग्री समेत भएको Compendium of Asian Civil Service System भन्ने एक पुस्तक प्रदान गरिएको थियो। मलेशियामा सन् २०२० सम्ममा कागजरहित सरकार बनाउने मलेशियाका तत्कालिन प्रधानमन्त्री महाधीर मोहम्मदको दूरदृष्टि रहेको कुराले मनलाई आकर्षित गरिरहेको थियो।

एकताका बेलायतका प्रधानमन्त्री टोनी ब्लेयर अपराह्न करिब एक घण्टा कार्यालयबाट नियमित रूपमा हराउन थालेको कुरा पत्रकार र जिज्ञासुहरूका लागि चासोको विषय बनेको थियो। पछि पत्ता लाग्यो उनी कम्प्युटर सिक्न कामबाट फुर्सद लिँदा रहेछन्। यस घटनाले सूचना प्रविधिको महत्वको चासो मेरो भित्री मनमा अझ प्रखर

भएको थियो। सामान्य प्रशासन मन्त्रालयमा कार्यरत रहेकै बखत मन्त्रालय अन्तरगतको निजामती किताबखानामा कर्मचारीहरूको अभिलेख राख्ने अत्यन्तै पुरातन पद्धतिले अभिलेख छरपष्ट भएको देख्दा महाधीरको त्यो कागज रहित सरकारको दूरदृष्टिले अभै आकर्षित गरिरहेको थियो। निजामती किताबखानालाई विद्युतीय सुशासन (e-governance) को नमूनाको रूपमा स्थापित गर्ने एक हुट्टुहुटीले पछ्याइरहेको थियो।

यस विषयमा आ-आफ्नो स्तरमा पटक-पटक कुराकानी पनि भयो। निजामती किताबखानालाई पूर्ण रूपमा कम्प्युटराइज गर्ने सम्भावनाका विषयमा अध्ययन गर्न वैदेशिक सहयोग लिने कामको थालनीका लागि आवश्यक कार्यवाही आफैबाट आरम्भ गर्न पाउँदा खुसी पनि लाग्यो। अहिले यो विभागमा सबै निजामती कर्मचारीको अभिलेख कम्प्युटराइज गरिएको छ, खुसी लाग्छ।

सामान्य प्रशासन मन्त्रालय केन्द्रीय प्रशासन निकाय (Central Personal Agency) को रूपमा कार्यरत भए पनि

यसको व्यवस्थापन अत्यन्तै परम्परागतको थियो। यस मन्त्रालयलाई विद्युतीय सुशासनको अग्रणी मन्त्रालयको रूपमा स्थापित गर्ने सपना पनि बारम्बार परिकल्पना गरियो। राजधानीमा बसेर सुदुर विकट जिल्ला जुम्ला र हुम्लाजस्ता जिल्लाका कर्मचारी तथा सेवा प्रवाहको दैनिक स्थितिको जानकारी लिने र मन्त्री वा प्रधानमन्त्रीलाई दिनदिनै जानकारी गराउन सक्ने अवस्थामा आफू पुगेको परिकल्पना पनि बारम्बार मनमा प्रकट भइरहन्थ्यो। राजनीतिक इच्छाशक्ति विना निजामती कर्मचारीले मात्रै केही गरिहाल्न त सक्दैन तर जिम्मेवारीको हिसाबले सरकारले लिने सबै जसो निर्णयको जग थाप्ने भने यही कर्मचारी वर्गले हो। त्यसैले निजी स्वार्थभन्दा माथि उठेर राज्य र जनताको हित हुने कतिपय यस्ता कार्यको परिकल्पना नै पछि गएर यथार्थमा परिणत हुन सक्छ पनि। नढाँटी भन्नु भने सेवा निवृत्त भएपछि कुनै बेला आफै सामान्य प्रशासनमन्त्री भएर यस मन्त्रालयलाई केन्द्रीय प्रशासन निकायको हैसियतमा विश्वमै नमूनाको रूपमा सञ्चालन गर्ने र त्यसमा मलेशियाको कागजरहित सरकारको परिकल्पनालाई साकार गरिरहेको सपना पनि कुनै शान्त रातमा देखियो।

पछि स्थानीय विकास मन्त्रालयमा सरुवा भएर गएपछि स्थानीय निकाय त्यसमा पनि आफ्नै गृहनगर भरतपुरको कार्यकारीअधिकृतको रूपमा पदस्थापन भएपछि स्थानीय विकास गर्नका लागि आफूले देखेको र जानेको कुरा कार्यान्वयन गर्न एक प्रकारको अन्तः प्रेरणाले घचघच्याइरह्यो। भरतपुर नगरपालिकामा विद्युतीय सुशासन (e-governance) सुरुवात गर्ने एक प्रकारको चाहना तीब्ररूपमा जागृत भइरह्यो। कार्यकारीअधिकृत

* पूर्वउपसचिव, नेपाल सरकार

नगरपालिकाको प्रमुख कार्यकारी निकाय भए पनि नीतिगत निर्णय नगरपालिकाको परिषद्ले गर्ने र त्यसको कार्यान्वयनका लागि नगरपालिका बोर्डले निर्णय लिने भएकाले कुनै पनि नयाँ विचार कार्यान्वयन गर्ने कुरा सजिलो थिएन । नगरपालिकामा उपप्रमुख देवी जवाली र केही वडाध्यक्षहरूले विद्युतीय सुशासनको मर्मलाई पहिचान गर्ने खालका र स्वयं नगरप्रमुख हिमबहादुर पिया भने सामान्य लेखापढी गर्न जान्ने भए पनि वडाध्यक्षमा काम गरिसकेका र अन्तरप्रज्ञाका आधारमा काम गर्ने प्रखर व्यक्तित्व हुनुहुन्थ्यो ।

बारम्बार विद्युतीय सुशासनका विषयमा चर्चा परिचर्चा गरेपछि उहाँले यो विषय राम्रो रहेछ भन्ने महशुस गर्नुभयो । कोही विदेशी वा केन्द्रीय निकायका पदाधिकारीहरू आएर यस विषयमा कुरा गर्नु पर्दा यो विषय राम्रो रहेछ, यसको विषयमा कार्यकारीअधिकृत हेम शर्मा पोखरेलसँग वा उपप्रमुख देवी जवालीसँग कुरा गर्नुहोस् भन्नुहुन्थ्यो । कतिपय साथीहरूले भन्नुहुन्थ्यो, स्थानीय निकायका पदाधिकारीहरू पढेलेखेका र आधुनिक स्थानीय विकासका अवधारणासँग परिचित भएनन् भने काम गर्न गाह्रो हुन्छ । तर मलाई कस्तो लाग्दछ भने जनताको मत प्राप्त पदाधिकारीहरूसँग जनमतको बल हुन्छ, नागरिकहरूको विश्वास हुन्छ । हामी कर्मचारीहरूले जानेका स्थानीय विकाससम्बन्धी आधुनिक ज्ञानहरू उहाँहरूलाई बुझाएमा सहजै उहाँहरूको सहयोग र समर्थन प्राप्त हुन्छ । त्यसका लागि उहाँहरूप्रति सम्मान र सहयोगको भावना हुनु आवश्यक छ भने सहमति प्राप्त गर्न धैर्यता पनि चाहिन्छ ।

एक अपरान्ह भरतपुर नगरपालिकाको वार्षिक कार्यक्रम र बजेट पारित गर्ने क्रममा भरतपुर नगरपालिकामा विद्युतीय सुशासन लागु गर्ने घोषणा सहित भरतपुरलाई वैकल्पिक राजधानी बनाउने दूरदृष्टि समेत पारित हुँदा मलाई भरतपुर नगरपालिकाको नागरिक र नेपालको शहरी विकासको एक विद्यार्थीका नाताले चरम सन्तुष्टि अनुभव भएको थियो ।

त्यतिबेला विद्युतीय सुशासनको लागि नगरपालिकाले एक वेभपेजको निर्माण गरेको थियो, त्यसमा नगरपालिकाले प्रदान गर्ने सेवाका विषयमा जानकारी प्रदान गरिएको थियो । नागरिकहरूले घरै बसेर कतिपय सेवाहरू माग गर्न सक्ने र ती सेवाहरू विद्युतीय माध्यमबाट घरसम्म पुऱ्याउने प्रयत्न गरिएको थियो । नगरपालिकाका कर्मचारीहरूको इमेल ठेगाना दिएर उनीहरूलाई सम्पर्क गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको थियो ।

नगरपालिकामा इ-गभर्नेन्स इकाई गठन गरेर होमनिधि पौडेललाई त्यस इकाई सञ्चालन गर्न जिम्मेवारी दिइयो । नगरपालिकामा स्थानीय सेवा प्रदायकबाट इन्टरनेट जोडेर सेवा आरम्भ गरियो । सुरुमा दुईवटा वडामा यो सेवालालाई विस्तार गरियो । त्यहाँ नागरिकहरूले सेवा प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था गरियो । यसबाट स्थानीय स्तरमा एक तरंग पैदा गरिदियो । निजी क्षेत्रमा इन्टरनेट सेवा प्रदायक संस्थाहरू ओइरिन थाले । उनीहरूको जिज्ञासा थियो, नगरपालिकाले कतिसम्म सेवा प्रवाह गर्न सक्छ ? त्यसका लागि निजी क्षेत्रको भूमिका कति अपेक्षा गरिएको छ ? भरतपुरलाई सूचना-प्रविधिको नगरका रूपमा विकास गर्न के गर्न सकिन्छ ? आदि जिज्ञासाहरू तरंगित हुन थाले ।

चे तनशील नागरिकहरू नगरपालिकाबाट सूचना प्रविधिको अत्यधिक प्रयोग गरेर सेवा प्राप्त गर्न आउन थाले । सुरुमा नगरपालिकामा इमेल माफत सम्पर्क गरेर नगरपालिकाको कार्यशैलीमा सुधार गर्ने सुझावहरू आउन थाले, जिज्ञासाहरू आउन थाले । यो कार्यक्रमसँगै नागरिक स्तरमा सूचना-प्रविधिको प्रयोगका विषयमा क्षमता अभिवृद्धि र सेवा विस्तार एकैपटक गर्नु थियो । निजी क्षेत्रले यसमा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याइरहेको थियो । नगरपालिकाबाट ठोस कार्य नभए पनि बौद्धिक वर्गमा एक प्रकारको सहमति र सहयोग प्राप्त भइरहेको थियो । गैँडाकोटको एक क्याम्पसले इलेक्ट्रोनिक विषय पढाउने तयारी गरिरहेको थियो । यो एक प्रकारको

नयाँ प्रयोग थियो, सबै पक्षबाट सहयोग आइरहेको थियो ।

नयाँ कामको प्रशंसा गर्नेहरू पनि भए, समस्या देखाउनेहरू पनि उत्ति नै भेटिए । शंका व्यक्त गर्नेहरू पनि थिए । सबैबाट सिकदै अगाडि बढ्नु नै त्यसबेलाको आवश्यकता थियो । वास्तवमा नगरपालिकामा सम्पूर्ण रूपमा विद्युतीय माध्यमबाट सम्भव भएसम्मका सेवा प्रवाह गर्ने चाहना भए पनि गाउँ-नगर साभेदारी कार्यक्रमको बजेट सीमा भने समस्याको रूपमा देखा पर्‍यो । भरतपुरलाई इ-गभर्नेन्समा सम्पूर्ण तयारी गर्नुपर्नेमा अरू नगरपालिकामा पनि सामान्य रूपमा यसलाई विस्तार गर्ने रणनीति बन्यो र अरू नगरपालिकामा पनि सेवा प्रवाह केन्द्रित वेभपेज निर्माण गर्ने क्रम सुरु भयो ।

कर्मचारीको सरुवा नियमित प्रकृया हो । मेरो केही महिनापछि स्थानीय विकास मन्त्रालयमा सरुवा भयो । त्यसपछि भरतपुर नगरपालिकामा इ-गभर्नेन्सको विकास हुनुपर्नेमा कति भयो भन्ने कुरा सबैलाई थाहा छ । यसले एक किसिमको तरंग पैदा गरिदियो र गाउँ-नगर साभेदारी कार्यक्रम लागू भएका १२ नगरपालिकाहरूै क्रमशः यसको तरंग काठमाडौँ महानगरपालिकामा आइपुग्यो । त्यहाँ पदस्थापन भएपछि कमसेकम एक वडालाई सम्पूर्ण रूपमा डिजिटाइज गर्ने इच्छा रहेकाले मलेशियाको एक निजी कम्पनीसँग कुरा पनि भयो । त्यो कम्पनी नगरपालिकालाई चाहिने उपकरणहरू निःशुल्क उपलब्ध गराउन तयार पनि थियो । तर मेरो सरुवा भएपछि त्यसको प्रगति थाहा भएन । तर इ-गभर्नेन्सको विषय चर्चामा रहिरह्यो ।

सुरुमा संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम अन्तर्गत गाउँ-नगर साभेदारी कार्यक्रमको एक अंगका रूपमा यसलाई विकास गरिएको थियो । त्यसबेलाका संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रमका आवासीय प्रतिनिधि ह्यानिङ्ग केचर यसमा अत्यन्तै सकारात्मक थिए ।

स्थानीय विकास मन्त्रालयको वृहत कार्यक्षेत्रमा यस उठानले सानो तरंग त पैदा गरिदियो र केही जिम्मेवार पदाधिकारीहरूबाट सदा उत्प्रेरणा र सहयोग प्राप्त भइरह्यो । केही समयपछि मन्त्रालयमा पदस्थापन भएपछि खासगरी सचिव खेमराज नेपालले यसमा प्रेरणा दिइरहनु भयो । प्रधानमन्त्रीबाट नेपालको पहिलो विद्युतीय सुशासनको पोर्टल चितवन महोत्सवको विशाल कार्यक्रममा उद्घाटन हुँदा स्थानीय स्तरमा एक सुरुवात भएको र यसले मुलुकभर एक सुखद् तरंग तरंगित गरिदियो ।

समयको यस विराट आवश्यकतालाई नेपालको प्रशासनमा प्रवेश गराउनका लागि सम्बन्धित निकाय र पदाधिकारीबाट समयमै चासो लिइदिएको भए नेपालको प्रशासनिक स्वरूप अर्कै हुन्थ्यो । तर समयले आज विद्युतीय सुशासनको अवधारणा कुनै न कुनै रूपमा अवलम्बन गर्न बाध्य भएको कुराले समयमा यसको आवश्यकताको महशुस गर्नु कति महत्वपूर्ण थियो भन्ने अनुभव हुन्छ ।

नेपालमा विद्युतीय सुशासनको यो आरम्भ स्थानीय निकायमा मात्र होइन, केन्द्रीय एवं सबै सरकारी एवं गैरसरकारी निकायहरूमा र अन्ततः नेपाली जनजीवनमै विद्युतीय माध्यमबाट कार्य सम्पादन गर्ने संस्कृति विकास गर्नप्रेरक बनोस् जसबाट मानिसको जीवन सहज र राज्य सञ्चालन सुगम एवं सुव्यवस्थित हुन पुगोस् भन्ने आशाले वास्तवमा मलाई प्रेरित गरिरहेको थियो ।

स्थानीय विकास मन्त्रालयमा आएपछि पहिला जनशक्ति विकास शाखामा पदस्थापन भयो । त्यहाँ गएर मन्त्रालयको जनशक्ति विकास वा भनौ क्षमता विकासको स्थिति हेर्दा सूचना प्रविधिको विकास नै टड्कारो रूपमा आवश्यक महसुस भयो । मन्त्रालयमा सचिवदेखि सहायक स्तरसम्म सबै र केही कार्यालय सहयोगी सम्मलाई कम्प्युटरको प्रशिक्षण दिने व्यवस्था मिलाइएकोमा कार्यव्यस्तताले सचिवजी बाहेक सबैजसो तहका अधिकांश अधिकृत तथा कर्मचारीहरूले भाग लिनुभयो । समयको अन्तरालमा स्थानीय विकास मन्त्रालयमा विभिन्न कोणबाट

विद्युतीय माध्यमको प्रयोग गर्ने प्रकृया आरम्भ भइसकेको थियो । सबैजसो नायब सुब्बा र खरिदार सम्मको टेबलमा इन्टरनेट सहितको कम्प्युटर उपलब्ध गराइएको थियो । स्थानीय निकायलाई विभिन्न सफ्टवेयरहरू बनाउने र प्रयोग गर्नका लागि तालिम दिने काम पनि सुरु भइसकेको थियो ।

त्यसपछि मन्त्रालयको सबैभन्दा कम प्राथमिकतामा परेको पञ्जीकरण शाखामा पदस्थापन भयो । व्यक्तिगत घटना दर्ताको काम वर्तमानमा नेपालमा प्राथमिकतामा नपरेको हीराको खेतीजस्तो लाग्यो । यस पद्धतिलाई सुव्यवस्थित गर्न सके राज्य र समाजका लागि धेरै योगदान गर्न सकिने महशुस भयो । त्यसका लागि नेपालमा सम्पूर्ण रूपमा विद्युतीय प्रणालीद्वारा व्यक्तिगत घटना दर्ताको काम गराउने विषयमा दातृ संस्थाहरू र मन्त्रालय एवं बाहिरका पदाधिकारीहरूसँग औपचारिक अनौपचारिक वार्ता आरम्भ गरियो । वास्तवमा व्यक्तिगत घटना दर्ता प्रकृतिलाई सुव्यवस्थित गर्न सकेको खण्डमा जनसंख्या, वृद्ध भत्ता वा बालबालिका वा एकल महिला (विधवा) भत्ताजस्ता उमेरको आधारमा सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने आधारहरू, शैक्षिक सामाजिक स्थिति, कर प्रयोजनका लागि विभिन्न सूचनाहरू, मतदाता नामावली आदि अनेकौं सूचनाहरू सरल तरिकाले उपलब्ध गराउन सकिन्छ । करोडौं खर्च गरेर जनगणना गर्न आवश्यकै पैसै, राज्यले दिनदिनै जनसंख्याको आँकडा प्राप्त गर्न सक्छ ।

नेपाल भरका सबै स्थानीय निकाय खासगरी गाविस र नगरपालिकाका वडाहरूमा स्थानीय पञ्जिकाधिकारीहरू मार्फत वडालाई वा स-साना बस्ती वा इलाकालाई सूचना संकलनको इकाई बनाएर महिला स्वयंसेविका वा शिक्षकजस्ता प्रत्यक्ष रूपमा जनजीवनमा भिजेको जनशक्ति परिचालन गरी वर्षमा एकपटक व्यक्तिगत घटना दर्ता दिवसका रूपमा तोकी त्यस दिन अभियानकै रूपमा देशव्यापीरूपमा घटना दर्ता गर्न लगाई सूचना संकलन गर्ने, नियमित रूपमा दिनहुँ वा मासिक रूपमा मिति तोकी सूचना संकलन गर्ने र अन्ततः घटना दर्ताका काम घटना घट्टाकै

दिन वा दुई-तीन दिन भित्र दर्ता गर्ने व्यवस्थालाई क्रियाशील गराउने अपेक्षा गरिएको थियो ।

यस अभिप्रायले नेपालमा पूर्णरूपमा कम्प्युटराइज गरिएको व्यक्तिगत घटना दर्ता गर्ने प्रकृया नमूनाका रूपमा आरम्भ गरी सारा देशभर लागू गर्ने आकांक्षासहित उपत्यकाका केही गाविसहरूमा पाइलटिङ्का रूपमा कार्य आरम्भ पनि गरियो । गाविसका दुई जनशक्तिलाई कम्प्युटरको प्रशिक्षण दिएर विद्युतीय माध्यमको प्रयोगलाई अधिकतम गराउने प्रयास पनि गरिएको थियो । अहिले यो सेवा अलि विस्तार भएको छ ।

केही समयपछि मलेशिया गएर त्यहाँको घटना दर्ताको पद्धति अवलोकन गरेपछि प्रधानमन्त्री महाथीरको कागजरहित सरकारको अवधारणा अनुरूप कार्य हुँदै गरेको पाउँदा खुसी लाग्यो । मलेशियामा जन्म दर्ताको विद्युतीय कार्ड (Birth Identification Card) उपलब्ध गराउने र त्यही कार्डको आधारमा उमेर पुगेपछि नागरिकता वा परिचय-पत्र (National Identification) मा स्तरोन्नती गर्ने व्यवस्था रहेछ । त्यहाँको घटना दर्ता कति सुव्यवस्थित रहेछ भने करिब ९० वर्ष पहिलाको नेपाली उत्पत्तिका मानिसको घटना दर्ताको अभिलेख पनि त्यहाँ अवलोकन भ्रमण गएको बेला सुरक्षित तवरले राखेको हेर्न पाइयो । नेपालमा पनि घटना दर्तासम्बन्धी छुट्टै विभाग खोल्ने, त्यसमा पूर्णरूपमा विद्युतीय प्रणाली लागू गर्ने र संसारको कुनै कुनामा बसेर पनि एक गाविसको वा वडाको गाउँ वा टोलको व्यक्तिगत घटनाका सूचना हेर्न र डाउनलोड गर्न सक्ने व्यवस्था गर्ने परिकल्पना थियो । यस सम्बन्धमा कति कुरा सानै स्तरमा भए पनि आरम्भ गरियो, कति वार्ता गरियो, कति छलफल गरियो, कति लिपिवद्ध गरियो, कति गरिएन त्यो विगत भइसकेको छ ।

एकताका योजना आयोगका उपाध्यक्ष डा. पिताम्बर शर्मासँग एक स्वतन्त्र विभाग गठन गर्ने र व्यक्तिगत घटना दर्ताको सूचनालाई आधारभूत सूचनाका रूपमा राज्यले ग्रहण गर्ने

गरी परिकल्पना प्रस्तुत गरेपछि उहाँ धेरै उत्साहित हुनुभयो । एसियाली विकास बैंकका प्रतिनिधि Caroline Vandenaabeele सँग कुराकानी पनि भयो । घटना दर्ता मात्रै होइन, स्थानीय विकासको सम्पूर्ण कार्य स्थानीय स्तरमा निक्षेपण गर्ने, केन्द्रले एकमुष्ट रकम स्थानीय सरकारको डालोमा राखिदिने र त्यसको व्यवस्थापन तथा वितरण स्वतन्त्र रूपमा स्थानीय सरकारले गर्ने, त्यसका लागि सूचनाको आधार व्यक्तिगत घटनालाई पनि बनाउने जस्ता विषयमा चर्चा भएको थियो । त्यसपछि एसियाली विकास बैंकको सहयोगमा पाइलट प्रोजेक्ट पनि सञ्चालन गरियो । त्यसबाट व्यक्तिगत घटनालाई सुव्यवस्थित गर्ने आधार तयार भयो ।

नेपालमा institutional memory को प्रयोग कमै भएको पाइन्छ । यस्ता परिकल्पनाहरू कति व्यवहारमा उतारिन्छ कति गरिन्छ त्यो भन्न सकिँदैन । तर अहिले व्यक्तिगत घटना दर्ता विभाग गठन भएको छ, नमूनाका रूपमा व्यक्तिगत घटना दर्ताका कामहरू विद्युतीय माध्यमबाट अभिलेखिकरण गर्ने र सूचना वितरण गर्ने पद्धति आरम्भ भएको पनि छ । सानै स्केलमा भए पनि Plan International ले यसमा आरम्भको काममा हात बढाएको छ र अहिले अरू दातृ संस्थाहरू पनि आएका छन् ।

व्यक्तिगत घटना दर्ताको सूचनाको आधारमा मतदाता नामावली अद्यावधिक गर्ने विषयमा पनि चर्चा नभएको होइन । तर सम्बन्धित निकायहरू बीच समन्वयको तत्परता र अभाव भने सदा महसुस भयो । हुन पनि हो, व्यक्तिगत घटनाको अभिलेख सुव्यवस्थित भएको खण्डमा मतदाता नामावली संकलनको यो लठारो गर्न आवश्यकै पर्दैन । दिनदिनै बालिग मतदाताहरूको नाम पहिचान गर्न सकिन्छ । पछि मतदाता परिचय-पत्र वितरण गर्ने अर्को राम्रो काम छुट्टै आरम्भ भयो । उता जन्म दर्ताको यत्रो प्रयास भइरहेकै सन्दर्भमा नागरिकताको परिचय-पत्र दिनका लागि गृह मन्त्रालय अन्तर्गत छुट्टै विभाग खोलेर कार्य आरम्भ भइसकेको छ । यी तीन कार्यहरू राज्यका तीन अङ्गबाट सञ्चालन नभई

केवल संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले स्थानीय निकाय मार्फत गरेको खण्डमा विभिन्न निकायले गर्ने खर्चबाट स्थानीय निकायको क्षमता विकास गर्न सकिने मात्र होइन, सक्षम सूचना प्रणाली स्थापित गर्न पनि सकिन्थ्यो । तर त्यसो भएको पाइएन । यो प्रचलन कुनै पनि कार्यमा राष्ट्रिय एवं दूरगामी दृष्टिबाट कार्य सञ्चालन गर्ने संस्कृतिको अभावमा देखिने असाध्यै विमारी जस्तै हो । नत्र एउटै व्यक्तिगत घटना दर्ताको माध्यमबाट हुनुपर्ने काम यसरी विभिन्न निकायबाट सञ्चालन हुने थिएन ।

आज सेवा निवृत्त जीवनमा पनि इन्टरनेटको अधिकतम प्रयोग गर्ने क्रम टुटेको छैन, अभू वृद्धि भएको छ । ब्रह्माकुमारी ईश्वरीय विश्वविद्यालयमा भर्खरै आउनु भएका भारतको सरकारी निकायमा चीफ इन्जिनियरको पदबाट सेवा निवृत्त डा. लुहारले ईश्वरीय विश्वविद्यालयको सम्पूर्ण सेवा र सूचना सम्प्रेषणमा विद्युतीय माध्यम प्रयोग गर्ने कार्यमा आफू सम्पूर्ण रूपमा समर्पण भएपछि अहिले यहाँ दैनिक अध्यापन हुने ईश्वरीय महावाक्य मुरली सुन्ने, मुरलीको नेपाली अनुवाद फेसबुकमा राखेर सयौं जिज्ञासुहरूको सेवा गर्ने, प्रवचन कार्यक्रमहरू सुन्ने, मेडिटेसन कमेन्टीहरू सुन्ने विश्वका करिब ३५ भाषामा मुरली पढ्ने आदि सबै काम विद्युतीय माध्यमबाटै हुन्छ । लेखेभन्दा टाइप गरेर अभिलेख राख्ने काम सजिलो भएको छ । कैयौं लेखहरू एक सिटिडमा इन्टरनेटको प्रयोग गरेर उद्धरणहरू राखेर पुस्तक वा कुनै अभिलेख नहेरी सम्पन्न गर्ने बानी बसेको छ । बरु एक दिन नेट भएन भने असहज अनुभव हुन्छ, दुनियाँसँग सम्बन्ध नभएजस्तो लाग्छ । नेटले दूरदेशमा रहने परिवारजन तथा स्वजनहरूसँगको नियमित सम्पर्क, अध्ययन, आदि सबै यसैमा आधारित भएको छ ।

नेपालमा विद्युतीय सुशासनको विकास हुनुपर्छ भन्ने धेरै शुभ-चिन्तकहरू हुनुहुन्छ होला । त्यसमा प्रत्यक्षरूपमा आफ्नो सम्पर्कमा रहनु भएका मुख्यसचिव सोमलाल सुवेदी, स्थानीय विकास मन्त्रालयका तत्कालीन सचिव खेमराज नेपाल, सहसचिव रेश्मीराज पाण्डे र

अरू कैयौं महानुभावहरूलाई अहिले मुलुकको केन्द्रीय प्रशासन र स्थानीय स्तरमा भइरहेको विद्युतीय माध्यमको उपयोगबारे जान्दा वा सुन्दा खुसी लाग्छ होला र यसमा अभू धेरै विकास गरौं भन्ने पनि लाग्छ होला ।

नेटमा सर्च गरेर e-governance सम्बन्धी The Kathmandu Post मा प्रकाशित तथा अन्य व्यक्तिगत घटना दर्तासम्बन्धी मेरा लेखहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय गोष्ठीमा मैले प्रस्तुत गरेका कार्यपत्रहरू अध्ययन गरी घरमै आएर भेटी राय सल्लाह लिई नेपालका स्थानीय निकायमा e-governance को विकासमा अनवरत रूपमा कार्यरत दिव्येश गिरीजस्ता महानुभावहरूलाई पनि अवश्य खुशी लाग्छ होला, सुधारका संभावनाहरूका विषयमा चिन्तन पनि चलिरहन्छ होला ।

आजभन्दा करिब डेढ दशक पहिला नेपालमा विधिवत आरम्भ गरिएको स्थानीय निकायको e-governance पद्धति अहिले लड्खडाउँदै ताते-ताते गर्ने अवस्थामा पुगेको छ । भर्खरै व्यास नगरपालिकामा न्यूनतम शर्त तथा कार्य सम्पादन मापनको सिलसिलामा जाँदा ८० प्रतिशत जति जानकारीहरू सूचनाअधिकृत गोकर्णराज बगालेको टेबलबाटै त्यो पनि वेभपेज वा विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त गर्न सकेकोमा चरम सन्तुष्टि भएको छ । यद्यपि यस्ता धेरै नगरपालिका जिबिस पनि खोज्यो भने पाइएला जहाँ लेखा प्रणालीसम्म पनि कम्प्युटराइज गरिएको छैन । केन्द्रीय स्तरमा पनि फेरि यस्ता मन्त्रालयहरू पनि छन् जहाँ कागजातका फाइल कपडामा पोको पार्ने क्रम भर्खरै भंग भएको छ ।

जे होस् अहिले स्थानीय निकायमात्र होइन, केन्द्रीय स्तरमा पनि विद्युतीय माध्यमको क्रमशः अधिकतम प्रयोग भइरहेको वा प्रयोग गर्नुपर्ने रहेछ भन्ने बोध भइरहेको पाउँदा सरकार र व्यक्तिको जीवनमा विद्युतीय माध्यमको अधिकतम प्रयोग हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्ने एक सेवा निवृत्त राष्ट्रसेवकका रूपमा आफूलाई मनमनै मुस्कुराउन मन लाग्छ ।

समृद्ध नेपालका लागि सडक सञ्जाल

- गोपीकृष्ण हुंगाना*

नेपाललाई दुई ढुंगाबीचको तरुलका रूपमा अर्थाईएको छ । र छ पनि त्यस्तै र त्यत्रै । यो सानो अनि सुन्दर देश मुलुक समृद्ध हुन शताब्दीयौं लामो प्रयास र लगानी पनि चाहिँदैन । मुलुकभर ७५ जिल्ला र दुई सय १७ नगरपालिका छन् । पुराना नगरहरू एक किसिमले समृद्धितर्फ लम्किने आधार र हैसियत बनाइसकेको अवस्थामा छन् । सरकारले नयाँ नगरपालिकामा विकासका लागि घोषणासँगै नगर यातायात गुरुयोजनाको अवधारणा अघि बढाइसकेको छ । संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभाग (डोलिडार) मार्फत् ७५ वटै जिल्लामा पनि सडक सञ्जाललाई व्यापकता दिन जिल्ला यातायात गुरुयोजना समेत तयार गरिसकेको छ ।

विभागको ग्रामीण कृषि सडक शाखाका सिनियर डिभिजनल इन्जिनियर जीवन गुरागाउँ विभाग स्थापनाकाल २०५८ सालदेखि नै सरकारले सबै ७५ जिल्लामै सडक सञ्जाललाई व्यापक बनाउने सपनामा रहेको बताउँछन् । जिल्ला विकास समितिले बनाउने सडक अनगिन्ती छन्, माग पनि थेगिनसक्नु आउँछन् । विकासको अपार संभावना रहेको देशमा यो स्वाभाविक पनि हो', गुरागाउँ भन्छन्, 'जिल्ला यातायात गुरुयोजना बनाएपछि अब सरकार जिविसमार्फत् कुन सडकमा केका आधारमा कसरी केन्द्रीत हुने भनेर विभिन्न काइटेरियामा अडिएर वर्गीकरण गरी सडक निर्माणमा अघि बढ्नेछ ।' अहिले पनि जिल्लाहरूमा करिब ८० प्रतिशत बजेट सडक, पुल आदिको विकासमै केन्द्रीत छ, तर व्यवस्थित हुन सकेको थिएन ।

पुराना ५८ नगरपालिका अन्य हिसाबले अगाडि भए पनि सडक सञ्जालका दृष्टिले धनी हुन सकेका छैनन् । पछिल्लो समयमा घोषणा गरिए पनि सरकारले तिनमा भने समयमै सडक सञ्जालको सही सपना देखेको छ, यो स्वागतयोग्य कदम हो । स्थानीय विकास मन्त्रालयको पूर्वाधार विकास महाशाखाका इन्जिनियर रमेशकुमार श्रेष्ठका अनुसार, ६९ वटा नगरपालिकाको नगर यातायात गुरुयोजना स्वीकृत भइसकेको छ, भने ५१ वटा नगरपालिकाको पनि सडकसम्बन्धी गुरुयोजना तयार भई मन्त्रालयको विज्ञ समूहमा प्रस्तुत भइसकेको छ । बाँकीको पनि चालु आर्थिक वर्षभित्रै सकिने छ । अब गुरुयोजनाले चार मिटरभन्दा साँघुरा सडक निर्माणलाई स्थान दिने छैन । बढीमा १४ मिटरसम्मका सडक नगरमा देख्न पाइने गुरुयोजनामा उल्लेख छ । उसो त नगरभित्र चार, छ, दस र १४ मिटरका गरी चारथरिका बाटा बन्दैछन् ।

नगर यातायात गुरुयोजनाले अब जथाभावी घर बनाएपछि सडक निकाल्ने भन्दा बजार, विद्यालय, अस्पताल, खुला क्षेत्र, पर्यटकीय क्षेत्र आदि छुट्याएर संभावित अवस्था र विकासअनुसार सडक खोलेपछि अन्य कामहरू अघि बढाउने छ । भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयको सडक विभागमार्फत् प्रत्येक जिल्लाको सदरमुकाममा सडक जोडिएपछि डोलिडारमार्फत् तत्तत् जिल्ला सदरमुकामबाट गाउँ विकास समितिको कार्यालय रहेको स्थानलाई आधार मानी कम्तिमा एउटा सडक बाह्रमास चल्ने गरी फराकिलो बनाउने योजना जिल्लाको यातायात गुरुयोजनामा छ । यसरी सरकारले भौतिक यातायात, सहरी

विकास र स्थानीय विकास मन्त्रालयमार्फत् सडक सञ्जालको जनताको सपनालाई पूरा गर्दैछ । किनकी सडक नै विकासको मेरुदण्ड हो, अधिकतम आधार हो । समृद्ध सडकको सपना देखेको धेरै भइसकेको छ अब पूरा हुने लक्षण र संभावना पनि देखिएका छन् ।

सिस्टम र सडक

यूरोप, अमेरिका लगायतका देश टेकिसकेकालाई लाग्दो हो, नेपालमा पनि यस्तै फराकिला र चिल्ला सडक मुलुकभर भइदिए कति भव्य हुन्थ्यो होला । ती देशमा नपुगेका तर टेलिभिजन वा फिल्महरूमा देखेहरूलाई पनि त्यस्तै सडक-सञ्जाल नेपालमा भइदिन पाए हुने कल्पना अवश्यै हुनुपर्छ । यस्ता संभावित सपना देख्नु नागरिकको अधिकार पनि हो । तर यस्तो सपना पूरा हुने कहिले ? यो पनि आमनागरिककै प्रश्न हो ।

'समृद्ध नेपालका लागि सडक-सञ्जालको सपना' अखिर कहिले पूरा होला ? यसको उत्तर न सरकारसँग छ, न अरू कसैसँग । सडक-सञ्जालको मात्र के कुरा ? छिमेकी मुलुक भारतमा रेल गुडेकै दसकौं भइसक्यो त्यो पनि व्यापक रूपमा । सीमा जोडिएकै अर्को छिमेकी मुलुक चीनले सडक-सञ्जाल र रेलमार्गमा गरेको प्रगतिको त कर्णालीको कुनामा बस्ने सामान्य नेपालीले व्याख्या त के कल्पनासम्म गर्न सक्दैन ।

चीनमा यातायात र भौतिक पूर्वाधारमा भएको 'कायापलट' नेपालमा कहिले आइपुग्ला ? अबको ५० वा एक सय वर्षपछि ? वा अझ थप दसकौं पछि ? यसै भन्न सकिने अवस्था छैन ।

* अध्यक्ष, विकास पत्रकार मञ्च (फोडेज), काठमाडौं

अभै राणा शासनकाल पछि आजसम्म देशले स्थीर सरकार पाउन सकेको छैन, यद्यपि प्रजातन्त्र, पञ्चायत, पुनः बहुदलीय व्यवस्था, शाही शासन, लोकतन्त्र र गणतन्त्र सबै सबै शासन व्यवस्था आइसकेका छन् अनि जनताले पनि भोगिसकेका छन् । २००७ सालको प्रजातन्त्र आगमनपछि यतिबेला सात दसक बितिसकेको छ तर देश 'सिस्टम' मा चलेको छैन, राजनेताले 'सिस्टम' बनाउनसम्म सकेका छैनन् ।

जनता नेताभन्दा धेरै चलाख हुनुपर्ने हो, परिकल्पनाकार देखिनु पर्ने हो । दुर्भाग्य यतिबेला नेपाली जनता नेता, मन्त्री र सरकारभन्दा 'अगाडि' छन् । सरकारले प्रजातन्त्र आएको सात दसकपछि सडकमा ल्याउन लागेको 'खुसी' जनतालाई 'सामान्य' लागेको छ, त्यसमा पनि जनता 'विश्वस्त' हुन सकिरहेका छैनन् । सरकारको त्यो खुसी हो, पाँचपटक एउटै मन्त्रालयको जिम्मेवारी सम्हालिसकेका भौतिक पूर्वाधार तथा यातायातमन्त्री विजयकुमार गच्छदारले प्रधानमन्त्री केपी शर्मा ओलीको निर्देशनमा ल्याएको 'समृद्ध नेपालका लागि सडक, रेल तथा यातायात विकासको पाँच वर्षे रणनीतिक योजना (२०७३-२०७८)' । २०७२ चैत १ गते मन्त्रपरिषदको बैठकले स्वीकृत गरेको यो महत्वाकांक्षी योजनाको खबरमा जनता सरकारजस्तिकै 'खुसी' होलान् ? प्रश्न सरकारलाई तेर्सिएको छ ।

भनिन्छ, 'असंभव' भन्ने कुनै कुरो छैन । दसकौं अघिको 'संविधान सभा' को सपना पनि गतवर्ष पुरा भएको छ । तर त्यो सपनाले समस्या थपिदियो भने वा सपना पूरा गर्ने क्रममा अनेक बाधाव्यवधान देखिए भने के होला ? विश्वकै उत्कृष्ट भनिएको पछिल्लो संविधानपछि महिनौं लामो मधेस आन्दोलन र यससँग जोडिएर भारतले गरेको अधोषित नाकाबन्दीले जनतालाई सपना देख्नु समस्या निम्त्याउनु जस्तै बनाइसकेको छ । हाल चलिरहेको र भोलिको संभावित समस्या 'संघीयता' ले कस्तो स्वरूप लेला ? यो पनि आमजनताको प्रश्न हो यतिबेला ? तर समृद्ध सडकको योजनामा रहेको सरकारले भने हालै सार्वजनिक गरेको रणनीतिक

योजनाले संघ र प्रदेशहरूबीच, प्रदेश-प्रदेशबीच, प्रदेश र स्थानीय निकायहरूबीच र छिमेकी मुलुकहरूसँगको यातायात सम्पर्क प्रभावकारी, दिगो, भरपर्दो, सुरक्षित र कम खर्चिलो बनाउने तयारी गरेको छ ।

नेपाललाई सन् २०२२ सम्ममा हालका अति कम विकसित मुलुकको अवस्थाबाट विकासशील मुलुकको स्तरमा पुऱ्याउने राष्ट्रिय अठोटका साथ सरकारले सामाजिक एवं आर्थिक विकास र समृद्धिका लागि पूर्वशर्तका रूपमा यातायात पूर्वाधारको अत्यन्त ठूलो महत्त्व हुने यथार्थ महसूस गर्दै यो योजना अधि सारेको हो । राष्ट्रिय एकता, अखण्डता, क्षेत्रीय सन्तुलन र देशका विभिन्न भू-भागका जनताका बीच आपसी सु-सम्बन्ध कायम गरी समृद्ध नेपाल निर्माणको आधार तयार गर्ने गरी राष्ट्रिय सडक सञ्जालको विकास, सुदृढीकरण एवं सम्भार गर्न लागेको मन्त्री गच्छदारको भनाई छ । उनका अनुसार, स्थानीय जनतामा सडक यातायातको पहुँचलाई प्रदेश र केन्द्रसम्म बाह्रै महिना सहज, सुलभ, सुरक्षित, प्रभावकारी, दिगो एवं भरपर्दो रूपमा विकास गरिनेछ । योजना सफल भयो भने देशको राजधानी काठमाडौं र प्रत्येक प्रदेशको राजधानीलाई राष्ट्रिय राजमार्गसँग कम्तिमा एउटा चार लेन सडक र अन्य वैकल्पिक सडकबाट समेत जोडिने छ । राष्ट्रिय सडक सञ्जाललाई व्यापार विस्तार, विविधीकरण एवं अन्तरदेशीय पारवहन तथा व्यापार विस्तारमा टेवा पुग्ने गरी विकास गरिनेछ ।

सडकमा डोलिडार र सडक विभाग

नेपालमा सडक बनाउने जिम्मेवारी दुईवटा मन्त्रालयले पाएका छन्, संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभाग (डोलिडार) र भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयले सडक विभागमार्फत । डोलिडारमार्फत सरकारले हालसम्म करिब ६० हजार किलोमिटर ग्रामीण सडक निर्माण गरिसकेको छ भने सडक विभागमार्फत करिब २८ हजार किलोमिटर सडक बनाइसकेको छ ।

स्थानीय स्तरका सडक जोड्ने पुल डोलिडारले बनाए पनि रणनीतिकका साथै अन्य ठूला ग्रामीण सडक जोड्ने पुल सडक विभागले बनाउँछ । विभागले हालसम्म एक हजार आठ सय ५४ पुल बनाइसकेको छ भने करिब ५ सय ५० पुल निर्माणाधीन अवस्थामा छन् । सडक विभागबाट निर्माण हुने रणनीतिक महत्त्वका सडक तथा पुलहरू अबदेखि न्यूनतम दुई लेनमा निर्माण गरिने छन् ।

सरकारले पाँच वर्षे योजनामार्फत लामो दूरीको मालसामान ढुवानी तथा यात्रुको आवागमनलाई किफायती एवं प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न पूर्व-पश्चिम (मेची-महाकाली) तथा रसुवागढी-काठमाडौं-पोखरा-लुम्बिनी विद्युतीय रेलमार्ग निर्माणका साथै भारतीय सीमाबाट महत्त्वपूर्ण औद्योगिक व्यापारिक सहर/क्षेत्रहरूमा रेल सेवा सञ्चालन गर्ने कार्य प्रारम्भ गर्ने गरी रेल यातायातको विकास गर्नेछ । सडक एवं रेल यातायातको सहयोगी तथा परिपूरक माध्यमका रूपमा संभाव्यताको आधारमा जल यातायात तथा रज्जु मार्गको समेत विकास गर्नेछ ।

नेपाली जनताले सडकको सपना देख्नु यसकारण स्वाभाविक छ, किनकी हालसम्म नेपालमा चार लेनको कालोपत्रे सडक जम्मा ४५ किलोमिटरमात्रै छ । दुई लेनको कालोपत्रे सडक एक हजार दुई सय ६६ किलोमिटर अर्थात् लगभग पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीसम्मको दूरीमात्र अनि एक लेन (इन्टरमिडियट) को कालोपत्रे सडकको लम्बाई पाँच हजार किलोमिटर पनि पुग्दैन अर्थात् चार हजार नौ सय ४५ मात्र । विकासको आधारभूत र न्यूनतम पूर्वाधार भनेकै सडक हो । सडक बनेपछिमात्र अन्य विकासको बाटो खुल्छ । यसरी गहन ढंगबाट विकासको मर्म बुझेकालाई चित्त नबुझे गरी नेपालमा रणनीतिक सडक बनाइएको छ, १४ हजार सात सय ९७ किलोमिटर ।

पूर्व-पश्चिम राजमार्गहरूको विकास

सरकारले पूर्व-पश्चिम राजमार्गको वैकल्पिक सडकका रूपमा धरान-चतरा-गाईघाट-कटारी-सिन्धुली बजार-हेटौँडा सडक (३१८ किलोमिटर)

र तुल्सीपुर-पुरन्धरा-बोटेचौर सडक (८६ किलोमिटर) दुई लेनको कालोपत्रे गर्ने काम तीन वर्षभित्र सक्ने लक्ष्य लिएको छ । पूर्व-पश्चिम राजमार्गको काँकडभिट्टा-बुटवल (५८८ किमी) खण्ड पाँच वर्षमा चार लेनको एक्सप्रेसवे निर्माण कार्य सम्पन्न गरिनुका साथै बुटवल-गड्डाचौकी (४३९ किमी) खण्डको विस्तृत अध्ययन परियोजना (डिपीआर) तयार गरी लेन विस्तारको काम पाँच वर्षभित्रमा सुरु हुनेछ । यसैगरी, सरकारले तीन वर्षभित्र सम्पन्न गर्ने गरी पृथ्वी राजमार्गको मुग्लिङ-पोखरा सडक खण्ड (९० किमी) चार लेनमा र रत्न राजमार्गको कोहलपुर-सुर्खेत (८५ किमी) खण्ड तथा सिद्धार्थ राजमार्गको बुटवल-पोखरा (१५७ किमी) खण्डलाई दुई लेनमा स्तरोन्नती गर्ने भएको छ ।

मध्यपहाडी (पुष्पलाल) राजमार्गको कूल लम्बाई एक हजार सात सय ९७ किमीमध्ये पुनः रेखांकन भएका खुर्कोट-पातीभञ्ज्याङ खण्डको करिब एक सय १७ किमी ट्याक निर्माण कार्य दुई वर्षभित्र सम्पन्न हुनेछ भने एक हजार ७९ किलोमिटर सडकलाई दुई लेनको कालोपत्रे गर्ने काम सम्पन्न गर्न पाँच वर्ष लाग्नेछ । उक्त सडकमा एक सय पाँचवटा पुल बन्नेछन् । पूर्व-पश्चिम जोडन र भारतीय सीमा आसपासहुँदै बन्न लागेको अर्को सर्वाधिक महत्वको हुलाकी राजमार्ग एक हजार सात सय ९२ किलोमिटरको पनि पाँच वर्षभित्रै सक्ने सरकारको प्रतिवद्धता देखिएको छ । संसदीय विकास समितिका सभापति रविन्द्र अधिकारीले पूर्व-पश्चिम र उत्तर-दक्षिण जोड्ने राजमार्ग, व्यापारिक एवं महत्वपूर्ण सडकहरूको विकासलाई प्राथमिकता दिई चाँडोभन्दा चाँडो काम सक्न बैठक, ताकेताजस्ता काम गरिरहेका छन् । हुलाकी राजमार्गको कूल लम्बाईमध्ये नौ सय ७५ किलोमिटर पूर्व-पश्चिमको र उत्तर-दक्षिण जोड्ने सडकहरूको लम्बाई आठ सय १७ किलोमिटर हुनेछ ।

उत्तर-दक्षिण राजमार्गहरूको विकास

नेपालको भौगोलिक बनोट हिमाल, पहाड र तराई गरी तीन खालको संरचनामा छ । पूर्व-पश्चिम जोड्ने

सडकहरूमात्र बनाएर पुग्ने वा नेपाल सम्पन्न हुने अवस्था छैन । यसका लागि दर्जनौं उत्तर-दक्षिण राजमार्ग पनि निर्माण हुनु अत्यावश्यक छ । यसका लागि उत्तरबाट बग्ने नदीको दायाँ-बाँया सडक बनाउन सकेमात्र पनि विकासको संभावना बलियो हुनेछ ।

तीन सय १० किलोमिटर लामो रानी-विराटनगर-इटहरी-धनकुटा-लेगु वा-खाँदबारी-किमाथांकाको कोशी करिडोर पनि पाँच वर्षमा दुई लेनको हुनेछ जसमा ८४ किलोमिटर ट्याक खोल्नुपर्ने हुन्छ । कालीगण्डकी करिडोर (३९० किमी) मध्ये राम्दी-जोमसोम (२०२ किमी) सडक कालोपत्रे स्तरमा र जोमसोम-कोरला (एक सय किमी) सडक तीन वर्षमा ग्रयाभेल स्तरमा दुई लेनको बन्नेछ । भारतसँग चीन जोड्ने सबैभन्दा छोटो र महत्वपूर्ण ठोरी-भण्डारा-मलेखु-गल्छी-त्रिशुली-वेत्रावती-स्याफ्रुबेसी-रसुवागढी सडक (१८८ किमी) को गल्छीदेखि गढीसम्मको ८२ किलोमिटर दुई लेनको सडक खण्ड दुई वर्षमा र ठोरीदेखि मलेखु पाँच वर्षमा सम्पन्न हुनेछ ।

अर्को मुख्य उत्तर-दक्षिण करिडोर र चीन-भारत व्यापारको प्रमुख नाका वीरगञ्ज-हेटौंडा-नारायणघाट-मुग्लिङ-काठमाडौँ-धुलिखेल-दोलालघाट-बाह्रबिसे-कोदारी खण्ड (३९० किमी) पनि सरकारको पाँच वर्षे रणनीतिक योजनामा परेको छ । जसमा धुलिखेलदेखि बाह्रबिसेको ६२ किलोमिटर खण्ड चार लेनमा र बाह्रबिसेदेखि कोदारी खण्डको २५ किलोमिटरलाई दुई लेनको बनाइने छ । तीनकुनेदेखि सूर्यविनायक खण्डको नौ किलोमिटर चार लेनको छ अब जापान सरकारकै सहयोगमा सूर्यविनायकदेखि धुलिखेलसम्मको १७ किलोमिटर पनि पाँच वर्षभित्रै चार लेनको बनाइने छ ।

भिट्टामोड-ढल्केवर-सिन्धुली-मन्थली-दोलखा-सिंगटी-लामाबगर-लाप्चा सडक (३१० किमी) पनि तीन वर्षभित्रै दुई लेनको बनाइसक्ने सरकारको लक्ष्य छ । लुम्बिनी चक्रपथ करिब पाँच सय किलोमिटरको हुनेछ । पाँच वर्षभित्रै सकिने यो चक्रपथ लुम्बिनी-भैरहवा-त्रिवेणी-दुम्किवास-गैँडाकोट-राम्दी-

रिडी-तम्घास-सन्धिखर्क-गोरुसिंघे-तौलिहवा-लुम्बिनी सेरोफेरोको हुनेछ । पाँच सय २१ किलोमिटरको जमुनियाँ-नेपालगञ्ज-बांगेसिमल-खुलालु-लैफु-सिमिकोट-हिल्साको बाँकी एक सय ४३ किलोमिटर ट्याक निर्माण कार्य पनि पाँच वर्षभित्र सम्पन्न गरी कालोपत्रे गर्ने काम थालिनेछ । उत्तर-दक्षिणको सालभन्डी-सन्धिखर्क-ढोरपाटन-बडहरे (१९५ किमी), बाग्लुङ-खारावाङ-तम्घास-सन्धिखर्क-भालुवाङ (२१० किमी), दिक्तेल-सल्लेरी (७५ किमी) सडकहरूको विकास र स्तरोन्नतीको काम पनि पाँच वर्षभित्र सुरु गर्ने सरकारको लक्ष्य छ ।

रेल-वे सडकको विकास

अब भारत र चीनका जनताले भैं नेपाली जनताले पनि नौ सय ४५ किलोमिटर लामो मेची - महाकाली विद्युतीय रेलमार्ग निर्माण हुने भएको छ । जसअन्तर्गत बर्दबास-सिमरा-वीरगञ्ज एक सय ३६ किलोमिटर रेलमार्गको ट्याकवेड खोल्ने साथै सोका लागि पुल-पुलेसाको निर्माण गर्ने काम हुनेछ । बर्दबासबाट काँकडभिट्टासम्मको दुई सय ६२ किलोमिटरको ट्याकवेड तथा पुल-पुलेसा निर्माण हुनेछ । यी दुई काम क्रमशः चार र पाँच वर्षभित्र सम्पन्न हुनेछन् । सरकारले बुटवलदेखि गड्डाचौकीसम्मको छ सय ६७ किलोमिटर विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन तयार पार्ने कार्य सम्पन्न गरी ट्याकवेड तथा पुल-पुलेसाको निर्माण काम पनि दुई वर्षभित्र सुरु गर्ने भएको छ ।

एक वर्षभित्र एक सय ७५ किलोमिटर लामो निजगढ-हेटौंडा-भरतपुर-अमरापुरी विद्युतीय रेलमार्गको डिपीआर तयार पार्ने कार्य पनि सम्पन्न गरिने छ । तीन वर्षभित्र ६९ किलोमिटरको जयनगर-जनकपुर-बर्दबास रेलमार्ग निर्माण एवं सञ्चालनमा आउने छ । दुई वर्षभित्र १३ किलोमिटर लामो कटहरी-विराटनगर-बथनाहा रेलमार्ग पनि निर्माण एवं सञ्चालन गर्ने सरकारको दाबी छ । देशको रेलमार्ग विकास एवं रेलवे सेवा सञ्चालन गर्न सक्षम हुने गरी रेल विभागको सुदृढीकरण समेत गरिने छ ।

डोल्पा र हुम्लामा पनि पाँच वर्षभित्रै सडक

सडक सञ्जालबाट नजोडिएका मुलुकका बाँकी दुई जिल्ला सदरमुकाम हुम्लाको सिमिकोट र डोल्पाको दुनैलाई पनि सरकारले पाँच वर्षभित्रै राष्ट्रिय सडक सञ्जालसँग जोड्ने भएको छ। डोल्पाको दुनैलाई डेढ वर्षभित्र, हुम्लाको सिमिकोटलाई चीन तर्फबाट ट्याक खोलेर दुई वर्षभित्र र कालिकोट तर्फबाट पाँच वर्षभित्र जोड्ने लक्ष्य रहेको छ। कालोपत्रे हुन बाँकी भोजपुर, खोटाङ, मुस्ताङ, बाजुरा, मनाङ र मुगु गरी ६ जिल्लाका सदरमुकामसम्म कालोपत्रे सडक सञ्जाल पुऱ्याउने काम पनि सरकारले गर्नेछ। मध्यपहाडी (पुष्पलाल) लोकमार्गको एक हजार सात सय ९७ किलोमिटर दुई वर्षभित्र दुई लेनको हुनेछ।

सुरुङ मार्ग र भूकम्पपछि सडक-पुल

त्रिभुवन राजपथको नागढुंगा तथा लामाबगर-लाप्चा सडकमा सुरुङ निर्माण गरिनेछ। टोखा-गुर्जेभञ्ज्याङ सडक तथा सिद्धार्थ राजमार्गको सिद्धबाबा खण्ड लगायत अन्य सम्भाव्य सडक खण्डहरूमा सुरुङमार्गको आर्थिक

एवं प्राविधिक संभाव्यता अध्ययन सुरु गरी सोका आधारमा निर्माण कार्य सुरु गरिने छ।

अरनिको राजमार्ग, विपी राजमार्ग, गोरखा-बारपाक सडकलगायत भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त भएका सम्पूर्ण सडक एवं पुलहरूका साथै दोलखा-सिंगी, पाँचखाल-मेलम्ची र धादिङ-आरुघाट-गोरखा सडक गरी जम्मा एक सय ३५ किलोमिटर सडकलाई भूकम्प पछिको पुनर्निर्माणको नमूना सडकका रूपमा स्तरोन्नती तथा पुनर्निर्माण तीन वर्षभित्र गर्ने काम हुनेछ।

र अन्त्यमा,

काठमाडौं उपत्यकाका सडक सुदृढिकरणका साथै यातायात व्यवस्थापनका विविध विकासका लागि पाँच वर्षमा आठ सय १६ अर्ब रूपैयाँको बजेट खर्च गर्ने गरी सरकारले पाँच वर्षे रणनीतिक योजना अघि सारेको हो। सोका लागि भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालयको नियमित वार्षिक बजेटका अतिरिक्त आगामी आर्थिक वर्ष एक सय पाँच अर्ब, त्यसपछि क्रमशः

एक सय ५० अर्ब, एक सय ७७ अर्ब, एक सय ८७ अर्ब र एक सय ९७ अर्ब रूपैयाँ गरी कूल आठ सय १६ अर्ब खर्च गर्ने महत्वाकांक्षी काम सरकारले गर्दैछ। हुनत वर्तमान ओली सरकारले मुलुकभरका सबै सडकमा सौर्य उर्जा सडक बत्ती राखेर झलमल पार्ने, सबै निजी-सरकारी भवनमा सौर्य उर्जा राख्ने, हावाबाट बिजुली निकाल्ने, लोडसेडिङको पूर्ण अन्त्य गर्ने, घर-घरमा ग्याँसको पाइप पुऱ्याउने, आगामी वर्षभित्र मेलाम्चीको पानी ल्याएर सडकहरू समेत सफा गर्नेजस्ता थुप्रै 'सपना' देखाएको छ। अझ चीन र जापानमा जस्तै अत्याधुनिक र तीब्र गतिमा चल्ने चुच्चे रेलसमेत चलाएर देखाउने प्रतिवद्धता प्रधानमन्त्री ओलीले गरेका छन्। जे होस्, सडकको पाँच वर्षे रणनीतिक योजना सार्वजनिक गरेर मात्र भए पनि हाललाई जनतालाई 'मनको लड्डु' खुवाएको छ, सरकारले। यो र प्रस्तुत यी 'सपना' पाँच होइन, एक दसकभित्रै भए पनि 'विपना' मा परिणत गर्न सके जनताले 'समृद्ध नेपाल' को सपना देख्न थाल्नेछन्।

नगरपालिकाको संक्षिप्त विवरण

- जम्मा नगरपालिका संख्या : २१७
क. महानगरपालिका : १
ख. उपमहानगरपालिका : १२
ग. नगरपालिका संख्या : २०४
- नगरपालिकाहरूको कूल जनसंख्या : १,१०,६९,४९५ जना
- नगरपालिकाले ढाकेको कूल क्षेत्रफल : २०,३८१ वर्ग किलोमिटर
- नगरपालिका नभएका जिल्लाहरू : ७ जिल्ला (मुगु, डोल्पा, कालिकोट, हुम्ला, रसुवा, मनाङ्ग र मुस्ताङ्ग)
- नगरपालिका मात्र भएका (गाविस नभएका) जिल्लाहरू : २ जिल्ला (काठमाडौं र भक्तपुर)
- क्षेत्रफलमा सबैभन्दा सानो बनेपा नगरपालिका (५.५६ वर्ग कि.मि.) र सबैभन्दा ठूलो डडेल्धुराको पर्शुराम नगरपालिका (४१४ वर्ग कि.मि.) हुन्।
- जनसंख्यामा सबैभन्दा थोरै लमजुङ्गको करापुटार नगरपालिका (१०,८३६ जनसंख्या) हो भने सबैभन्दा बढी भएको काठमाडौं महानगरपालिका (१०,०३,२८५ जनसंख्या) हो।

नगरपालिकाहरूको संरचना र विकासका समस्या तथा समाधान

- ई. गिरिजाप्रसाद गोरखाली*

विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त अनुरूप स्थानीय स्वायत्त शासनलाई राज्य सञ्चालन प्रणालीको आधार बनाई २०५५ सालमा नगरपालिका ऐनलाई स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनमा समावेश गरेर कार्यान्वयनमा ल्याइयो। यस ऐनले शासन तथा विकास निर्माण प्रक्रियामा स्थानीय जनताको अधिकाधिक सहभागी हुने व्यवस्था गरेको छ। यस ऐनले नगरपालिका क्षेत्रको प्रशासन, विकास निर्माणको लागि आवश्यक श्रोतसाधन परिचालन गर्ने र त्यसको विनियोजन सन्तुलित प्रतिफल आउने गरी गर्न सक्ने नगरपालिकाको संरचना र आवश्यक कानूनी व्यवस्था गरेको छ।

जनताको सबैभन्दा निकटको सरकार 'नगरपालिका' ले जनताको दैनिक क्रियाकलाप तथा स्थानीय (नगरस्तरीय) विकास निर्माण सहयोग गर्न योजनाहरू तर्जुमा र सञ्चालन गर्ने जिम्मेवारी र अधिकार दिइएको छ। हुन त नगरपालिकाको इकाईको रूपमा कानूनी व्यवस्था अनुरूप व्यवहारिकरूपमा वडा नागरिक समाज वा/तथा टोल-लेन समितिहरू नगरक्षेत्रको प्रशासन तथा विकास निर्माण कार्यमा संलग्न रहेको देखिन्छ। यस ऐनले नगरपालिकालाई विभिन्न न्यायिक अधिकार र तोकिएका दरमा नबढ्ने गरी कर लगाउने अधिकार समेत प्रदान गरेको छ।

यसरी आफ्नो क्षेत्रका लागि नगरपालिकालाई स्वायत्त बनाई नगरपालिकाभन्दा बाहिरी क्षेत्रको पनि अत्याधिक सरोकार रहने वा आफ्नो क्षेत्रभन्दा बढी क्षेत्र ओगट्ने भई नगरपालिका आफैले मात्र गर्न नसक्ने कामहरूका लागि जिल्ला विकास समितिमा पठाउने व्यवस्था गरिएको

छ। स्थानीय निकायसम्बन्धी सामान्य व्यवस्थामा नेपाल सरकारले निर्देशन दिन सक्ने र राष्ट्रिय योजना आयोग र सम्बन्धित जिल्ला विकास समितिले दिएको विकास-निर्माण कार्यसम्बन्धी निर्देशन मान्नुपर्ने बाध्यता बाहेक नगरपालिका आफ्नो छुट्टै छाप भएको व्यक्तिसरह अधिकार यसको स्वशासित र संगठित संस्था बनाइएको छ।

वडा समिति, नगर परिषद् तथा नगरपालिकाको काम, कर्तव्य र अधिकार ऐनले प्रष्ट्याएको छ। नगरपालिका क्षेत्रमा अनिवार्यरूपमा गर्नुपर्ने भनी ऐनले उल्लेख गरेका काम र कर्तव्यको छोटकरी विवरण निम्नानुसार छन् :-

- **अर्थसम्बन्धी** : वार्षिक बजेट, योजनाहरू परिषद्बाट स्वीकृत गराई कार्यान्वयन गर्ने र लेखा राख्ने।
- **भौतिक विकाससम्बन्धी** : भू-उपयोग नक्सा बनाई खानेपानी, ढल विकास, मनोरञ्जन स्थल, सार्वजनिक शौचालय, भवन निर्माणको नक्सा पास गर्ने व्यवस्था गर्ने।
- **वातावरण तथा सरसफाईसम्बन्धी**: जल, वायु तथा ध्वनी प्रदूषण नियन्त्रण गर्ने; प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण, फोहरमैलाको व्यवस्थापन गर्ने।

- **शिक्षा तथा खेलकुदसम्बन्धी** : पिछडिएका उत्पीडित जनजातिहरूलाई छात्रवृत्ति, प्रौढशिक्षा, अनौपचारिक शिक्षा, पुस्तकालय, खेलकुद विकास कार्यक्रमहरूको व्यवस्था मिलाउने।
- **संस्कृतिसम्बन्धी** : संस्कृति, धर्म, पुरातत्व, भाषा, कलाको संरक्षण सम्बर्द्धन गर्ने गराउने।
- **निर्माण तथा यातायात सम्बन्धी** : नेपाल सरकारको जिम्मामा रहेका बाहेकका सडक, पुल आदि सवारी विसौनीको निर्माण सम्भार तथा व्यवस्था गर्ने।
- **स्वास्थ्य सेवासम्बन्धी** : नगरस्तरीय स्वास्थ्य केन्द्रको व्यवस्था गर्ने गराउने जनस्वास्थ्यको प्रवर्द्धन गर्ने गराउने।
- **समाज कल्याणसम्बन्धी** : बेवारिसे मृत व्यक्ति, असहाय, अनाथ महिला तथा बालबालिका सम्बन्धी कार्य गर्ने गराउने।
- **उद्योग तथा पर्यटन सम्बन्धी** : प्राकृतिक, सांस्कृतिक तथा पर्यटकीय सम्पदाको संरक्षण, सम्बर्द्धन गर्ने गराउने।

यी अनिवार्य कार्यहरूका साथ केही ऐच्छिक काम, कर्तव्यको व्यवस्था गरिएको छ। यसरी नगर क्षेत्रको विकास-निर्माण गर्ने काम कर्तव्य तोकी आवश्यक स्रोत परिचालन गर्न सक्ने व्यवस्थासमेत गरेको छ। नेपाल सरकारबाट स्रोतसाधन, रायसुभाष तथा सहयोग प्राप्त गर्न ऐनको दफा २४० को (२) मा बजेट तथा कार्यक्रमको सम्बन्धमा 'अन्य मन्त्रालयहरूसँग सोभै सम्पर्क राख्न सक्नेछ' भन्ने उल्लेख गरिएको छ।

* पूर्वाधार योजनाविद्, सिभिल इन्जिनियर, पूर्वसहसचिव, नेपाल सरकार

यसरी संविधानको भावना विकेन्द्रीकरण अनुरूप नगरपालिका हुँदाहुँदै पनि नेपाल सरकारको अंगको रूपमा नगर विकास समितिहरू नगर विकास समिति ऐन अन्तर्गत गठनगरिएका छन्। नगरपालिका घोषणा भइसकेका सहरी क्षेत्र वा एकभन्दा बढी गाउँ विकास समिति/नगरपालिका क्षेत्र ओगट्ने सहरी क्षेत्रमा नगर विकास समिति उपयुक्त भए तापनि एउटै नगरपालिका क्षेत्रमा समिति हुँदा कामको दोहोरोपन भई कसैले नगर्ने तथा अधिकार क्षेत्रको विवादको कारण विकास निर्माण कार्य ढिलो हुने, सेवाग्राहीलाई कठिनाई भएको यथेष्ट उदाहरणहरू देखिन्छन्। यसमा सहरी विकास मन्त्रालयले एक नगरपालिका क्षेत्रमात्र वा त्यसको अंश मात्रमा नगर विकास समिति गठन नगर्ने वा हाल विद्यमान भए खारेजी गरी विकेन्द्रीकरणको भावनालाई टेवा दिए पुग्छ।

यस्तै अर्को समस्या भनेको नगरपालिकाको आफ्नो क्षेत्रभन्दा बाहिरका जनताको हितको वा सरोकार समेतको आफ्नो क्षेत्रमा पर्ने विकास-निर्माणको कार्यको स्रोत व्यहोर्न, समन्वय गर्न वा काम ठूलो वा प्राविधिक जटिलताको कारण नगरपालिका स्वयंले गर्न नसक्न वा नचाहन सक्दछ। यसका लागि जिल्ला विकास समितिहुँदै वा सिधै नेपाल सरकारसँग अनुरोध गर्न सकिन्छ।

नेपाल सरकारको सहयोग लिनुपर्दा धेरैजसोले नगरपालिकालाई सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको स्थानीय कार्यालयको रूपमा लिएको देखिन्छ। कतिपयले त स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनको दफा २४० को उपदफा (२) लाई हेर्दै नहेरी उपदफा (१) लाई मात्र लिएर स्थानीय निकायले नेपाल सरकारसँग सम्पर्क राखा सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय मार्फत राख्नुपर्नेछ, भनी उद्धृत गर्ने गरेको पाइन्छ। यो धारणा यति गहिरो गरी रहेको छ कि नेपाल सरकारले नै स्थानीय पूर्वाधार विकासको लागि स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि

सडक विभाग सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गत स्थापना गरेको छ। यो विभागको गठन राम्रै उद्देश्यले गठन गरिएको हुन सक्छ तर अन्य मन्त्रालय सोभै स्थानीय निकायमा पुग्न यो विभागको कारणले अप्ठ्यारो भएको छ।

प्रथमतः स्थानीय निकाय आफ्नो विकास-निर्माणको सन्दर्भमा पनि सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको घेरामा राख्न खोजेको वा रहेको देखिन्छ भने स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनको दफा २४० (२) अनुसार बजेट तथा कार्यक्रमको सम्बन्धमा स्थानीय निकायले अन्य मन्त्रालयहरूसँग सोभै सम्पर्क राख्न सकिन्छ भन्ने समेतलाई छयाँमा पारी विकास निर्माण कार्यसमेत सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको घेरामा राखी विषयगत विभागहरूबाट सहयोग लिने दृष्टिकोण तथा बाटो संकुचित भएको छ भने विषयगत विभागहरू पनि पन्छिने गरेको पाइन्छ।

यो समस्या निराकरण गर्न स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनको दफा ९६ (१) च (१) मा सडकलाई केन्द्रीय (नेपाल सरकारको जिम्मा रहेको) र स्थानीय भनी छुट्याइए भैं सम्पूर्ण विषयगत क्षेत्रलाई प्रष्टसँग छुट्याई काम, कर्तव्यहरू विभाजन गर्नु आवश्यक छ। स्थानीय निकायको जिम्मामा परेका विषयगत क्षेत्रमा पनि विशिष्ट परिस्थिति, प्राविधिक जटिलता वा कहिलेकाहिँ मात्र आवश्यक पर्ने विषयमा केन्द्रीय विभागमा माग भई आएमा सहयोग गर्ने गरी आवश्यकतानुसार सानो इकाईहरू राख्नु उपयुक्त हुन्छ।

सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयमा प्राविधिक शाखा अझ भनौं स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषि सडक विभागले माथि भनिए अनुसार गर्न विद्यमान मानसिकता परिवर्तन गर्न आवश्यक छ। नेपाल सरकारको कार्य विभाजन नियमावली २०७२ देखि नै राम्रो विश्लेषण गर्नु जरूरी छ। स्थानीय निकायहरूको

विषयगत कार्यक्षेत्रहरू स्थानीय निकायले नै गर्ने र ती निकायले गर्न नसके तत् विषयका विभाग मन्त्रालयसँग सहयोग लिने व्यवस्था गर्नुको सट्टामा यस नियमावलीमा विभिन्न बुँदामा पटक-पटक स्थानीय विकास, स्थानीय स्तरको सडक, सिँचाई, खानेपानी, ढलनिकास तथा सरसफाई, हाटबजार, कृषि सडक, गोरेटो, भोलुंगे पुल, स्थानीय पुल, स्थानीय विकास कार्य सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयको कार्यक्षेत्रमा राखिएको, स्थानीय निकायका सचिवलाई सचिव नभनी स्थानीय विकास अधिकारी, कार्यकारी अधिकृत भन्ने, छुट्टै आफ्नो छाप भएको स्वायत्त निकाय हुने व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि आफ्नो पत्रमा नेपाल सरकारको छाप प्रयोग गर्ने गराउने व्यवहार र मनस्थितिमा परिवर्तन ल्याउन अत्यावश्यक छ। सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले स्थानीय निकाय सञ्चालन (सरकार) सम्बन्धी सामान्य व्यवस्थाको निगरानी राख्ने र आवश्यक परे स्थानीय निकाय भङ्गसम्म गर्ने सिफारिस गर्ने हो।

सारांशमा भन्नुपर्दा, संविधानले गरेको व्यवस्था अनुसार विकेन्द्रीकरण अनुशरण गर्दै स्थानीय स्तरका काम स्थानीय निकायले नै गर्ने र माग गरेको अवस्थामा मात्र सहयोग गर्ने गरी स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनको दफा २४३ अनुसार सम्बन्धित मन्त्रालयले गर्ने कार्यको कार्यक्रम र अनुमानित लागत स्थानीय निकायलाई पठाएर स्थानीय निकाय मार्फत गर्ने पद्धति बसालेमा एकीकृत विकासको पहल हुन्थ्यो। स्थानीय प्राविधिक र मानवीय स्रोत बाहिरको योजनाका लागि मात्र केन्द्रको सहयोगको अपेक्षा हुने थियो।

यसरी विकेन्द्रीकरणको माग गर्ने जनतालाई सन्तोष गराउँदै केन्द्रीय सरकार तथा निकायहरू तलको अधिकार आफ्नो कब्जामा राख्न छोडेर अपेक्षा अनुरूप स्थानीय विकास र सुशासनको विकास गर्नु पर्दछ।

सामाजिक परिचालन कार्यक्रमको प्रभाव स्थानीय निकायलाई पन्यो दबाब

- पंकज अधिकारी*

आमनागरिकहरूलाई समूहमा संगठित गरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक सशक्तिकरणका माध्यमबाट उनीहरूको व्यक्तिगत, पारिवारिक तथा सामाजिक जीवनमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउँदै समूहका सदस्यहरू बीच आपसी सहयोग, सद्भाव, विश्वास, समन्वय र सहकार्य वृद्धि गरी सामाजिक पूँजी निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउने प्रक्रियालाई हामी सामाजिक परिचालन भनी बुझ्न सक्छौं ।

सामाजिक सशक्तिकरण र सामाजिक रूपान्तरणको माध्यमबाट आमनागरिकको जीविकोपार्जनमा सुधार आउँछ । सार्वजनिक क्षेत्रबाट प्रदान गरिने सार्वजनिक सेवा र सुविधालाई प्रभावकारी बनाई यस्ता सेवाहरूमा नागरिकको पहुँच सहज गराइन्छ ।

नागरिक र नागरिक संस्थाहरूलाई आफ्नो अधिकारप्रति सचेत र सजग गराइन्छ । कर्तव्य र जिम्मेवारीप्रति जागरुक गराइन्छ । नागरिकहरू विशेष गरी विपन्न वर्गको विकासका लागि विद्यमान आर्थिक-सामाजिक-सांस्कृतिक तथा अन्य संरचनागत अवरोधहरू हटाई जीवनस्तर माथि उठाउने प्रयत्न हुन्छ ।

सामाजिक पूँजीको निर्माणबाट समुदायहरूलाई आफ्ना समस्याहरू समाधान गर्न सक्षम तुल्याएर आपसी सद्भाव, मेलमिलाप र सहयोगबाट सामाजिक पूँजी निर्माण गरी सामाजिक सहिष्णुता बढाउनु र स्थानीय लोकतन्त्रको संस्थागत विकासमा सहयोग पुऱ्याउनुजस्ता विषयहरू सामाजिक परिचालनका मुख्य उद्देश्यको रूपमा लिन सकिन्छ ।

माथि उल्लिखित उद्देश्यहरू हासिल गर्ने अभिप्रायका साथ स्थानीय शासन तथा सामुदायिक विकास कार्यक्रम (LGCDP) ले आ.व. ०६५/०६६ देखि सुरु गरेको रूपान्तरणीय विधिमा आधारित सामाजिक परिचालन कार्यक्रम हाल दोस्रो चरणको अन्तिम वर्षमा प्रवेश गर्ने तरखरमा छ ।

सामाजिक परिचालन कार्यक्रमलाई व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्न सुरुमा सामाजिक परिचालन निर्देशिका २०६६ जारी भएको थियो । तत्पश्चात् गाउँ विकास समिति/नगरपालिका सामाजिक परिचालन दिग्दर्शन २०६७ र हाल सामाजिक परिचालन कार्यविधि, २०७१ बमोजिम उक्त कार्यक्रम सञ्चालित छ । सामाजिक परिचालन कार्यविधि, २०७१ को बुँदा ५.१ मा वडा नागरिक

सामाजिक परिचालन कार्यविधि, २०७१ को बुँदा नं. ५.१ बमोजिम गठन हुने वडा नागरिक मञ्चका सदस्यहरू

सामाजिक आर्थिक रूपले पछाडि परेका, सबै जातजाति समुदायको समानुपातिक प्रतिनिधित्व हुने गरी कम्तिमा ३ जना महिला सहित	६ जना
सामुदायिक संस्था (सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह, आमा समूह, ऋण तथा वचत समूह, स्थानीय क्लब, उपभोक्ता तथा समुदायमा आधारित संस्थाहरू मध्येबाट)	४ जना
गाउँ कृषि तथा वातावरण समितिका सदस्य	१ जना
वडा भित्रका विद्यालय व्यवस्थापन समितिका प्रतिनिधि	१ जना
वडा भित्रका स्वास्थ्य समितिका प्रतिनिधि	१ जना
वडा भित्रका बालकलबहरूले आफूमध्येबाट छनोट गरेका बाल प्रतिनिधिहरू (१ बालक, १ बालिका), विपन्नता स्तरीकरणअनुसार अतिविपन्नको सूचीमा परेका २ महिला र २ पुरुष गरी	६ जना
वडाभित्रका जानिफकार व्यक्तिहरू मध्येबाट वडा भेलाको छानेको व्यक्ति	१ जना
अपाङ्गता भएका नागरिकहरू मध्येबाट निजहरूले छानेका प्रतिनिधि	१ जना
जेष्ठ नागरिकमध्ये निजहरूले छानेका प्रतिनिधि (१ महिला र १ पुरुष) गरी	२ जना
वडा भित्रका महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविका	१ जना
सम्बन्धित नागरिक सचेतना केन्द्रको संयोजक	१ जना
नगर वडाभित्र टोल विकास संस्था तथा टोल सुधार समिति विद्यमान रहेको भए निजहरूले आफूमध्येबाट छानेका प्रतिनिधि १ महिला र १ पुरुष गरी	२ जना

* जिल्ला शासन विज्ञ, जिविस भक्तपुर

मञ्चको गठन गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ। वडाका मानिसहरूको आमभेलाबाट गठन गरिने यो वडा नागरिक मञ्चले त्यस वडाको प्रतिनिधित्व गर्दछ। सामाजिक परिचालन कार्यविधिले स्थानीय निकायको योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनमा विशेष गरी महिला, आदिवासी जनजाति, दलित वर्गलगायत अन्य लक्षित वर्गको सहभागिताको सुनिश्चिता गरेको छ। कार्यविधि बमोजिम गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकाहरूका सबै वडाहरूमा वडा नागरिक मञ्च गठन गर्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ। वडा नागरिक मञ्च गठन गर्दा लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरणको सिद्धान्त बमोजिम सबै जातजाति, लिङ्ग आदिको प्रतिनिधित्वको सुचिश्चितता गरेको छ (विस्तृत विवरण बक्समा छ)। वडा नागरिक मञ्चको काम, कर्तव्य र जिम्मेवारी मध्येको “स्थानीय टोल,

बस्तीबाट प्राथमिकता प्राप्त आयोजना/परियोजनाका कृयाकलाप, परियोजना प्राथमिकीकरण गर्ने, वडा समिति समक्ष प्राथमिकताका आधारमा कार्यक्रम बजेट विनियोजनका लागि सिफारिस गर्ने” काममा वडा नागरिक मञ्चको सक्रियता बढेको छ। हाल स्थानीय निकायमा जननिर्वाचित प्रतिनिधि नभएको सन्दर्भमा वडागत तहमा समानुपातिक रूपले विकास निर्माणका कार्यहरू गर्नमा वडा नागरिक मञ्चको भूमिकालाई सबैले प्रशंसा गरेको पाइन्छ। भक्तपुर जिल्लाका नवगठित ४ वटा नगरपालिका (चाँगुनारायण, नगरकोट, सूर्यविनायक र अनन्तलिङ्गेश्वर) हरूका सबै वडाहरूमा वडा नागरिक मञ्च गठन भई क्रियाशील रहेका छन्। नगरपालिका गठन (२०७१ मंसिर १६) पश्चात् लगत्तै भएका नगर परिषद्हरूदेखि नै वडा नागरिक मञ्चको सक्रियता रह्यो।

हुनत गाउँ विकास समिति हुँदा पनि वडा नागरिक मञ्चहरू क्रियाशील रहेका भए तापनि गाविसको योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन प्रक्रियामा उनीहरूको न्यून सहभागिता थियो। गत पुस ०७२ मा भएको नगर परिषद्मा पनि वडा नागरिक मञ्चको सक्रियता भन्ने बढेको अनुभव गर्नु हुन्छ, सूर्यविनायक नगरपालिकाका कार्यकारी अधिकृत यामलाल अधिकारी। उहाँका अनुसार लक्षित वर्ग तर्फको बजेट विनियोजन (महिलालाई १०%, बालबालिकालाई १०% र आदिवासी, जनजाति, दलित, अपाङ्ग, जेष्ठ नागरिक आदिलाई १५%) गर्दा वडा नागरिक मञ्चले जे जस्ता योजना कार्यक्रम पेश गरे, नगरपालिकाले हुबहु त्यही कार्यक्रमहरू मात्र पारित गरेको छ। यसै गरी अन्य नगरपालिकाहरूमा पनि यस्तै अवस्था छ।

Target Groupwise Budget Distribution for FY 2073/074	Name of Municipality			
	Anantalingeshwor	Suryabinayak	Nagarkot	Changunarayan
Number of projects forwarded by WCFs addressing the needs of women	27	36	33	28
Number of projects forwarded by WCFs addressing the needs of children	33	58	39	25
Number of projects forwarded by WCFs addressing the needs of DAG (Dalit, Muslim, Janjati, handicapped & others) that included in annual plan of LBs	48	63	11	41
Number of projects forwarded by WCFs addressing the needs of women that included in annual plan of LBs	27	35	33	24
Number of projects forwarded by WCFs addressing the needs of children that included in annual plan of LBs	33	58	32	23
Number of projects forwarded by WCFs addressing the needs of DAG (Dalit, Muslim, Janjati, handicapped & others) that included in annual plan of LBs	48	62	11	37
Total budget allocated by LBs in annual plan addressing the needs of women (000)	3000	2660	1425	3200
Total budget allocated by LBs in annual plan addressing the needs of children (000)	3000	2660	1425	3185
Total budget allocated by LBs in annual plan addressing the needs of DAG (Dalit, Muslim, Janjati, handicapped & others)	4500	3990	2137	4740

स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि, २०६९ ले व्याख्या गरेको लक्षित वर्ग र उनीहरूका लागि निर्धारण गरेको न्यूनतम बजेट रकम तोकिएको वर्गमा पुग्न सकेमा मात्र राज्यले गरिवी निवारणका लागि लिएको लक्ष्य पूरा गर्न मद्दत मिल्छ। यस कार्यमा वडा नागरिक मञ्चहरू सक्रिय रूपले लाग्नु सामाजिक परिचालन कार्यक्रमको एउटा सफलता हो भन्न सकिन्छ। जसमा स्थानीय निकायहरूको योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनमा लक्षित समूहको सहभागिताको सुनिश्चिता हुन र यसको कार्यान्वयन हुन सक्नु नै आजको सफलता हो। हुनत सामाजिक परिचालन कार्यक्रमभित्र अन्य सम्भागहरू पनि छन् जस्तै : नागरिक सचेतना केन्द्र गठन संचालन, जीविकोपार्जन सुधार कार्यक्रम, पूँजीगत पूर्वाधार अनुदान आदि। यी कार्यक्रमहरूले पनि पछाडि परेका वा पारिएका वर्गहरूको आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा सहयोग पुऱ्याउने कार्यहरू पर्दछन्।

भक्तपुर जिल्लाका यी नवगठित चारवटै नगरपालिकाका कार्यकारी अधिकृतहरू लगायत कर्मचारीहरूको अनुभवमा अबका दिनमा नगरपालिका एकैले “हामी गर्दैछौं वा तँलाई यो कार्यक्रम लैजा” भन्ने अवस्था छैन। अर्थात् सबै सचेत भइसकेका छन्। राज्यले कसका लागि कति बजेट विनियोजन गर्नु भनेको छ र त्यस बजेटबाट कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयन

गर्ने सरोकारवालाहरू को को हुन् भन्ने कुरामा प्रायशः सबै सजग भइसकेको अवस्थाले गर्दा स्थानीय निकायहरूको योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनमा पारदर्शिता र जवाफदेहिता अभिवृद्धि भएको छ भन्ने अवस्था छ। स्थानीय निकायको योजना तर्जुमा प्रक्रिया सहभागितामूलक योजना तर्जुमा प्रक्रिया अर्थात् Bottom up Planning Process हो। यसमा जुन वर्गका लागि भनेर योजना तथा कार्यक्रम तय गरिने हो, त्यस कार्यमा सम्बन्धित वर्गकै अधिकतम सहभागिता भएमा मात्र त्यसको सही सदुपयोग हुन्छ वा उनीहरू लाभान्वित हुन्छन् भन्न सकिन्छ।

यो अभ्यास हाल आएर सार्थक बन्दै गएको छ अर्थात् तोकिएका लक्षित वर्गका लागि योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्दा उनीहरूको सहभागिता विना गर्नु असम्भव छ। यी सबै सफल अभ्यासको श्रेय पाउनेहरूमध्ये सामाजिक परिचालकहरू पनि हुन्। यी चारवटा नगरपालिकाहरूमा साविक गाविस बराबर १/१ जना सामाजिक परिचालकहरू कार्यरत रहेका छन्। वडा नागरिक मञ्चको गठन, पुनर्गठनदेखि नियमित बैठक तथा योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन कार्यको सहजीकरणमा उनीहरूको प्रशंसनीय भूमिका रहेको छ भन्नु दुईमत नहोला। नेपालका स्थानीय निकायहरूमा जननिर्वाचित प्रतिनिधिविहितताको अवस्थादेखि नै स्थानीय निकायको योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र

अनुगमनलाई कसरी प्रभावकारी रूपमा निरन्तरता दिने भन्ने विषयमा संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय (पहिले स्थानीय विकास मन्त्रालय) सजक रहेको देखिन्छ। सुरुको अवस्थामा स्थानीय निकायका सचिवको संयोजकत्वमा अन्य विषयगत कार्यालयका प्रतिनिधिहरू समेत रहेको स्थानीय निकाय बोर्ड गठन भएकोमा हाल स्थानीय निकायका सचिवहरू मात्र स्थानीय निकायको बोर्डको अध्यक्ष रहने व्यवस्था छ। हाल सञ्चालन भइरहेको सामाजिक परिचालन कार्यक्रम पनि स्थानीय निकायको योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनमा सहयोग पुऱ्याउने वा व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले परिकल्पना गरी कार्यान्वयन भइरहेको भन्न सकिन्छ।

माथि नै उल्लेख गरिए अनुसारको वस्ती तथा टोलस्तरका योजना छनौट, प्राथमिकीकरण, स्वीकृति, कार्यान्वयन र अनुगमनमा सामाजिक परिचालन कार्यक्रमको माध्यमबाट गठन भएका वडा नागरिक मञ्चको भूमिमा महत्वपूर्ण रहेको छ। कार्यक्रमको सुरुमा यो कार्यक्रम राजनीतिक दलको विरोधी हो भन्ने आवाजहरू नसुनिएका होइनन्। तर सामाजिक परिचालन कार्यविधिले यो वडा नागरिक मञ्च स्थानीय चुनाव पश्चात् पनि क्रियाशील रहने भन्ने व्यवस्था गरिदिए पश्चात् राजनैतिक दलहरूले पनि यसलाई आफ्नो सारथीको रूपमा बुझ्न सकेको अवस्था छ।

व्यक्ति, संघ, संस्था, निकाय र सरकारी कार्यालयहरूको मन जित्न सफल भएको छ। २०६२ सालदेखि प्रकाशित भए पनि बीचमा प्राविधिक कारणले स्थगित भएको यो पत्रिकाका पछिल्ला (यो सहित) चार अंकले पुनः दरिलो उपस्थिति जनाइसकेको छ। पछिल्ला तीन अंक क्रमशः भूकम्प, प्रविधि र नगरपालिका विशेषांकजस्तै विविध विषयमा विशेषांकहरूको निरन्तरता चाहन्छौं। साथै पत्रिकाको समग्र सफलताको शुभकामना पनि दिन चाहन्छौं।

चन्द्रमणि भट्टराई
सचिव

गोपीकृष्ण दुंगाना
अध्यक्ष

विकास पत्रकार मञ्च, काठमाडौं
Forum of Development Journalists' (FoDeJ)

नेपालमा सिस्टर-सिटीको अवस्था र अवसर

- कलानिधि देवकोटा*

दुई भिन्न सहरहरूले पारस्परिक हित र सहकार्यका लागि गर्ने सम्झौता हो भगिनी सम्बन्ध अर्थात् सिस्टर सिटी। यस्तो सम्बन्ध स्थापना गर्नका लागि भौगोलिक, सांस्कृतिक, सामाजिक एवं आर्थिक हैसियत समान भएका दुई भिन्न सहरहरूलाई उपयुक्त मानिन्छ।

तापि पारस्परिक हित र सहकार्यका लागि स्थापित गरिने सम्बन्ध भएकाले यसको निश्चित मापदण्ड भने छैन। यस्तो सम्बन्ध दुवै सहरहरूका मेयर वा नगर प्रमुख वा प्रशासकले सम्झौता पत्रमा हस्ताक्षर गरेपछि विधिवत सुरु भएको मानिन्छ। बेलायतमा भगिनी सहरलाई जुम्याहा सहर (Twin Cities/Towns) का रूपमा बढी उल्लेख गरिन्छ। बेलायतका सहरहरूलाई यूरोपका अन्य सहरहरूसँग सम्बन्ध कायम गरी अनुभव आदान-प्रदान गर्ने गरिएको पाइन्छ। त्यसैगरी, जर्मनीमा Partnerstadt अर्थात् Partner Town/City भनिन्छ भने फ्रान्समा Ville Jumelée (Twinned Town/City) भनिन्छ। त्यसैगरी नेदरल्याण्डमा Stedenband (City bond) भनिन्छ। उत्तर र दक्षिण अमेरिका, एशिया प्रशान्त र दक्षिण एशिया एवं अष्ट्रेलियामा भने भगिनी सहर (City Sister) कै रूपमा सम्बोधन गरिन्छ।

भगिनी सहरको अवधारणा मुलतः दोस्रो विश्वयुद्धपछि सांस्कृतिक र शैक्षिक अनुभव आदान-प्रदानका माध्यमले दौत्य सम्बन्धको पुनर्स्थापनाका लागि सुरु गरिएको थियो। युद्धपछि विग्रेको सम्बन्धलाई जनताको तहबाट स्थानीय सरकारहरूलाई अघि लगाई सम्बन्ध सुधार गर्ने एउटा रणनीति थियो त्यो। सन् ५० र ६० को दसकमा युरोपको आर्थिक मन्दी र सामाजिक हिसाबले अस्त-व्यस्त अवस्थामा यो रणनीति उपयोगी सावित भएको मानिन्छ। विस्तारै यसको लोकप्रियता अन्य

मुलुकहरूमा बढ्दै गयो र हाल विश्वका थुप्रै सहरहरूको एक वा बढी भगिनी सम्बन्ध रहेको पाइन्छ। कुनै भगिनी सम्बन्ध निकै सकृय छन् त कुनै निस्कृय वा कम सकृय। फरक यति मात्रै हो।

नेपालका पनि विभिन्न नगरपालिकाहरूले मुलुक बाहिरका विभिन्न सहरहरूसँग भगिनी सम्बन्ध स्थापना गरेका छन्। काठमाडौं महानगरपालिकाले अमेरिकाको Eugene, Rochester Boulder Friedbank, वेला रूस, भारत, थाइल्याण्ड, म्यान्मार, चीन, कोरिया लगायतका मुलुकका सहरहरूसँग भगिनी सम्बन्ध स्थापना गरेको छ भने पोखरा उपमहानगरपालिकाले चीन, जापानको कोमागाने, ललितपुर उपमहानगरपालिकाले चीनका छेन्दु लगायत सहरहरूसँग भगिनी सम्बन्ध रहेको छ। यसैगरी जनकपुर उपमहानगरपालिकाले भारतको अयोध्या र लेखनाथ नगरपालिकाले चीन लगायत विभिन्न सहरसँग भगिनी सम्बन्ध स्थापना गरेका छन्। त्यस्तै भक्तपुरले उत्तर कोरिया र तानसेनले फ्रान्स, भुटान र भारतका सिम्लासँग भगिनी सम्बन्ध रहेको छ। विगतमा भगिनी सहर बनाउने तदारुकता नगर प्रमुख वा नगरपालिकाहरूबाट स्वतस्फूर्त रूपमा आएर मात्र हुने प्रवृत्ति रहेकोमा विगत दुई वर्षयता संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालयले नगरपालिकाहरूको कार्यकारी अधिकृतहरूसँग कार्यसम्पादन सम्झौता गर्ने कार्य सुरु गरेपछि नगरपालिकाले देशभित्र र बाहिर न्यूनतम एक-एकवटा भगिनी सहर बनाउनु पर्ने सूचक भएकोले पनि हाल यसको माग निकै बढेको छ।

हिन्दु धर्मावलम्बीहरूका लागि धार्मिक एवं सांस्कृतिक रूपमा परिचित वाराणासी तथा अयोध्यासँग क्रमशः

काठमाडौं महानगरपालिका र जनकपुर उपमहानगरपालिकाले भगिनी सम्बन्ध स्थापनाको क्रममा रहेका छन्। त्यसैगरी ईलाम र अमेरिकाको बाउल्डर, धुलिखेल नगरपालिका र दक्षिण कोरियाको उजिनसँग भगिनी सम्बन्धको पहल भइरहेको छ। यसका लागि नेपाल नगरपालिका संघले सहजीकरण र समन्वय गरिरहेको छ। यस्तो भगिनी सम्बन्धबाट विगतमा जस्तो सांस्कृतिक र सामाजिक अनुभव आदान-प्रदान गर्ने, दुई देशबीच नगरपालिकाहरूको माध्यमबाट पारस्परिक सद्भाव र सम्बन्ध सुदृढ हुनुका अलावा भूमण्डलीकरणको हालको युगमा भगिनी सम्बन्धको माध्यमबाट आर्थिक क्रियाकलापमा वृद्धि गराउन र वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्न समेत मद्दत पुगी नेपालजस्ता विकासशील मुलुकका सहरहरूले उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न सहयोगी सावित हुनेछ।

नेपालमा भगिनी सम्बन्धको उदाहरणीय नमुनाका लागि पोखरा उपमहानगरपालिका र जापानको कोमागाने सहरसँगको सम्बन्धलाई लिनु पर्दछ। यो भगिनी सम्बन्ध सन् २००१ मै भइसके पश्चात् प्रत्येक नयाँ वर्षको पहिलो साता कोमागाने नगरबाट हाइस्कूलका विद्यार्थीहरू पोखरा आउने र पोखराबासीले होमस्टे सुविधा उपलब्ध गराउने प्रचलन अभै कायम छ। तत्कालीन नगर प्रमुख कृष्ण थापाका अनुसार यो सम्बन्धको दिगोपनाका लागि कोमागाने र पोखरा दुवै सहरहरूमा Sister City Citizen Association गठन गरिएको छ जसको पोखरामा थापा आफै संस्थापक अध्यक्षका रूपमा क्रियाशील हुनुहुन्छ र कोमागानेमा तत्कालीन मेयर मसाजुनी नाकाहारा सल्लाहकारका रूपमा सकृय हुनुहुन्छ। तत्कालीन नगर प्रमुख थापा,

* कार्यकारी सचिव, नेपाल नगरपालिका संघ

नगरपालिकाका एवं स्थानीय पोखरावासीहरूको पहलमा पोखरा-कोमागाने मितेरी अस्पतालको स्थापना भई सञ्चालनमा आएको छ। अस्पताललाई आवश्यक एक्स-रे मेसिन लगायत अन्य स्वास्थ्यसम्बन्धी उपकरणहरू कामागानेले प्रदान गरेको छ। साथै अस्पताल स्तरोन्नतिको लागि JICA JPP कार्यक्रममार्फत् जापानबाट वरिष्ठ पराशदाता पठाई काम भइरहेको छ। यसैगरी, फेवातालको किनारमा दुवै सहरहरू मिली पार्क बनाउने, उद्योग वाणिज्य संघबाट व्यापार प्रवर्द्धनका लागि भ्रमण आयोजना गर्ने र पोखरा उपमहानगरको कार्यालयमा कामागाने केन्द्र र कोमागानेको कार्यालयमा पोखरा केन्द्र स्थापना गरिनेजस्ता थुप्रै क्रियाकलापहरू भइरहेका छन्। साथै अस्पताल स्तरोन्नतिको लागि JICA JPP कार्यक्रममार्फत् जापानबाट वरिष्ठ पराशदाता पठाई काम भइरहेको छ।

Wikipedia का अनुसार संसारभर १३६ राष्ट्रका २००० भन्दा बढी सहरहरू Sister City सम्बन्धमा गाँसिएका छन्। अमेरिकास्थित Sister City

International नामक संस्थाले यस्ता भगिनी सम्बन्धहरूका लागि सहयोग र सहजीकरण, प्रमाणीकरण एवं अभिलेखीकरण गर्ने गर्दछ। नगर-नगरबीच मात्र नभै नगरपालिकाहरूको संगठनहरूबीच पनि यस्तो सम्बन्ध कायम गरिएको छ। उदाहरणका लागि नेपाल नगरपालिका संघ र Federation of Canadian Municipalities (FCM) बीच सन् २००० मा संघका अध्यक्ष डोरमणि पौडेल र FCM का तत्कालीन अध्यक्षले सम्झौता पत्रमा हस्ताक्षर गरेपश्चात् दुवै पक्षबाट एक अर्का देशहरूका नगरपालिकाको अवलोकन भ्रमण गर्नुका अलावा इटहरी नगरपालिकामा एकीकृत सम्पत्ति कर Piloting Project को रूपमा सञ्चालन गरिएको थियो। उक्त कार्यक्रम सफल भएपछि तत्कालीन स्थानीय विकास मन्त्रालयले सम्पूर्ण नगरपालिकाहरूलाई इटहरीले जस्तै एकीकृत सम्पत्ति कर लागू गर्न निर्देशन गर्दै सो नगरे स्थानीय विकास शुल्कको बाट्टी किस्ता काटिदिने परिपत्र गरेको थियो। FCM र नेदरल्याण्डको नगरपालिका संघ VNG को सहकार्यमा नगरपालिका संघ लगायत एशिया

प्रशान्त क्षेत्रका अन्य स्थानीय निकायका संघ, महासंघहरूलाई क्षमता अभिवृद्धि र अनुभव आदान प्रदान गर्न सहयोग कार्यक्रम पनि सञ्चालन भएको थियो।

अन्तमा, आलोचकहरू भगिनी सहरको अवधारणालाई राजनीतिज्ञहरूको महंगो विदेश भ्रमणलाई वैधानिकता दिने एउटा तरिका मात्र भएको र सहरहरूले यसबाट केही लाभ लिन नसकेको बताउँछन्। तर, भगिनी सहरको सम्बन्ध स्थापित भइसकेपछि नगरपालिकाहरूमात्र नभई उद्योग वाणिज्य संघ, महिला समूह वा संघसंगठनहरू शैक्षिक संस्थाका प्रतिनिधिहरू लगायतका थुप्रै सेवा र समुदायका प्रतिनिधिहरूले आफ्नो व्यवसाय, व्यापार, शिक्षा लगायतका क्षेत्रहरूमा लाभान्वित भइरहेको हामीसँग जीवन्त उदाहरणहरू छन्। नेपालमा बढ्दै गइरहेका नगरपालिकाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गराउन र आर्थिक सांस्कृतिक विकासका लागि निकै फलदायी हुनेछ। नगरपालिकाहरूको भगिनी सम्बन्ध निम्न चित्रमा देखाइएको छ।

Local Govt. Associations in Partnership with MuAN

नगरपालिकाका विविध पक्षबारे अध्ययन गरिएका अभिलेखहरूको नामावली

(स्थानीय निकाय सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धानका प्रतिवेदनहरू छरिएर रहेका छन्। यो अंक नगरपालिका विशेषाङ्क भएकाले नगर सम्बन्धित उपलब्ध भएसम्मका अभिलेखहरूको सूची प्रकाशन गरेका छौं। यद्यपि यो सूची अपुरो र अधुरो छ। पाठकवृन्दले आफ्नो जानकारीमा आएका अध्ययन, अनुसन्धानका प्रतिवेदनहरूको नाम, अध्ययनकर्ता, प्रकाशक र वर्ष खुलाएर यस संस्थामा पठाइदिनु भए आगामी अंकमा प्रकाशन गर्नेछौं। अबको अभिलेखको सूची गाउँ विकास समिति, नगरपालिका र जिल्ला विकास समितिसँग सम्बन्धित छुट्टै वा समग्रमा अध्ययन गरी प्रकाशन गरिएका सबै प्रकाशनहरूलाई लिएर गरिनेछ। प्र.सं.)

नेपालीमा

- मध्यपुर थिमि नगरपालिकाको परम्परागत व्यवसाय र सीपहरूको स्थिति एक अध्ययन, नहकुल बानियाँ (मिति नखुलेको)
- काठमाडौं महानगरपालिका ऐन, २०६० दोस्रो मस्यौदा, स्थानीय विकास मन्त्रालय, २०६०
- गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिका सिमाना निर्धारण मूल प्रतिवेदन २०५३, संयोजक, प्रा. श्री रामकुमार पाण्डे, स्था.वि.मं. माघ १, २०५३
- काठमाडौं महानगरपालिकाको नागरिक बडापत्रको प्रभावकारिता अध्ययन, २०६४, सुशासनका लागि नागरिक समाज सञ्जाल, अनामनगर, २०६४
- काठमाडौं उपत्यकाको फोहरमैला व्यवस्थापनका लागि आह्वान भएका प्रस्तावहरूको वैधता, नियमितता एवं प्राविधिक प्रकृयाहरूको छानवीन गर्न गठित कार्यदलले प्रस्तुत गरेको प्रतिवेदन, संयोजक, साधुराम सापकोटा २०५३, स्था.वि.मं.
- काठमाडौं उपत्यका फोहरमैला व्यवस्थापन प्रतिवेदन, २०५६ पुस, संयोजक खेमराज नेपाल, काठमाडौं उपत्यका फोहरमैला व्यवस्थापन कार्यदल, श्रीमहल।
- विराटनगर उपमहानगरपालिका अवस्था विश्लेषण अध्ययन, अन्तिम प्रतिवेदन, जेठ २०६४, स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान, काठमाडौं
- काठमाडौं उपत्यकाका नदीहरूबाट बालुवा निष्कासन सम्बन्धी कार्यटोलीको प्रतिवेदन, २०५२ असार २८, नरेन्द्रबहादुर कायस्थ समेतको टोली
- मध्यपुर थिमि नगरपालिकाको कार्यक्षमता अनुगमन प्रतिवेदन, चैत २०६२, डि.एम.आई प्रा.लि. काठमाडौं
- नेपाल अधिराज्यका नगरपालिकाहरूको अचल सम्पत्ति विवरण २०६०, स्था.वि.मं.
- चुंगीकरका विकल्प अध्ययनसम्बन्धी कार्यटोलीको प्रतिवेदन, स्थानीय विकास मन्त्रालय/युडिएलई, माघ २२, २०५२
- इतिहासदेखि वर्तमानसम्म - नेपाल नगरपालिका संघ, काठमाडौं, २०६२ फागुन ७
- ओखरपौवा त्याण्डफिल साइट संक्षिप्त परिचय, फोहरमैला प्रबन्ध तथा स्रोत परिचालन केन्द्र, श्रीमहल, ललितपुर, माघ २०६०
- नेपालमा विकेन्द्रीकरणसम्बन्धी सार्वजनिक प्रयासहरू : खण्ड १, २, ३ - संकलक डा. द्वारिकानाथ ढुङ्गेल र सहयोगीहरू - सर्वाङ्गीण विकास अध्ययन केन्द्र (आई.आई.डि.एस.), काठमाडौं, २०६०
- सहरी तथा वातावरणीय सुधार आयोजना, इन्फो आदर्शमार्ग, बानेश्वर
- सहरी क्षेत्रमा जग्गा विकास, Muan/UNV, Kathmandu
- नयाँ बसपार्क व्यवस्थासम्बन्धी सम्झौताको कार्यान्वयन प्रतिवेदन, नेपाल नगरपालिका संघ, २००८
- स्थानीय सेवा आयोग ऐन, अन्तिम मस्यौदा, २०६०, स्थानीय विकास मन्त्रालय
- सहरी विकास, भौतिक योजना तथा विकास मन्त्रालय, २०६६
- राष्ट्रिय सहरी नीति, भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय, २०६४
- सहरी खोप तथा मातृशिशु स्वास्थ्यसम्बन्धी सुक्ष्म योजना तर्जमा, बाल स्वास्थ्य महाशाखा, स्वास्थ्य मन्त्रालय, २०६६
- नगरपालिकाको राजस्व परिचालन कार्यक्रम सम्बन्धि प्रस्ताव, नेपाल नगरपालिका संघ
- काठमाडौं महानगरपालिकाको कर्मचारी अभिलेख व्यवस्थापन अध्ययन, स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान, २०६२
- नेपालका नगरपालिकाहरूका खानेपानी तथा सरसफाई सम्बन्धी नवीन तथा सफल कार्यक्रमबारे अनुभव आदान प्रदान कार्यक्रम, नेपाल नगरपालिका संघ, २००५
- दिगो सहरी सेवा विकासको लागि कार्यपुस्तिका, नेपाल नगरपालिका संघ, २०६०
- नगरपालिकाको संक्षिप्त विवरण, स्थानीय विकास मन्त्रालय, २०६१
- नगरपालिकाको कार्य सञ्चालन निर्देशिका १-५, सहरी विकास तालिम केन्द्र, २०५२

२८. बालमैत्री नगरहरूको निर्माण, युनिसेफ, सन् २००४
२९. कलैया नगरपालिकामा खानेपानी र सरसफाई कार्यक्रमको रणनीति विकास रिपोर्ट, MuAN, UNHABITAT, सन् २००९
३०. काठमाडौं महानगरपालिका, विराटनगर र ललितपुर उपमहानगरपालिका र मध्यपुर थिमि नगरपालिकाको अर्धन्यायिक निर्णय प्रकृत्यासम्बन्धी निर्देशिका, स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान, २०६२
३१. नेपालमा संघीय राज्य प्रणाली र स्थानीय सरकारहरूको भावी संरचना, नेपाल नगरपालिका संघ, २०६६
३२. संघीय राज्यमा राजधानी उपत्यका स्वायत्त मेट्रो सिटी तथा नगर सरकारको संरचना, नेपाल नगरपालिका संघ, २०६८
३३. सहरी फोहोरमैला व्यवस्थापन केही सफल प्रयासहरू, नेपाल नगरपालिका संघ, २०६७
३४. सहस्राब्दी विकास लक्ष्यहरूको स्थानीयकरण एवं नगरपालिकाका लागि गरिबी न्यूनीकरण रणनीति तर्जुमा सम्बन्धी निर्देशिका, नेपाल नगरपालिका संघ, २०६५
३५. संघीयतामा स्थानीय स्वायत्त सरकारको संवैधानिक व्यवस्था, नेपाल नगरपालिका संघ
३६. नगरपालिकासँग सम्बन्धित ऐन नियमहरूको संग्रह, नेपाल नगरपालिका संघ, २०७२
३७. स्थानीय शासन सुदृढीकरण तथा विकेन्द्रीकरण : स्थानीय सरकार संघ महासंघ, एसियाबाट हासिल पाठ तथा अनुभव
– FCM Canada/UNG/MuAN, सन् २०१०
३८. काठमाडौं महानगरपालिका
6. Solid Waste Management in Nepal (Report on the Fact Finding Mission), GTZ, May 1996
7. Environmental Problems of Urbanization and Industrialization : The Existing Situation and the Future Direction, Final Report-Environmental Management Action Group, Kathmandu, June 1992
8. Detailed Revenue and Expenditure Breakdown with Budget and Key Financial Indicators of 58 Municipalities (2054/55-2058/59), UDLE, GTZ, May 26, 2003
9. Urban Water Supply Reforms in the Kathmandu Valley:
  - a. Ground water Licensing & Monitoring workshop, 23 Aug. 1999
  - b. Waste water Management : An Assessment Workshop, 24 Aug. 1999
- Mecalf & Eddy, Inc. 2 CEMAT Consultants (P) Ltd.
10. Managing Solid Waste in Metro Kathmandu – Gopal B. Thapa & Surendra R. Devkota, Asian Institute of Technology, Bangkok, 1999.
11. Pokhara Kumagane Sister City Relationship Profile – Prokhara Submetropolitan City, 2057 B.S. Falgun
12. A Study of Solid Waste and its Management in Kathmandu, Research & Study Center, Kamaladi, Dec. 29, 1999
13. Kathmandu Valley Urban Land Policy Study for Kathmandu Valley Town Planning Office - Planning & Dev. Collaborative International, Jan. 1986
14. Strategic Plan for Green City Initiative 2012 – 2016, Ilam Municipality, Ilam 2013
15. Kathmandu Street Atlas (digital topographic map) – Kathmandu Metropolitan City, Kathmandu Valley Mapping Programme, 10 April 2013
16. Small Town, Water Supply and Sanitation Section, DWSS, Kathmandu
17. Urban Planning, GTZ, UDLE, Kathmandu
18. Financial Management, GTZ, UDLE, Kathmandu
19. Urban Hygiene and environmental education program, GTZ, UDLE, Kathmandu
20. Urban Development through local effort, GTZ, UDLE, Kathmandu
21. A sustainable future for Asian Cities through city-to-city co-operation on Environmental Education, CITYNET, 2005
22. Poverty Profile map, Janakpur, Biratnagar and Kalaiya, MuAN, Municipality, 2062 B.S.

In English

1. Study of PPP Arrangements in Water Supply and Electricity Distribution System in the Municipalities of Nepal, Feb. 2006, Institute of Local Governance Studies (INLOGOS)
2. Town Panchayat Finances in Nepal Vol. I & II–Language Culture Training and Research Center & Bhaktapur Development Project, 1985
3. Improved Resource Mobilization in Kathmandu, Final Report, May 1997, WS Atkins International Ltd. JT Consultants & Metron Consultants
4. A Study on Voluntary Retirement and Additional Benefits to the SWMRMC Employees in the Background of the Current Performance, Final Report – Center of Economic Development & Administration, TU Kirtipur, Aug. 1996
5. Images of a Century, The Changing Townscapes of the Kathmandu Valley, GTZ, UDLE, 1995

23. Good Urban Governance in South Asia, TUGI/USAID, 2007
24. ISWM Need Assessment Report – Bharatpur, Birendrenagar, Byas, MuAN, 2064 B.S.
25. Study of livelihood impacts on waste related interventions in Bharatpur Municipality, Practical Action, 2006
26. Urban Poverty Reduction Strategy – Report, Inlgos, 2006
27. Periodic plan preparation manual for municipality, MoLD, 2006
28. Guidelines for solid waste management project in the municipalities of Nepal –Report, ERMIC, C-CON Pvt., 2062
29. Urban Sector and Municipal Governance, MuAN/FCM Canada, 2002
30. Urban Sanitation, Ministry of Physical Planning and Works, 2007
31. Periodic Plan Preparation Manual for Municipalities, MoLD, 2002
32. Growing of Urban, UNFPA, 2007
33. Solid Waste Management in Municipalities in Nepal, Santi Limbu, 2008
34. Municipal Resource Mobilization – Report, MuAN, 2015
35. Waterfall Asian Cities Program, UN HABITAT, 2008
36. Report of Thematic working for Urban Settlements and Infrastructure for national adaptation program of action, TWG for Urban Settlement and Infrastructure, 2009
37. Proceeding report on localization of MDG in the municipalites of Nepal, MuAN, 2005
38. Gender and Municipal Development, MuAN /FCM, 1996
39. MCPM 2066, MoFALD, MoLD, 2066
40. Urban Development, MoUD, 2063
41. Capacity Building for exchanging local participation in water supply and sanitation interventions in poor urban areas, MuAN, 2008
42. Integrated sustainable waste management plan, Nepalgunj, Bharatpur, Surkhet, Vyas Municipality, 2007
43. ISWM Need Assessment Report, Nepalgunj, Bharatpur, Surkhet, Vyas Municipality, 2008
44. Poverty Alleviation Fund Nepal PPP in urban Infrastructure & Service Delivery Report, CITYNET, 2002
45. Review of solid Waste Management related policies and laws, MuAN, 2008
46. Women’s Participation and representation, MuAN, 2014
47. Municipal Disaster mitigation and preparedness, MuAN, 2011
48. Challenge and opportunities in Municipal Governance, MuAN, 2015
49. Concept of Municipal Bank, MuAN, 2003
50. Capacity Building for Waste Management, September 2012, IPE Global, ERMIC (p) Ltd. Full Bright Consultancy Pvt. Ltd.
51. Output Based Aid for Solid Waste Management in Municipalities of Nepal, ASWMTSC and TDF, World Bank, Batch I – Dhankuta and Tansen Municipalities, October 2013 - September 2017; Batch II – Lalitpur, Pokhara and Ghorahi Municipalities, March 2015 – June 2018
52. Butwal Municipality Budget Allocations (2002-2007 AD) At a Glance, Institute for Governance and Development (IGD), Lazimpat, October 2008
53. Integrated Solid Waste Management – Pro-poor, PPP Practice Biratnagar Sub-metropolitan City (A Case Study) – Kalandidhi Devkota, 2004
54. A Survey on Poverty, Income, Employment and Urban Facilities in Kathmandu Metropolitan City – Lumanti Support Group for Shelter, Kathmandu, Dec. 2005
55. Intensive Support to Municipalities (Kalaiya, Janakpur & Biratnagar) for the Development of Municipal Poverty Reduction Strategy, Inlogos, 2005
56. Town Panchayat Development Fund, Grant Component –Documentation, UDLE, 1988 and 2nd Edition 1989
57. Town Development Fund, Revised Working Rules & Regulations for Grant Component, UDLE, 1989
58. The Evaluation of Selected Grant Project for Urban Development, New Era Study, UDLE, 1991.
59. TDF - Policy Review, Adjustments in the Identification and Implementation of TDFB-financed Projects , UDLE, 1992
60. Town Development Fund Board, Town Development Fund Board, UDLE, 1993
61. Town Development Fund Board, A Guide to Grant and Soft Loan Programme, UDLE, 1993
62. Construction of shop stalls at Bharatpur Municipality : A Case Study, UDLE, 1993

63. Town Development Fund Board, Accounting Manual, UDLE, 1994
64. Town Development Fund Act, 1997 and Town Development Fund Rules, UDLE, 1997
65. Loan and Grant Policy for Town Development Program, Phase II, UDLE/ KfW, 2001
66. Urban Development Planning & Programming Workshop According to the Decentralisation Policy – Report, UDLE, 1988
67. Development of Bharatpur Area with Emphasis on Industrialisation, UDLE, 1990
68. Strengthening Municipalities (Nagar Palika) : Some preliminary recommendations, UDLE, 1990
69. Improvement of Municipality Personnel Administration System (Final Report), UDLE, 1990
70. The Political Structure of Municipal Government in Nepal, Conceptual Framework and Policy Prescriptions, UDLE, 1991
71. Municipal Decision Making and Problem Solving Workshop (ZOPP) Bharatpur, UDLE, 1991
72. Organisational and Management Improvement Programme, Kathmandu Municipality, UDLE, 1993
73. Municipal Organisational Development and Administration (MODA) Program, Bhaktapur Municipality, UDLE, 1994
74. Nepal Housing Development Finance Company; Two Papers on the Design of an Experimental Lending Program, UDLE, 1991
75. Land Development Revolving Fund Programme Review, UDLE, 1992
76. Land Development Programme Documentation & Review of Sites & Services, Guided Land Development & Land Pooling Projects in Nepal, 1993
77. Report on the site selection of New Bus Park in Dharan, UDLE, 1989
78. Byas Municipality Integrated Action Planning, UDLE, 1993
79. Banepa Municipality Integrated Action Planning, UDLE, 1994
80. Development Concept for Bagmati Corridor Patan, , UDLE, 1994
81. Development Concept for Bagmati Corridor Patan, UDLE, 1994
82. Workshop on Decentralised Planning and Team Building of The Department of Housing & Urban Development; WORKSHOP DOCUMENTATION, UDLE, 1994
83. Dhulikhel Municipality Integrated Action Planning, UDLE, 1994
84. Lalitpur Sub-Municipality Integrated Action Planning, UDLE, 1995
85. Integrated Action Planning in Municipalities of Nepal, UDLE, 1999
86. Periodic Plan Preparation Manual for Municipality (MLD)/UDLE, 2002
87. Nepal-German Co-operation In the Field of Urban Development Annual & Bi-annual Progress Report, UDLE, 1991–2001
88. Proceeding Report of One Day Interaction programme on the Municipal Periodic Plan, UDLE, 2007
89. Planning workshop for Safe and Effective Development (After Constituent Assembly Election), UDLE, 2008
90. Building bylaws for Kathmandu and Lalitpur Municipal areas as well as within the Town extension area of Kathmandu valley, UDLE, 1995
91. monuments in the Kingdom of Nepal, UDLE, 1995
92. Scoping Report & Environment Impact Assessment of the Sanitary Land Field Site-Butwal Municipality, UDLE, 2009
93. Solid waste Management Training Program, First Phase, Kritipur Municipality Office, UDLE, 2009
94. Proceedings of workshop on Conflict Transformation, Peace building, Reconstruction/Rehabilitation & Reconciliation, Tikapur Municipality, UDLE, 2004
95. Baseline Survey Report on Urban Poverty Reduction Program, UDLE, 2008
96. Poverty Profile of Selected poor Settlements in Siddharthanagar Municipality, UDLE, 2008
97. Urban Poverty Reduction & Social Inclusion, UDLE, 2008
98. Cities of Hope Urban Social Inclusion and Poverty Reduction Programme in Nepal, UDLE, 2010
99. Appraisal Report on Sub-national Governance in Nepal, UDLE, 2010
100. Fiscal Decentralization in Nepal, A Municipal Perspective, Dr. Somlal Subedi, ADARSH BOOKS, 2014

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानका क्रियाकलापहरू

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानको बाह्रौं स्थापना दिवस सम्पन्न

विकेन्द्रीकरण र स्थानीय स्वायत्त शासनको संस्थागत सुदृढीकरणका लागि बहस र पैरवी गर्दै आएको स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान २०७३ वैशाख ६ गते आफ्नो स्थापनाको एघार वर्ष पुरा गरी बाह्रौं वर्षमा प्रवेश गरेको छ। आफ्नो स्थापनाकै दिनमा प्रतिष्ठानले “नेपालको संविधान र स्थानीय शासन” विषयक राष्ट्रिय गोष्ठीको आयोजना गरी नेपाल सरकारबाट स्वीकृत बालमैत्री स्थानीय शासन राष्ट्रिय रणनीति, २०६८ को सफल कार्यान्वयन गरेका गाउँ विकास समितिहरूमध्ये उत्कृष्ट दुई वटालाई सम्मान र पुरस्कृत गरेको छ।

नेपालमा संविधान सभाबाट पारित भएको नयाँ संविधान लागूभएको भन्डै नौ महिना भइसकेको छ। तर यसको कार्यान्वयनमा विविध चुनौतीहरू देखा परेका छन्। यसै विषयलाई ध्यानमा राखी गोष्ठीमा दुईवटा कार्यपत्रहरू प्रस्तुत गरिएका थिए। नेपाल सरकारका मुख्य सचिव डा. सोमलाल सुवेदी र पूर्वसंविधानसभाका सदस्य एवं स्थानीय शासनविज्ञ श्री कृष्णप्रसाद सापकोटाले क्रमशः “नेपालको संविधान अनुसार स्थानीय तहको आर्थिक अधिकार र मानव स्रोतको व्यवस्थापन” र “नेपालको संविधानअनुसार स्थानीय तहको सरकार सञ्चालनका अवसर र चुनौतीहरू” सम्बन्धमा अलगअलग रूपमा प्रस्तुत कार्यपत्रमाथि क्रमशः पूर्वमुख्यसचिव डा. विमलप्रसाद कोइराला र राजनीतिक विश्लेषक श्री तुलनारायण साहले टिप्पणी गर्नु भएको थियो।

पूर्वउपप्रधानमन्त्री एवं नेपाली कांग्रेसका वरिष्ठ नेता सांसद श्री रामचन्द्र पौडेलको प्रमुख आतिथ्यतामा सम्पन्न भएको उक्त कार्यक्रममा व्यवस्थापिका संसदका सदस्य, नेपाल सरकारका उच्च पदस्थ अधिकारीहरू,

त्रिविका प्राध्यापकहरू, संवैधानिक निकायका पूर्वपदाधिकारीहरू, गाउँपालिका, नगरपालिका तथा विशेष, संरक्षित वा स्वायत्त क्षेत्रको संख्या तथा सिमाना निर्धारण आयोगका सदस्यहरू, नेपाल सरकारका पूर्वमुख्यसचिव, सचिव एवं उच्च पदस्थ अधिकारीहरू, विकास साभेदार संस्थाका प्रतिनिधि, स्थानीय निकायका संघ महासंघका प्रमुख तथा प्रतिनिधि, निजी क्षेत्र तथा गैससका प्रतिनिधि, गाउँ विकास समितिका सचिवहरू, संवैधानिक एवं स्थानीय शासनका विज्ञहरू, सञ्चार माध्यमका प्रतिनिधि र स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानका सदस्यहरूको सहभागिता रहेको थियो।

गोष्ठीमा व्यक्त भएका मुख्य चासो र सुझावहरू

● संविधानमा केही कमी कमजोरी रहेको भए तापनि यसका कुनै पनि धारा परिवर्तन गर्न सकिने व्यवस्थाले समाधानको बाटो खुला गरेको छ। तर पनि संविधानमा स्थानीय निकायका सम्बन्धमा व्यवस्था भएका विषयहरू भने विवादरहित रहेका छैनन्, त्यसैले विवादित विषयहरूको समाधान खोज्दै स्थानीय तहको सरकार सञ्चालन प्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्दै स्थानीय शासन पद्धतिमा सुधार ल्याउनु आवश्यक छ।

- स्थानीय निकाय प्रदेश अन्तरगत रहने व्यवस्थाले गर्दा पूर्ण निक्षेपण र स्थानीय आवश्यकता र जनइच्छा बमोजिम काम गर्न असहज हुन सक्नेछ। यस व्यवस्थाले गर्दा सातवटा प्रदेशमा छुट्टाछुट्टै किसिमका स्थानीय निकाय बन्न सक्ने देखिन्छ। “स्थानीय निकाय सप्तरंगी पो हुने हो कि” भन्ने चिन्ता व्यक्त गर्ने ठाउँ छ। महानगरहरूको लागि भने छुट्टै ऐन बनाउनु पर्ने हुन्छ।
- कतिपय आर्थिक अधिकारहरू स्थानीय सरकार, प्रदेश सरकार र केन्द्र सरकारसँग बाभिएका छन्। त्यसो गर्नु भन्दा काम थोरै दिने तर काम गर्न आवश्यक स्रोत साधनको सुनिश्चित गर्ने गरी अधिकार दिनुपर्छ। साभा अधिकारले विवाद ल्याउनेछ, त्यसैले यस विषयमा विस्तृत छलफल गरी समाधान खोज्नु पर्दछ।
- स्थानीय सरकार कमजोर हुनु भनेकै राज्य कमजोर हुनु हो। स्थानीय निकाय सफल भयो भने मात्र राज्य सफल हुन्छ। त्यसैले केन्द्र र प्रदेशले स्थानीय सरकारलाई अनुदान दिँदा (सशर्त र निशर्त) काम प्रष्ट्याउनु वा शर्त राख्नु भन्दा स्वायत्त अधिकार दिने विषयमा सोच्नु पर्दछ।

“नेपालको संविधान र स्थानीय शासन” विषयक राष्ट्रिय गोष्ठीमा सहभागी

- जनताले एक ठाउँबाट कर तिर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्नेमा केन्द्र राज्य र स्थानीय निकायले समेत गरी तीन ठाउँबाट कर लिने व्यवस्था प्रजातान्त्रिक पद्धति होइन यसमा सुधार गरी एकपटक र एकै ठाउँमा मात्र कर तिर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- स्थानीय सरकारका प्रमुखले ३ ज (जल, जमिन र जंगल) को अधिकार र त्यो अधिकारको प्रयोगतर्फ ध्यान दिनुपर्ने अवस्था छ ।
- स्थानीय सरकारका कर्मचारीको संख्या, क्षमता र वित्तीय स्रोतको व्याख्या र व्यवस्था स्पष्ट गर्नु पर्छ ।
- जिल्ला सभाले समन्वय गर्ने भनिएको छ, यो सभाको अधिकार के हो, कसरी काम गर्छ ? स्थानीय तहसम्बन्धी अनुसूचीमा भएका अधिकारहरू यसले के कति प्रयोग गर्न पाउने वा नपाउने हो ? भन्ने जस्ता प्रश्नहरूको जवाफ खोज्नु पर्छ ।
- राज्यले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिसम्झौताहरू गरेको छ, ती प्रोटोकलहरूलाई स्थानीय निकायले कसरी व्यवहारमा उतार्ने भन्नेतर्फ ध्यान दिन जरुरी छ ।

नेपालमा सुशासनको अवस्थामा सुधार आएको छैन । पछिल्लो समय सुशासन र स्थानीय शासनको अवस्था भन्नु विग्रैदै गएको छ । यस विषयलाई ध्यानमा राखी संविधानको सही कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । जसका लागि व्यावसायिक कार्यसम्पादन क्षमता आवश्यक पर्छ । हामीकहाँ व्यावसायिक क्षमता निकै कमजोर भएको हुँदा यसलाई प्राथमिकतामा राख्नु पर्दछ ।

बालमैत्री स्थानीय शासनसम्बन्धी उत्कृष्ट काम गर्ने गाविसहरूलाई सम्मान

नेपालले बाल अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धी, १९८९ लाई अनुमोदन गरिसकेको सन्दर्भमा बाल अधिकार सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व भएको छ । यसै विषयलाई सम्बोधन गर्ने क्रममा नेपाल सरकारले २०६८ सालमा बालमैत्री स्थानीय शासन राष्ट्रिय

गाविस सचिब द्वयलाई पुरस्कृत गर्दै रामचन्द्र पौडेल

रणनीति स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । बालमैत्री स्थानीय शासनका माध्यमबाट नेपालमा बाल अधिकार प्रवर्द्धन गर्न यो रणनीति कोशेढुङ्गा सावित भएको छ ।

रणनीति तर्जुमादेखि कार्यान्वयनको अवस्थामा समेत नेपाल सरकारलाई प्राविधिक सहयोग गर्दै आएको प्रतिष्ठानले रणनीति कार्यान्वयनमा थप उत्साह जगाउन मद्दत पुऱ्याउने उद्देश्यका साथ रणनीतिको सफल कार्यान्वयन गर्ने गाउँ विकास समितिहरू मध्ये बालमैत्री स्थानीय निकाय घोषणा कार्यविधिले निर्धारण गरेको सूचक र मापदण्डका आधारमा छनौट भएका मोरङ जिल्लाको

तेतरिया र प्यूठान जिल्लाको भिग्री गाउँ विकास समितिहरू पुरस्कृत भएका छन् । कार्यक्रमका प्रमुख अतिथि मा. श्री रामचन्द्र पौडेलले पुरस्कृत गाविसहरूका तर्फबाट गाविस सचिवहरू क्रमशः श्री विश्वमणि न्यौपाने र श्री हिमलाल पोखरेललाई दोसल्ला, कदरपत्र र रु. ५,०००।०० नगद पुरस्कार सहित सम्मानित गर्नुभयो । यस प्रकार बालमैत्री स्थानीय शासनमा उत्कृष्ट काम गर्ने स्थानीय निकायलाई पुरस्कृत गरेको यो नेपालकै पहिलो घटना हो । प्रतिष्ठानले आफ्नो उद्देश्य अनुरुपस्थानीय निकायहरूलाई पुरस्कृत गरेको हो ।

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानले नेपाल सरकारको रणनीति कार्यान्वयन गर्ने स्थानीय निकायहरूलाई सम्मान र पुरस्कृत गरेर स्थानीय शासन प्रवर्द्धनमा महत्वपूर्ण कार्य गरेको छ । आफ्नो बाह्रौँ स्थापना दिवसका अवसरमा बालमैत्री स्थानीय शासनमा उत्कृष्ट कार्य गर्ने गाउँ विकास समितिहरूलाई पुरस्कृत गरेर प्रतिष्ठानले एक सन्धानीय कार्य गरेको छ । यसको लागि स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । सरकारी क्षेत्रबाट समेत यस्तो कार्य हुनु आवश्यक छ ।

प्रमुख अतिथि रामचन्द्र पौडेल
२०७३/०१/०६
होटल मल्ल, काठमाडौँ

सहकारी विभागको सूचना

१. सर्वसाधारण नागरिकहरूले सहकारी र बैंक एउटै होइन भन्ने बुझ्नु जरुरी छ। हरेक व्यक्तिले नियमानुसार सहकारीको सदस्यता प्राप्त नगरेसम्म सहकारी संस्थामा बचत संकलन गर्न हुँदैन। सहकारी संस्थाहरूले सिद्धान्त, मूल्यमान्यता र प्रचलित कानून बमोजिम आ-आफ्नो विनियम अनुसार स्वीकृत कार्यक्षेत्र भित्र सदस्य केन्द्रित कारोवार गर्नुपर्ने हुन्छ।
२. सहकारी संघसंस्थामा आफ्ना सदस्यहरू भन्दा बाहिर कारोवार गर्न, भ्रमपूर्ण विज्ञापन मार्फत सर्वसाधारणलाई आकर्षित गर्न र संस्थाको साइनबोर्डमा नेपाल सरकारबाट स्वीकृत/मान्यता प्राप्त भनी लेख्न, प्राथमिक पूँजीकोषको १० गुणा भन्दा बढी बचत कारोवार गर्न, एक जना सदस्यले कुल पूँजीकोषको १० प्रतिशत भन्दा बढी रकम ऋण लिनु, एउटै परिवारको सदस्य वा एउटै व्यक्ति संचालक समिति, लेखा समितिको सदस्य हुनु, एकै प्रकृतिको एक भन्दा बढी संस्थामा सदस्य बन्नु र एउटै व्यक्ति एक भन्दा बढी संस्थाको पदाधिकारीमा बस्नु पाइँदैन।
३. सहकारी संस्थाका प्रत्येक सदस्य तथा पदाधिकारीहरूले व्यक्तिगत रूपमा संस्थामा नियमित बचत गर्ने र संस्थाको हरेक गतिविधि र काम कारवाहीमा सहभागी भई जिम्मेवारी बहन गर्नुपर्दछ।
४. लेखापरीक्षकको पारिश्रमिक र पदाधिकारीहरूको भत्ता तथा अन्य सुविधा सर्वसाधारणबाट पारित गराएर मात्र खर्च गर्नु पर्नेछ।
५. संस्थागत निरन्तरता र नियमितताको लागि सहकारी संघसंस्थाले अनिवार्य रूपमा वार्षिक साधारणसभा र लेखापरीक्षण गराउनु पर्दछ। लामो समयसम्म वार्षिक साधारणसभा र लेखापरीक्षण नगराउने निष्कृत संस्थाहरूको दर्ता खारेजी गराउनु सम्बन्धित डिभिजन सहकारी कार्यालयहरूलाई निर्देशन गरिन्छ।
६. संस्थाका पदाधिकारीहरू नियमनकारी निकाय र सदस्यहरूप्रति उत्तरदायी हुनु पर्दछ। संघसंस्थाको संचालक समिति, लेखा समिति तथा अन्य उपसमितिको बैठक नियमित रूपमा बस्ने र महत्वपूर्ण निर्णयको माइन्टको प्रमाणित अभिलेख उपस्थित पदाधिकारीहरूको हस्ताक्षर सहित सुरक्षित रूपमा राख्नु पर्नेछ।
७. उत्पादन, प्रशोधन र वितरणको उद्देश्य सहित ठूलो कार्यक्षेत्र राखी दर्ता भएका केही कृषि तथा बहुउद्देश्यीय सहकारी संस्थाहरूले स्वीकृत विनियममा भएको प्रावधान विपरित हुने गरी बचत तथा ऋणको कारोवार गर्ने गरेको र खारेजीमा परेका केही सहकारी संस्थाहरूले समेत कारोवार यथावत् संचालन गरेको भन्ने बुझिन आएको हुँदा सम्बन्धित डिभिजन सहकारी कार्यालयहरूले कडाईका साथ अनुगमन गरी यस्तो कार्य तत्काल बन्द गर्नु गराउनु हुन निर्देशन गरिन्छ।
८. सहकारी संघसंस्थाको माध्यमबाट अनुत्पादक क्षेत्रमा हुने लगानीलाई निरुत्साहित गर्दै रोजगारी सिर्जना, उत्पादन तथा आयआर्जन बृद्धि र गरीबी न्यूनीकरणमा टेवा पुऱ्याउने उद्देश्य अनुरूप समान प्रकृतिका संस्थाहरूको एकीकरण गरी सबल र सक्षम सहकारी उद्यमको निर्माण गर्न सबै सरोकारवालाहरूको ध्यान आकर्षण गराइन्छ।
९. सहकारी मूल्यमान्यता, सिद्धान्त, प्रचलित कानून, विभागीय निर्देशन, परिपत्र र मापदण्डको पालना र कार्यान्वयन नगर्ने सहकारी संघसंस्थाहरूलाई प्रचलित कानून अनुसार कारवाही हुने व्यहोरा समेत जानकारी गराइन्छ।
१०. सहकारी संघसंस्थाको स्वीकृत विनियममा उल्लेख नभएका कामहरू गर्न गराउनु पाइँदैन। तर साधारण सभाबाट विनियम संशोधन गरी सम्बन्धित सहकारी कार्यालयबाट स्वीकृत भए पछि नयाँ काम गर्न सकिनेछ।

रजिष्ट्रार

सहकारी विभाग, नयाँ बानेश्वर

प्रथम पञ्चवर्षीय योजना : भाग ४, ग्राम विकासबाट ...

“माध्यमिक कक्षामा ‘देहात विकाश कार्यक्रम’ बडाहाकिम मातहतका स्थानीय सुधार कार्यहरूका साथै गरिनेछन्। माध्यमिक कक्षामा उन्नत बीज र रासायनिक मलको वितरण, सागपात, फल खेतीको विकाश, हाँस कुखुराको वृद्धि, रोग कीराबाट अनाज र गाईवस्तुको संरक्षण इत्यादि कार्यहरू गरिनेछन्।”

“उच्च कक्षामा ‘ग्राम विकाश कार्यक्रम’ रहनेछ। यस कक्षामा निम्नतम र माध्यमिक कक्षामा शुरु गरिएका सबै कामहरूका साथै माटोको जाँच, खेतीको वैज्ञानिक तरिकाको प्रसार, स्वास्थ्य र सुत्केरी सम्बन्धी सेवाको विस्तार, माध्यमिक र सामाजिक शिक्षाको प्रचार, वाणिज्य कला कौशलको विकाश, बेचबिखन, बजार पूँजी, कुटीर उद्योग, सहकारी संस्था इत्यादि अनेक कामलाई सहायता दिइनेछ।”

पञ्चवर्षीय योजनाको सक्षिप्त मसौदा, काठमाडौं, २०१३, नेपाल सरकार पृष्ठ १७ - १८

११७ नगरपालिकाहरूको विवरण

जिल्ला क्र.सं.	जिल्ला	क्र. सं.	नगरपालिकाको नाम	स्थापना वर्ष वि.सं.	हालको वडा संख्या	जनसंख्या (२०६८ अनुसार)	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)		
१	इलाम	१	इलाम	२०१६	९	१९४२७	२६.६३		
		२	देउमाई	०७।८।१६	९	१०९६४	५०.७०		
		३	सयौंद्य	०७।१।२५	१५	२७०४०	८५.८०		
		२	भूपा	४	भद्रपुर	२००९	१५	५०२४९	७३.००
				५	दमक	२०३९	१९	७५७४३	७०.६३
				६	मेचीनगर	०५।३।१०।११	१३	५७९०९	५५.७२
				७	कन्काई	०७।१।२५	९	४०१४१	७९.१०
				८	विर्तामोड	०७।१।२५	९	६०१७४	३५.९०
				९	शनि-अर्जुन	०७।१।२५	९	४५१७४	५८.६०
				१०	शिव सताशी	०७।८।१६	९	२२९८५	९०.२०
११	गौरादह	०७।२।६।१	१३	४७३९३	१२३.३०				
३	पाँचथर	१२	फिदिम	०७।१।२५	११	२४७६८	६६.०७		
४	ताप्लेजुड	१३	ताप्लेजुड	०७।१।२५	९	१९०८५	४१.८८		
५	धनकुटा	१४	धनकुटा	२०३५	१५	३६६१९	११०.८०		
		१५	पाखीवास	०७।८।१६	१५	१७९४९	११७.८०		
		१६	खाँदवारी	०५।३।१०।११	१३	२६६५८	९१.०३		
६	संखुवासभा	१७	चैनपुर	०७।१।२५	१९	२४७३५	१७१.८०		
		१८	मादी	०७।८।१६	१३	१४४७०	११०.१०		
		७	सुनसरी	१९	इटहरी (उपमहा)*	०५।३।१०।११	२६	१४०५१७	९३.७०
२०	इनरुवा			२०४७	१०	२८९२३	२२.३६		
२१	धरान (उपमहा)*			२०१७	२७	१३७७०५	१९२.५०		
२२	दहवी भलुवा			०७।१।२५	१४	२५५४५	२१.१०		
२३	रामधुनी-भासी			०७।८।१६	१०	२८५४९	४८.१०		
८	मोरङ्ग			२४	विराटनगर (उपमहा)*	२००९	२२	२०४९४९	५८.४८
				२५	उर्लावारी	०७।१।२५	९	३५१६६	२८.५९
		२६	बेलवारी	०७।१।२५	११	३१६४७	७०.१०		
		२७	पथरी शनिश्चरे	०७।१।२५	१५	४९८०८	५३.७०		
		२८	सुन्दर दलारी	०७।१।२५	११	३२७२५	४५.७०		
		२९	कोशी हरैचा	०७।१।२५	१५	४७७२३	६४.२०		
		३०	रंगेली	०७।१।२५	११	२८५१६	४४.३०		
९	उदयपुर	३१	लेटाङभोगटेनी	०७।८।१६	११	२३९०७	१३४.८०		
		३२	त्रियुगा	०५।३।१०।१४	१७	७१४०५	३१९.८८		
		३३	कटारी	०७।१।२५	११	२८१२३	१६८.४६		
१०	भोजपुर	३४	बेलटार बसाह	०७।१।२५	११	२३९१८	६८.९०		
		३५	भोजपुर	०७।१।२५	११	१६१०२	७०.४०		
		३६	षडानन्द	०७।८।१६	१०	१३२७२	१०१.५०		
११	तेह्रथुम	३७	म्याङलुङ	०७।१।२५	१३	१९६५९	१००.१०		
		३८	लाली गुरांस	०७।२।६।१	११	१६९३४	९०.२०		
१२	सप्तरी	३९	राजविराज	२०१६	१०	३८२४१	११.९६		
		४०	शम्भुनाथ	०७।१।२५	११	३०२०७	९५.४९		
		४१	कन्चनरुप	०७।१।२५	११	४८६९१	९२.१८		
		४२	सप्तकोशी	०७।८।१६	११	२११३१	६०.२०		
		४३	हनुमाननगर योगिनीमाई	०७।२।६।१	१०	२०९१५	६८.१०		
		१३	सिरहा	४४	सिरहा	०५।३।१०।११	१७	५९०३७	६७.१०
४५	लहान			२०३२	२२	७९६८९	१४७.५०		
४६	मिर्चैया			०७।१।२५	११	४७०१६	८३.९८		
४७	गोलबजार			०७।८।१६	१२	४७७६३	१०४.५०		
४८	धनगढीमाई			०७।२।६।१	१४	४७४४९	१५९.५०		
४९	सुखीपुर			०७।२।६।१	१०	३६८८३	५४.७०		
५०	सिद्धिचरण			०७।१।२५	१३	१६६९६	७३.६०		
१५	खोटाङ	५१	दिक्तेल	०७।१।२५	१५	१७७९३	७०.१३		
१६	शोलुखुम्बू	५२	दुधकुण्ड	०७।८।१६	९	११२४७	२५४.३०		
१७	धनुषा	५३	जनकपुर (उपमहा)*	२०१९	२७	१६८६१७	९९.९०		
		५४	धनुषाधाम	०७।१।२५	९	४५००८	९०.०७		
		५५	छिरेश्वरनाथ	०७।१।२५	११	३६७४५	५६.७९		

जिल्ला क्र.सं.	जिल्ला	क्र. सं.	नगरपालिकाको नाम	स्थापना वर्ष वि.सं.	हालको वडा संख्या	जनसंख्या (२०६८ अनुसार)	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)
		५६	गणेशमान-चारनाथ	०५।८।१६	११	३४७७०	२४१.००
		५७	मिथिला	०५।८।१६	९	३१५७५	१००.७०
		५८	सवैया	०५।८।१६	११	२४८९६	२१.१०
१८	महोत्तरी	५९	जलेश्वर	२०३९	१८	४१९४१	२९.६०
		६०	गौशाला	०५।१।२५	११	३२१०८	४६.१२
		६१	वर्दिवास	०५।८।१६	१२	३७०४८	१७५.३०
१९	सर्लाही	६२	मर्लागावा	२०४३	१३	३०२९२	१३.७०
		६३	हरिवन	०५।१।२५	११	४२७८३	८६.११
		६४	लालवन्दी	०५।१।२५	११	३०७८५	६६.३०
		६५	ईश्वरपुर	०५।१।२५	११	४०५११	८२.६०
		६६	वरहथवा	०७२।६।१	१२	५०४२४	७१.४०
२०	सिन्धुली	६७	कमलामाई	०५।३।१।२।४	१८	४१११७	२०७.९५
		६८	दुधौली	०५।८।१६	११	२४९४४	८९.१०
२१	दोलखा	६९	भिमेश्वर	०५।३।१।०।१।१	१३	२३३३७	६५.०४
		७०	जिरी	०५।८।१६	११	१३६४८	९९.६०
२२	रामेछाप	७१	मन्थली	०५।८।१६	१६	२८६५७	१३७.४०
		७२	रामेछाप	०५।८।१६	९	१२२६३	९३.००
२३	नुवाकोट	७३	विदुर	२०४४	११	२७९५३	३३.४८
२४	काठमाण्डौ	७४	काठमाण्डौ (महा)*	१९७६।९।२	३५	१००३२८५	४९.४५
		७५	कीर्तिपुर	०५।३।१।२।४	१९	६७१७	१४.७६
		७६	गोकर्णेश्वर	०५।८।१६	१६	१०७३५१	५८.५०
		७७	दक्षिणकाली	०५।८।१६	१५	२४२९७	४२.६०
		७८	तारकेश्वर	०५।८।१६	२१	८१४४३	३४.९०
		७९	शंकरापुर	०५।८।१६	१५	२५३३८	६०.२०
		८०	चन्द्रागिरी	०५।८।१६	२५	८५१९८	४३.९०
		८१	कागेश्वरी-मनोहरा	०५।८।१६	१६	६०२३७	२७.५०
		८२	टोखा	०५।८।१६	१५	९९०३२	१६.९०
		८३	नार्गाजुन	०५।८।१६	१४	६७४२०	२९.८०
		८४	बढानीलकण्ठ	०५।८।१६	१९	१०७९१८	३५.००
२५	ललितपुर	८५	ललितपुर (उपमहा)*	२००६	३०	२५४३०८	२४.९०
		८६	कार्यविनायक	०५।८।१६	१८	३८०३६	२१.५०
		८७	गोदावरी	०५।८।१६	१२	२८७९३	३५.१०
		८८	महालक्ष्मी	०५।८।१६	१९	६२१७२	२२.२०
		८९	बज्रवाराह	०७२।६।१	१७	३९२०३	३८.४०
२६	भक्तपुर	९०	मध्यपुरथिमी	०५।३।१।२।४	१७	८४१४२	११.११
		९१	भक्तपुर	२००९	१७	८३६५८	६.५६
		९२	अनन्तलिङ्गेश्वर	०५।८।१६	१५	३७९८९	१८.१०
		९३	सूर्यविनायक	०५।८।१६	१४	४०५०१	२४.५०
		९४	चाँगुनारायण	०५।८।१६	१७	३२५२२	२७.९०
		९५	नगरकोट	०५।८।१६	१३	२२९०८	३४.७०
२७	काभ्रेपलान्चोक	९६	धुलीखेल	२०४४	१३	१९२१०	२१.४०
		९७	पनौती	०५।३।१।०।१।१	१३	२८३१२	३१.७३
		९८	बनेपा	२०३८	११	२४८९४	५.५६
		९९	पाँचखाल	०५।१।२५	१७	३२७३२	८६.०९
		१००	दाप्चा-काशीखण्ड	०५।८।१६	१५	२१३२४	७१.४०
२८	सिन्धुपाल्चोक	१०१	चौतारा	०५।१।२५	९	१५६०६	४०.७०
		१०२	मेलम्ची	०५।८।१६	१५	२८९५५	९०.४०
२९	धादिङ	१०३	निलकण्ठ	०५।१।२५	१३	३९४७८	१०७.२४
३०	मकवानपुर	१०४	हेटौडा (उपमहा)*	२०२६	२९	१५२८७५	२६१.४०
		१०५	थाहा	०५।१।२५	१५	२१७१७	८४.८०
३१	रौतहट	१०६	गौर	०४।८।१।२।३।०	१३	३५३७०	२१.५३
		१०७	चन्द्रपुर	०५।१।२५	१५	७२०५९	२४९.९०
		१०८	गरुडा	०५।८।१६	१४	३९६३७	३०.३०
३२	बारा	१०९	कलैया	२०३९	२५	८६३१८	६४.८०
		११०	गढीमाई	०५।१।२५	१६	८३३६७	१५३.९३
		१११	निजगढ	०५।१।२५	१३	३५३३५	२८९.४०
		११२	महागढीमाई	०५।८।१६	१०	३८७५१	४०.३०
		११३	सिमरौनगढ	०५।८।१६	९	२४६१५	२०.२०
		११४	कोल्हवी	०५।८।१६	११	२३७६५	१०२.४०

जिल्ला क्र.सं.	जिल्ला	क्र. सं.	नगरपालिकाको नाम	स्थापना वर्ष वि.सं.	हालको वडा संख्या	जनसंख्या (२०६८ अनुसार)	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)		
३३	पर्सा	११५	विरगञ्ज (उपमहर्षु)*	२००९	३०	२०४८१६	७५.२०		
		११६	पोखरिया	०७/१६	१५	२७६७२	२६.००		
३४	चितवन	११७	भरतपुर (उपमहर्षु)*	२०३५	२९	१९९८६७	२४२.३०		
		११८	रत्ननगर	०५३/०११	१९	६९८५१	६८.६०		
		११९	खैरहनी	०७/१२५	१६	५६०९४	८५.५०		
		१२०	चित्रवन	०७/१२५	१४	३४९१३	५४.९०		
		१२१	माडी	०७/१६	१२	३७६८३	२१८.००		
		१२२	नारायणी	०७/१६	१२	३९९०७	७२.६०		
		१२३	कालिका	०७/१६	१२	३८६६६	१०२.१०		
		१२४	राप्ती	०७/१६	१२	४६५१०	९९.४०		
३५	नवलपरासी	१२५	रामग्राम	०५३/२१४	१३	२८९७३	३४.७२		
		१२६	सुनवल	०७/१२५	१०	३९८४३	११२.३६		
		१२७	गैडाकोट	०७/१२५	१७	५५२०५	१०१.८१		
		१२८	कावासोती	०७/१२५	१६	५६७८८	९४.१०		
		१२९	देवचौली	०७/१२५	१५	३१४८४	७३.५०		
		१३०	बर्दघाट	०७/१२५	११	३४४१७	६२.१०		
		१३१	मध्यविन्दु	०७/१६	९	२८२२४	६९.८०		
		३६	रूपन्देही	१३२	सिद्धार्थनगर	२०२४	१३	६४५६६	३६.०३
१३३	बृटवल (उपमहर्षु)*			२०१६	२२	१३८७४२	१०१.५०		
१३४	सैनामैना			०७/१२५	१३	४५१७८	११६.२०		
१३५	देवदह			०७/१२५	११	४२९५३	११६.६०		
१३६	तिलोत्तमा			०७/१२५	२४	१००१४९	१२६.२०		
१३७	लुम्बिनी सांस्कृतिक			०७/१२५	२१	७२४९७	११२.१०		
३७	कपिलवस्तु			१३८	कपिलवस्तु	२०३९	१९	४३४७१	६३.३०
				१३९	कृष्णनगर	०७/१२५	११	२०३९५	२२.६४
		१४०	शिवराज	०७/१२५	१३	४९९८८	१९२.६०		
		१४१	वाणगंगा	०७/१६	१७	७५२४२	२३३.६०		
		१४२	बृद्धवाटिका	०७/१६	१६	२०१५८	१६९.३०		
		१४३	भुकटी	०७/१६	१०	२६२८२	१४९.८०		
		३८	पाल्पा	१४४	तानसेन	२०१४	१५	३११६१	२१.७२
				१४५	रामपुर	०७/१२५	१५	३५३९६	१२३.३०
३९	अर्घाखाची	१४६	सन्धीखर्क	०७/१२५	१५	४०४२२	१२७.०५		
४०	गुल्मी	१४७	रेसुङ्गा	०७/१२५	१५	२८७३६	६६.७९		
४१	स्याङ्जा	१४८	वालिङ	०५३/०११	११	२४१९९	३४.७६		
		१४९	पुतलीबजार	०५३/०११	१३	३१३३८	७०.१४		
		१५०	चापाकोट	०७/१२५	१४	१२७४२	४९.२०		
		१५१	भीरकोट	०७/१६	१५	१८१३४	५६.३०		
		४२	तनहुँ	१५२	व्यास	०४८/१२३०	१४	४६८७७	८६.००
१५३	बन्दीपुर			०७/१२५	११	१५५९७	७३.०२		
१५४	शुक्ला गण्डकी			०७/१२५	१७	३८३०७	९३.१४		
१५५	भानु			०७/१६	९	१८२४९	७३.५०		
१५६	आवुखैरनी			०७/१६	९	१६३८२	६७.३०		
४३	गोरखा	१५७	गोरखा	०५३/०११	१५	३९२६३	८५.८०		
		१५८	पालुङटार	०७/१६	१३	२३४६१	८४.९०		
४४	कास्की	१५९	पोखरा (उपमहा)*	२०१९	२९	३१३८४१	२२५.७०		
		१६०	लेखनाथ	०५३/०११	१८	६८६२२	१२१.६०		
४५	लमजुङ	१६१	वेशिशहर	०७/१२५	१८	२९६०४	७२.००		
		१६२	सुन्दर बजार	०७/१६	१४	२०४७५	४३.३०		
		१६३	राङ्नास	०७/१६	१४	१८५२७	७३.००		
		१६४	करापटार	०७/१६	११	१०८३६	५८.९०		
		१६५	मध्यनेपाल	०७/१६	१२	१०८५२	४६.८०		
४६	वाग्लुङ	१६६	वाग्लुङ	०५३/०११	११	३०७६३	१८.३५		
४७	म्याग्दी	१६७	बेनी	०७/१२५	१४	२८५११	५२.००		
४८	पर्वत	१६८	कृष्मा	०७/१२५	१८	३२४१९	६६.४४		
४९	रुकुम	१६९	मुसीकोट	०७/१६	११	१८४३१	६३.२५		
		१७०	चौरजहारी	०७/१६	११	१४४८९	५०.१४		
५०	रोल्पा	१७१	लिवाङ	०७/१६	९	१३४७७	७५.९०		
५१	दाङ्ग	१७२	घोराही	२०३५	११	६५१०७	७४.४५		
		१७३	तलसीपुर	०४८/१२३०	२०	८५६०१	१८०.८०		

जिल्ला क्र.सं.	जिल्ला	क्र. सं.	नगरपालिकाको नाम	स्थापना वर्ष वि.सं.	हालको वडा संख्या	जनसंख्या (२०६८ अनुसार)	क्षेत्रफल (वर्ग कि.मि.)
		१७४	त्रिपुर	०७।८।१६	१३	४११८३	११७.००
		१७५	लमही	०७।८।१६	११	३४२८५	१०४.४०
५२	सल्यान	१७६	शारदा	०७।१।२५	१५	३३७३०	१९८.३२
		१७७	बागचौर	०७।२।११	१०	३००३९	१३७.९०
५३	प्युठान	१७८	प्युठान	०७।१।२५	१९	३८५३६	१२०.४७
५४	जुम्ला	१७९	चन्दननाथ	०७।१।२५	१५	१९०४७	१०२.०३
५५	बाँके	१८०	नेपालगञ्ज (उपमहा)*	२०१५	२८	१४६४२४	९४.६०
		१८१	कोहलपुर	०७।१।२५	१३	६२१७७	१६०.३४
५६	बर्दिया	१८२	गुलरिया	०५।३।०।११	१४	५७२३२	९५.१४
		१८३	राजापुर	०७।१।२५	१९	४३४३८	१०८.२३
		१८४	सानोश्री-ताराताल	०७।८।१६	९	२६४३१	४५.५०
		१८५	बांसगढी	०७।८।१६	११	५५८७५	२०६.००
		१८६	बवई	०७।२।११	१०	२७८३८	७१.२०
५७	सुर्खेत	१८७	वीरेन्द्रनगर	२०३३	२५	९३७१८	१६९.००
		१८८	भेरीगंगा	०७।८।१६	१६	३२५११	१५०.२०
		१८९	सुभाघाट गंगामाला	०७।२।११	१६	२४३३९	१२४.१०
५८	दैलेख	१९०	नारायण	०५।३।१।२।१४	९	२१९९५	६७.०१
		१९१	दुल्लू	०७।१।२५	१०	३०४५७	११२.२०
५९	जाजरकोट	१९२	भेरीमालिका	०७।२।११	१३	३३५१५	२१९.७०
६०	कैलाली	१९३	धनगढी (उपमहा)*	२०५४	२०	१३७६६६	२३१.५३
		१९४	टीकापुर	०५।३।०।११	९	५६९८३	६७.११
		१९५	अत्तरिया	०७।१।२५	१३	७२५२१	१५२.४
		१९६	लम्बीचुहा	०७।१।२५	१५	६१३५२	२०४.६
		१९७	भजनी-त्रिशक्ति	०७।८।१६	१२	३८१४९	१४२.०२
		१९८	घोडाघोडी	०७।८।१६	१३	६०५३१	२७५.१०
६१	डोटी	१९९	दिपायल सिलगढी	२०३९	१४	२६५०८	७३.९८
६२	बझाङ	२००	जयपृथ्वी	०७।१।२५	१५	२०२८०	१३२.५४
६३	बाजुरा	२०१	वडीमालिका	०७।८।१६	१२	१८२०७	२८६.५०
६४	अछाम	२०२	मंगलसेन	०७।१।२५	११	२३१५०	१३९.९१
		२०३	साफेवगर	०७।१।२५	१२	१८२३९	६२.०२
		२०४	कमलबजार	०७।२।११	१०	१५७४०	७७.७
६५	बैतडी	२०५	दशरथचन्द्र	०५।३।१।२।१४	१३	१७४२७	५५.०१
		२०६	पाटन	०७।८।१६	१३	१९९११	११९.६०
६६	डडेलधुरा	२०७	अमरगढी	०५।३।०।११	११	२२२४१	१३८.९५
		२०८	परसुराम	०७।८।१६	१२	३४९८३	४१४.००
६७	कञ्चनपुर	२०९	भिमदत्त	२०३४	१९	१०६६६६	१७१.२४
		२१०	पुनवासि	०७।१।२५	१५	४३९९६	८३.२०
		२११	बेलौरी	०७।१।२५	१५	५३५४४	१२३.४०
		२१२	दोधारा-चांदनी	०७।८।१६	१०	३९२५३	५६.८०
		२१३	भलारी-पिपलाडी	०७।८।१६	११	४२०२६	१४९.६०
		२१४	बेलडांडी	०७।२।११	११	२१९४९	३७.२०
		२१५	वेदकोट	०७।२।११	१३	४९४७९	१६०.००
		२१६	कृष्णपुर	०७।२।११	९	३६७०६	१६५.४०
६८	दार्चुला	२१७	अपी	०७।१।२५	१७	२०७९७	१३१.४०
					३,०९२	१,१०,६९,४९५	२०,३८०.५५

*नोट :

- वि. सं. १९५८ मा प्रधानमन्त्री चन्द्रशमसेरले भोटाहिटी सहित काठमाण्डुमा माथिल्लो फाँट (प्रशासन चलाउन) र तल्लो फाँट (नगरको सरसफाईका लागि) स्थापना गरेका थिए। त्यसपछि वि. सं. १९७६ मा भोटाहिटी म्युनिसिपल्टी गठन सम्बन्धी सवाल सनद जारी गरेर म्युनिसिपल्टी गठन भएको हो। वि. सं. २००६ मा नेपाल राज्य नगर पञ्चायत ऐन जारी गरेर काठमाण्डुलाई नगर पञ्चायत बनाएको थियो। प्रजातन्त्र स्थापना पश्चात् नेपाल राज्य नगरपालिका ऐन २००९ जारी गरेपछि नगरपालिका भएको हो। वि. सं. २०५२।२।२९ मा तत्कालिन सरकारले यसलाई महानगरपालिका बनाएको हो।
- ललितपुर उपमहानगरपालिकाले नेपालमा सबभन्दा पहिलो (वि. सं. १९७५) मा नै छेभडेल अड्डाको नाममा कार्यालय स्थापना भई नगर सफाई गर्न थालेको दावी गरेको छ। यही छेभडेल अड्डा पछि वि. सं. २००६ सालमा काठमाण्डु सरह नगर पञ्चायत बन्थ्यो र २००९ मा नगरपालिकामा परिणत भयो। वि. सं. २०५२।०।१८ मा सरकारले ललितपुरलाई उपमहानगरपालिका बनाएको हो।
- नेपाल राज्य नगरपालिका ऐन २००९ लागू भए पछि काठमाण्डु, ललितपुरका साथै भक्तपुर, विराटनगर, वीरगंज र भद्रपुर पनि नगरपालिका घोषणा गरिए। वि. सं. २०५२।०।१८ मा सरकारले ललितपुर र विराटनगरलाई उपमहानगरपालिका बनाएको हो। वि. सं. २०५५।७।२५ मा वीरगंज नगरपालिका पनि उपमहानगरपालिका बनेको हो।
- वि. सं. २०५२।०।१८ मा पोखरा, नगरपालिकालाई उपमहानगरपालिका बनाएको हो। यसैगरी वि. सं. २०७।८।१६ मा इटहरी, धरान, जनकपुर, हेटौडा, भरतपुर, बुटवल, नेपालगंज र धनगढी नगरपालिकाहरूलाई उपमहानगरपालिका बनाएको हो।

नगर विकास कोष (Town Development Fund)

नेपालमा नगरको निर्माण, विकास र विस्तार गर्न तथा सो सम्बन्धी कार्य गर्ने नगर विकाससँग सम्बन्धित निकायहरूलाई आवश्यक आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग पुर्याई व्यवस्थित ढङ्गले सहरको विकास गर्न, गराउन नगर विकास कोष ऐन, २०५३ बमोजिम नगर विकास कोषको स्थापना भएको छ। कोष स्थापना कालदेखि हालसम्म देशका विभिन्न शहरहरूमा सहरी पूर्वाधार विकासका दिर्घकालिन आयोजनाहरूमा ऋण/अनुदान परिचालन गर्ने एक मात्र प्राविधिक/वित्तीय मध्यस्थकर्ता संस्थाको रूपमा स्थापित छ। कोषको व्यवसायिक पुनर्संरचना नेपाल सरकारको (मन्त्रपरिषद्) बाट स्वीकृत गरी सो अनुरूप कोषले आ. व. २०७१ देखि आ. व. २०७४ सम्मको लागि व्यवसायिक योजना (Business Plan) समितिबाट स्वीकृत गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ।

नेपाल सरकारबाट कोषलाई प्राप्त ईक्विटी, विभिन्न दातृ निकायहरूबाट कोषलाई प्राप्त ऋण एवं अनुदान मार्फत कोषले आफ्नो उद्देश्यानुसारको कार्यक्रम संचालन गर्दै, हालसम्म कूल ऋण लगानी व्याज पूँजीकरण सहित गरी जम्मा रु. ४ अर्ब ८ करोड ९८ लाख कोषमा रहेको छ।

कोषका वाह्य रणनीतिक कार्ययोजना अन्तर्गत राष्ट्रिय सहरी विकास रणनीतिको तयारीमा वित्तीय सहयोग प्रदानका साथै राष्ट्रिय सहरी पूर्वाधार लगानी नीति (National Urban Infrastructure Financing Policy, NUIFP) तयार गर्ने कार्यमा कोषको संयोजनमा परामर्शदाताको नियुक्ति गरी सो कार्य सम्पन्न भएको छ। हाल कोषको एकिकृत ऋण अनुदान नीति (TDFS Common Loan Grant Financing Policy) तयार गरी सो नीतिलाई दातृ निकाय जर्मन विकास बैंक, विश्व बैंक, एसियाली विकास बैंकको सहमति प्राप्त गरी नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालयबाट स्वीकृत भै कार्यान्वयनमा छ। आन्तरिक रणनीति अन्तर्गत कार्यसम्पादनको प्रणालीको थालनी गरी सम्पूर्ण कार्य संचालन प्रणालीलाई कम्प्युटरकृत प्रणाली (Systems Automation) व्यवस्था गरी कोषको सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (IMS) र कार्य संचालन निर्देशिका (SOPS) तथा माईक्रो बैकिङ प्रणालीसँग आवद्ध गरिएको छ।

कोषको कार्यक्रम तथा आयोजनाका सम्बन्धमा जर्मन विकास बैंक (KFW) को सहयोगमा देशका ५८ वटा नगरपालिकाहरूमा नगर विकास कार्यक्रम पहिलो, दोस्रो र तेस्रो चरण तथा चक्रीय कोष (Revolving Fund) मार्फत देशका २१७ नगरपालिकाहरूमा सामाजिक पूर्वाधार तथा आयमूलक आयोजनामा ऋण र अनुदान परिचालन गरेको छ।

कोषले दातृ संस्था ए.डी.वि. को ऋण सहयोगमा साना सहरी खानेपानी तथा सरसफाई आयोजना अन्तर्गत खानेपानी विभागको सहकार्यमा नेपाल सरकारले छनौट गरेका विभिन्न साना सहरहरूमा गुणस्तरीय खानेपानी सेवा उपलब्ध गराउन देशका विभिन्न खानेपानी उपभोक्ता तथा सरसफाई संस्थाहरूलाई साना सहरी खानेपानी तथा सरसफाई आयोजना पहिलो, दोस्रो र तेस्रो चरणमा ऋण प्रवाह गर्दै आएको छ। दातृ संस्था ए.डी.वी. कै ऋण सहयोगमा मझौला एकीकृत सहरी वातावरणीय सुधार आयोजना अन्तर्गत सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागको सहकार्यमा कोषले एकीकृत खानेपानी आयोजना संचालन गर्ने कार्यमा ऋण प्रवाह रहेको छ। दातृ संस्था एशियाली विकास बैंकको ऋण सहयोगमा सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागको सहकार्यमा छनौट भएका नगरपालिकामा वातावरणीय सुधार आयोजना तथा एकीकृत खानेपानी आयोजना (IUDP) अन्तर्गत आयोजनामा ऋण प्रवाह गरेको छ। दातृ संस्था एशियाली बैंकको ऋण तथा अनुदान सहयोगमा काठमाण्डौ दिगो सहरी यातायात आयोजना (KSUTP) अन्तर्गत काठमाण्डौ उत्पकाभित्र सार्वजनिक यातायात तथा फुटपाथको सुधार आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन भइरहेको छ। साथै कोषले दातृ संस्था, विश्व बैंकको ऋण तथा अनुदान सहयोगमा सहरी शासकीय क्षमता तथा विकास कार्यक्रम उदीयमान नगर आयोजना अन्तर्गत प्रथम चरणमा छनौट भएका नगरपालिकाहरूको भौतिक पूर्वाधार विकासका लागि ऋण तथा अनुदान प्रवाह गरी व्यवस्थित सहरीकरणको विकासमा सहयोग गरेको छ। दातृ संस्था विश्व बैंकको ऋण तथा अनुदान सहयोगमा प्रथम चरणमा नगरपालिकाहरूमा फोहरमैला व्यवस्थापनलाई आर्थिकरूपमा दिगो बनाई सेवाको गुणस्तरमा सुधार गरी प्रतिफलमा आधारित फोहरमैला व्यवस्थापन कार्यक्रम (OBA) कार्यक्रममा अनुदान प्रवाह गरी कोषले आफ्नो सस्थापन कालदेखि हालसम्म व्यवस्थित सहरी विकासका कार्यक्रममा वित्तीय तथा प्राविधिक सहयोग पुर्याएको छ।

नगर विकास कोषले देशका विभिन्न नगरपालिका तथा उपभोक्ता संस्थाहरूमा सहरी पूर्वाधार विकासका आयोजनामा गरेको ऋण लगानी तथा असुलीबाट प्राप्त अनुभवका आधारमा र देशको तिव्र गतिमा वृद्धि भएको सहरी क्षेत्रलाई व्यवस्थित सहरी विकासको लागि आवश्यक पर्ने वित्तीय श्रोत परिचालन गर्न एक 'सहरी विकास बैंकको' रूपमा रूपान्तरण गर्ने दृष्टिकोण कोषले लिएको छ।

नगर विकास कोष

TOWN DEVELOPMENT FUND

नयाँबानेश्वर, काठमाडौं

फोन नं. ४४९३८६६, ४४६४८७४, ४४६१६११ फ्याक्स नं. ०१ ४४७९२२७ पोष्ट बक्स नं. ५१४४

E-Mail : tdf@tdf.org.np Website : www.tdf.org.np

NB HOME LOAN

तपाईंको सपना साकार पार्ने हाम्रो जिम्मेवारी

Head Office:
Kamaladi, Kathmandu
P.O.Box: 9062, Kathmandu, Nepal
Contact: 01-4233780 - 81 - 82 - 83 - 84 - 85
Fax: 977-1-4233776
SWIFT NPBBNPKA

नेपाल बडुलादेश बैंक लि.
THE BANK FOR EVERYONE
Official Financial Institution of Nepal Government

www.nbbl.com.np

राष्ट्रको संघार

SERVICE	TARIFF	USAGE TIME	VALIDITY
Wi-Fi HOTSPOT	Rs. 10	1 Hour	1 Day
	Rs. 30	5 Hours	7 Days

FROM NT MOBILE (GSM PREPAID, CDMA PREPAID AND CDMA POSTPAID)

- रु १० को प्याकेजको लागि Message Box मा "wifi <SPACE> 10" Type गरि १८९६ मा SMS पठाउने ।
- रु ३० को प्याकेजको लागि Message Box मा "wifi <SPACE> 30" Type गरि १८९६ मा SMS पठाउने ।

FROM NT GSM POSTPAID MOBILE

- रु १० को प्याकेजको लागि Message Box मा "wifi <SPACE> 10" Type गरि १८९६ मा SMS पठाउने ।
- > For WiFi account information, type "info" and send sms to 1416.
- > For WiFi service complain, type "help <locationname>" and send sms to 1416.

*रु ३० को Package GSM Postpaid सेवामा हाल उपलब्ध नहुने ।
 *यस कम्पनीको Hotspot सेवा भएको स्थानहरूमा मात्र NT WiFi Service उपलब्ध हुनेछ ।
 *महशुल दर कर बाहेक

“मेरो धरहरा म आफै बनाउँछु” अभियानका लागि काठमाडौं महानगरपालिकाको आव्हान

२०७२ सालको भूकम्पले पाताल बनाएको धरहरा पुनर्निर्माण गर्न सरकारले अघि बढाएको “मेरो धरहरा म आफै बनाउँछु” अभियान यहाँलाई थाहा छ । यस अभियानमा योगदान पुऱ्याउन चाहनु हुने महानुभावहरूले राष्ट्रिय वाणिज्य बैङ्कमा धरहरा पुनर्निर्माण कोषका नाममा रहेको खाता नं. १४३०००१५८००१ मा आफूले सहयोग चाहेको रकम जम्मा गर्न सक्नु हुनेछ । यसका लागि इच्छुक महानुभावहरूमा आव्हान गरिन्छ ।

काठमाडौं महानगरपालिका कार्यालय

आयुष्य पर को नुनको
रूपमा प्रतिक्रिया

आयो नून खाउँ स्वस्थ रहौं

गाउँसम्म आयो नून यसले लगायो घेरै गुन

आयोडिनको कमीबाट हुने विकृतिहरू:

१. गर्भ तहिनै, मृत शिशु जन्मिने, अङ्ग भङ्ग भएको शिशु जन्मिने, जन्मेको शिशु चाँडै मर्न सक्ने ।
२. बच्चाहरू बहिरा, लाटा, लडेउरा, वामपुडके, डेडो आदि हुन सक्ने ।
३. पढाईमा कमजोर भई पटक पटक फेल हुनुको साथै खेलकुदमा समेत पछाडि पर्नसक्ने ।
४. गलगाँड आउने, सुस्तमनस्थिति हुने ।
५. आयोडिनको कमीले I.Q. Level कम हुने ।
६. आयोडिनको कमी भएमा मानिसहरूमा आलस्यपन आउने, काम गर्ने क्षमतामा कमी आउने ।
७. आयोडिनको कमीबाट गाईवस्तुले दुध कम दिने ।

आयोडिनको कमीबाट हुने विकृतिहरू उपचार गरेर हटाउन सकिदैन । त्यस्ता विकृति आउन नदिन एकमात्र उपाय आजै देखि आयोडिनयुक्त दुई बालबालिकाको चिन्ह अंकित पाकेटको नून मात्र प्रयोग गरौं ।

दुई बालबालिका
चिन्ह अंकित आयोडिनयुक्त
पाकेटका नून सधै
प्रयोग गर्नुहोस् ।

आयोडिनको कमीबाट हुने विकृति निवारण योजना

साल्ट ट्रेडिङ्ग कर्पोरेशन लिमिटेड

केन्द्रीय कार्यालय : काठमाडौं, काठमाडौं, नेपाल

साल्ट ट्रेडिङ्ग कर्पोरेशन लिमिटेड

केन्द्रीय कार्यालय: पो.ब.नं.: ४८३, कालिमाटी, काठमाडौं, नेपाल, फोन नं.: ४२७०३१५
४२७१०१४, ४२७१२०८, फ्याक्स नं.: ९७७-१-४२७१७०४, ४२७१३१५

कृतज्ञता ज्ञापन

ओमप्रकाश अग्रवाल

साहिल अग्रवाल

नितेश अग्रवाल

यस प्रतिष्ठानले स्थानीय निकाय मार्फत गरिबी, विपत् तथा जोखिममा रहेका जनताको व्यवसाय, प्राविधिक ज्ञान, शीप र प्रविधि प्रयोग क्षमता बढाउने र स्थानीय निकायको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले 'स्वायत्त शासन' पत्रिका प्रकाशन गरी वितरण गर्दै आएको कार्यबाट प्रभावित भई यस पत्रिकाको नियमित प्रकाशन र वितरणका लागि श्री ओमप्रकाश अग्रवाल, साहिल अग्रवाल, नितेश अग्रवाल र वहाँहरूका मित्रहरूबाट रु. ५०,०००/- (पचास हजार) सहयोग प्रदान गर्नुभएकोमा यो प्रतिष्ठान वहाँहरूलाई हार्दिक कृतज्ञता प्रदान गर्दछ।

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान

बानेश्वर १०, काठमाडौं,

टेलिफोन : ४४६५९४२, इमेल: info@inlogos.org, inlogos.org@gmail.com

भूकम्पबाट सतर्क रहौं ।

“राष्ट्रिय भवन संहिता २०६०” को पालना गरौं ।

सुरक्षित संरचनाको निर्माण गरौं ।

नेपाल सरकार

सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग

बबरमहल, काठमाडौं

फोन नं. ०१-४२६२३६५, ०१-४२४२४६६, ०१-४२६२३५७, ०१-४२६२९४५, ०१-४२६२९८४

इमेल : dudbc@ntc.net.np, वेबसाइट : http://www.dudbc.gov.np

बूढानीलकण्ठ नगरपालिकाको अनुरोध

- नगरपालिकालाई बुझाउनु पर्ने घर, जग्गा कर, मालपोत दस्तुर, व्यवसाय कर लगायतका करहरू नियमित गरौं ।
- घटना घटेको ३५ दिन भित्र व्यक्तिगत घटना दर्ता गरौं ।
- भवन निर्माण मापदण्ड २०६४ र भवन निर्माण संहिता नगरपालिकामा नक्सा पास गरेर मात्र घर निर्माण गरौं ।
- सार्वजनिक सम्पत्ति संरक्षणमा नगरपालिकालाई सहयोग गरौं ।
- आफ्नो घर आँगनबाट उत्पन्न हुने फोहोरलाई उचित व्यवस्थापन गरी सफा सुन्दर नगरपालिका बनाउन सहयोग गरौं ।

नेपाल सरकार
बूढानीलकण्ठ नगरपालिका कार्यालय

गोल्फुटार, काठमाण्डौं
फोन नं. ४३७२७२५